

Міністерство освіти і науки України
Науково-дослідний інститут українознавства

На правах рукопису

ДЗИРА ОЛЕСЯ ІВАНІВНА

УДК 325.54(71):314.151-054.72(=161.2)“1918/1939”(043.5)

**ІММІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА КАНАДИ ЩОДО СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНОГО СТАТУСУ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ
1918–1939 рр.**

07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Салата Оксана Олексіївна,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	14
1.1. Стан наукової розробки теми.....	14
1.2. Огляд джерельної бази дослідження.....	30
1.3. Методологія та методи дослідження.....	44
РОЗДІЛ 2. ІМІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА КАНАДИ ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	49
2.1. Імміграційне законодавство Канади у міжвоєнний період.....	49
2.2. Умови виїзду та поселення українців у Канаді.....	63
2.3. Діяльність товариств опіки над українськими емігрантами.....	85
РОЗДІЛ 3. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА КАНАДИ ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ТА ЇХНЬОЇ УЧАСТІ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ КРАЇНИ.....	95
3.1. Участь та роль українців у політичному житті країни.....	95
3.2. Державне регулювання діяльності громадських організацій і українські громадські об'єднання в Канаді в повоєнні роки.....	107
3.3. Особливості функціонування українських національно-патріотичних громадських організацій у діаспорі.....	116
3.4. Комуністичні та соціалістичні товариства українців у Канаді.....	157
ВИСНОВКИ.....	180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	190

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- БУК – Братство українців католиків;
- Губуотуправа – губернський відділ управління виконавчого комітету;
- ДАВО – Державний архів Волинської області;
- ДАКО – Державний архів Київської області;
- ДАЛО – Державний архів Львівської області;
- ДПУ УСРР – Державне політичне управління Української Соціалістичної Радянської Республіки;
- ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка;
- Комінтерн – Комуністичний інтернаціонал;
- КОУПВ – Комітет оборони українських політичних в'язнів;
- КПК – Комуністична партія Канади;
- МЕК Польської Республіки – Міжміністерська еміграційна комісія Польської Республіки;
- МВС Польської Республіки – Міністерство внутрішніх справ Польської Республіки;
- МЗС Польської Республіки – Міністерство зовнішніх справ Польської Республіки;
- МіКЛ – Морська і колоніальна ліга;
- МУН – Молоді українські націоналісти;
- НКВС УСРР – Народний комісаріат внутрішніх справ Української Соціалістичної Радянської Республіки;
- ОДВУ – Організація державного відродження України;
- ОУК – Організація українок Канади ім. Ольги Басараб;
- ОУН – Організація українських націоналістів;
- ОУРКК – Організація українських робітників клясократів Канади;
- ОФА – партія Об'єднаних фермерів Альберти;
- РЗТ – Робітниче запомогове товариство;
- РПК – Робітнича партія Канади;
- РУСКАПА – Російсько-канадсько-американське пасажирське агенство;

СГД – Союз гетьманців державників;
 СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік;
 СУРД – Стоваришення «Український робітничий дім»;
 СУМК – Союз української молоді Канади;
 СУК – Союз українок Канади;
 СУС – Союз українців самостійників;
 США – Сполучені Штати Америки;
 ТОДОВИРНАЗУ – Товариство допомоги визвольному рухові на
 Західній Україні;
 ТУРФДім – Товариство «Український робітничо-фермерський дім»;
 УВО – Українська військова організація;
 УГА – Українська галицька армія;
 УГПЦ – Українська греко-православна церква Канади;
 УКГК – Український канадійський горожанський комітет;
 УКЮ – Українське католицьке юнацтво;
 УНДім – Український народний дім;
 УНО – Українське національне об'єднання;
 УНР – Українська Народна Республіка;
 УРФОТ – Українське робітничо-фермерське освітнє товариство;
 УСГ – Українська стрілецька громада;
 УСДП – Українська соціал-демократична партія в Канаді;
 УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка;
 УСС – Українські січові стрільці;
 УТО – Українське трудове об'єднання;
 УЦК – Український центральний комітет;
 УЦР – Українська Центральна Рада;
 УЧХ – Український Червоний Хрест;
 ФУСД – Федерація українських соціал-демократів у Канаді;
 ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади і
 управління України;

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань України;

ЦДАЗУ – Центральний державний архів зарубіжної україніки;

ЦДАЛ – Центральний державний історичний архів України, м. Львів;

CNR – Canadian National Railways;

CPR – Canadian Pacific Railway.

ВСТУП

Поза Україною за різними підрахунками проживає близько 20 млн. осіб українського походження, їх частка в Канаді становить більше одного мільйона і є високим процентом від загальної чисельності населення держави загалом. Визначення основних напрямів діяльності й досягнень українських поселенців та їх нащадків у процесі інтеграції в канадське суспільство є досить важливим. Необхідність поглибленого дослідження суспільно-політичного статусу українців у канадському суспільстві викликана потребою долучитись до формування знань про історію Канади та внесок в її цивілізаційний розвиток українського народу.

Канаду називають «країною іммігрантів», імміграційні процеси суттєво впливали на її історію, тому їх дослідження допомагає вивчити еволюцію канадського суспільства як такого. Актуальною тема є і тому, що зараз триває четверта хвиля еміграції українців до Канади, яким корисно буде ознайомитись з досвідом своїх попередників.

Актуальність дослідження. Актуальність теми також зумовлюється тим, що проблема суспільно-політичного розвитку українців у контексті імміграційної політики Канади не знайшла належного висвітлення в історичних працях дослідників. У радянський час з ідеологічних міркувань ця проблематика не вивчалась належним чином, щоб не викликати інтерес до представників української діаспори, більшість з яких була борцями за незалежність України.

У роки незалежності обрана тема не стала предметом комплексного дослідження науковців. Більшість досліджень стосувалась першої та третьої хвилі імміграції до Канади. Недостатньо дослідженим у вітчизняній та зарубіжній науці є правовий та суспільно-політичний статус українців у Канаді у міжвоєнний період; їх роль та місце у канадському суспільстві.

Джерельна база вивчення імміграційної політики Канади у 1918–1939 рр. є достатньо презентабельною та різноманітною, через що потребує детальної розробки та вироблення оптимальних підходів при опрацюванні.

Актуальність теми визначається й необхідністю дослідження певної кількості неопублікованих і неопрацьованих архівних матеріалів, що можуть бути залучені майбутніми дослідниками для з'ясування впливу імміграційного законодавства Канади на становище національних меншин у країні у міжвоєнний період. Також уже опубліковані джерела з обраної проблематики потребують характеристики їхньої інформації, що стосується саме періоду другої хвилі еміграції українців до Канади. Важливість дослідження української преси в Канаді впливає із значущості преси як самобутнього джерела для вивчення суспільно-політичної ситуації в українській діаспорі. Інформаційний потенціал українських періодичних видань у Канаді розкрито не повністю.

Встановлення причин, що спонукали виїжджати українців за кордон, і причин вибору саме Канади, обставин, що змінили точку зору іммігрантів повернутись на Батьківщину і змусили залишатись там назавжди є актуальним і сьогодні. На сучасному етапі триває четверта хвиля еміграції українців. Дослідження всіх її процесів і двигунів неможливе без вивчення причин попередніх переселенських рухів з України. Потребують деталізації та порівняльної характеристики умови й можливості виїзду за рубіж з різних районів України, оскільки у міжвоєнний період етнографічні землі України були у складі кількох держав. У наукових роботах недостатньо висвітлено вплив законодавства Канади на зростання кількості емігрантів із західноукраїнських територій. Фактично не досліджена еміграція з теренів УСРР, міграційне законодавство Румунії та Чехословаччини.

Допоки що не існує комплексних праць, які були б присвячені основним напрямкам суспільно-політичної діяльності українців у діаспорі у міжвоєнний період. Тому дослідження ролі громадських організацій у формуванні статусу українців у Канаді є актуальним і сьогодні.

Окремо ретельного дослідження вимагають причини і спірні питання, що не давали Союзу українців самостійників та іншим проукраїнським товариствам об'єднатись у боротьбі з інтернаціональним блоком.

Комплексне дослідження націоналістичного руху також не було здійснено. Наукові праці з обраної теми присвячені діяльності окремих організацій, а не розвитку націоналістичної ідеї в цілому. У зв'язку з передачею ряду документів до України фундацією імені О. Ольжича, що зараз перебувають у стані технічного опрацювання, залучення їх до наукового обігу збагатить історію українського націоналістичного руху. У світлі сучасних подій в Україні історія націоналістичного руху є досить актуальною. І діяльність націоналістичних організацій в діаспорі Канади є прикладом громадської ініціативності, активності для нас.

Великої популярності у міжвоєнний період серед українців Канади набрав комуністичний рух. Пояснення причин масового поширення комуністичних ідей у діаспорі та шляхів їх втілення в життя є актуальним і сьогодні. В основній масі історіографія з обраної теми представлена працями членів комуністичних організацій в діаспорі або ж науковців колишнього СРСР. Такі дослідження є заідеологізованими й однобоко висвітлюють тогочасні реалії. Деякою мірою суб'єктивними є оцінки діяльності прокомуністичних товариств, зроблені вченими діаспори, що сповідували протилежні політичні погляди. Все це ставить перед сучасними істориками завдання об'єктивної характеристики комуністичного руху в діаспорі Канади.

Невід'ємною складовою при оформленні та розвитку суспільно-політичних рухів в українській діаспорі Канади став жіночий сегмент. Тому, говорячи про громадське життя українських переселенців, варто вказувати й на роль українок у ньому. Переважна більшість наукових досліджень з обраної теми стосується діяльності якогось одного товариства. Однак, напрями роботи жіночих товариств у Канаді варто розглянути і в сукупності, з вказівкою на їх спільні та відмінні риси. Така порівняльна характеристика необхідна для повноти бачення всієї картини громадського життя українок у Канаді.

Вивчення цієї проблематики, зокрема політики канадського уряду стосовно українських іммігрантів, сприятиме всебічному висвітленню українсько-канадських зв'язків. Також дослідження мережі громадських організацій, заснованих українською етнічною спільнотою, дає можливість врахувати досвід творення громадянського суспільства для сучасної України. Так само і політика стосовно нацменшин надає змогу визначити відносини між державою і громадянським суспільством. Дослідження здобутків громадських організацій в діаспорі залишається актуальним у контексті сучасного національно-державного відродження. Особливо цікавим є розвиток українського народу у межах демократичної держави, у той час, як на теренах Батьківщини діяли тоталітарний та авторитарний режими, а українці стали об'єктом дискримінаційної політики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами:

Обраний напрям наукового дослідження виконаний в рамках науково-дослідної держбюджетної теми «Соціальна історія першої половини ХХ століття: українське суспільство в міжвоєнний період та в умовах Великої вітчизняної війни» (2014–2016 рр.; державний реєстраційний номер 0114U002039), яка здійснюється відділом історичних студій Науково-дослідного інституту українознавства МОН України.

Мета дослідження: на основі всебічного аналізу, осмислення нових документів, матеріалів і спогадів учасників подій, здобутків історіографії охарактеризувати й розкрити шляхи формування суспільно-політичного статусу українців у Канаді у міжвоєнний період.

Завдання дослідження:

- визначити ступінь наукової розробки теми та повноту джерельної бази.
- визначити причини, характер, склад та особливості другої хвилі імміграції українців до Канади;
- розглянути імміграційну політику Канади відносно українських переселенців у зазначений період та відтворити її еволюцію;

- проаналізувати ставлення канадського суспільства до новоприбулих переселенців;
- показати участь українців у політичному житті Канади;
- дослідити структуру громадсько-політичних організацій в імміграції, визначити напрями їх діяльності та визначити вплив політики канадського уряду на громадське життя українських переселенців;
- охарактеризувати чинники, що посприяли суспільній консолідації української діаспори в Канаді та формуванню її суспільно-політичного статусу.

Об'єктом дослідження є імміграційна політика Канади, спрямована на адаптацію національних меншин.

Предметом дослідження – імміграційна політика Канади та її вплив на формування суспільно-політичного статусу українців у 1918–1939 рр.

Методи дослідження. У роботі передбачено використання загальнонаукових методів: аналізу і синтезу (при вивченні історичних джерел і літератури, визначенні шляхів формування української діаспори); типологізації (під час дослідження структури, форм і напрямків діяльності українців в Канаді); конкретно-історичних методів: діахронного (при створенні періодизації); хронологічного (для викладення історичних подій в хронологічній послідовності); історико-порівняльного (для зіставлення і розмежування процесів, що відбувались в Україні та діаспорі у визначений період); міждисциплінарних методів: статистичного (для обґрунтування кількісних показників); етнополітологічного (при визначенні специфічного світосприймання зарубіжних українців); джерелознавчих методів пошуку, відбору та критики джерел.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Канади на період 1918–1939 рр.

Хронологічні межі дослідження зумовлені другою хвилею еміграції українців до Канади і охоплюють міжвоєнний період, де нижня межа – 1918

р. є початком другої хвилі еміграції, а верхня 1939 р. – початком Другої світової війни.

Наукова новизна визначається як актуальністю теми, так і спробою комплексного вивчення імміграційної політики Канади, напрямів суспільно-політичної діяльності українців у міжвоєнний період, розкриттям закономірностей формування суспільного статусу українців у Канаді. Наукова новизна полягає у виділенні здобутків та невисвітлених питань досліджуваної теми в історіографії; в залученні неопрацьованих раніше архівних документів та матеріалів (наприклад, фонду Російсько-канадсько-американського пасажирського агентства в Державному архіві Київської області); у вивченні малодослідженої міжвоєнної еміграції з УСРР; в аналізі політики канадського уряду стосовно українських переселенців; у розширенні знань про організацію роботи громадських об'єднань, розрізненості їх ідеологічних підґрунть і участі українців у суспільно-політичному житті Канади; у розгляді діяльності українських товариств у Канаді у сукупності, з вказівкою на їх спільні та відмінні риси, а не зосібна, як робили до цього попередники. Поряд із вивченням суспільно-політичної діяльності українців у Канаді показано вплив на неї політики уряду Канади, можливості й обмеження, що ним встановлювались для громадських організацій діаспори та у процесі виборів до провінційних та федерального парламентів у Канаді. Наукова новизна також полягає в обґрунтуванні важливості активної участі українців у суспільно-політичному житті Канади як фактору, що безпосередньо впливав на підвищення їх статусу в країні.

Практичне значення дисертації визначається новизною й можливістю застосування результатів дослідження з науковою, навчальною та прикладною метою. Матеріали та результати дослідження можуть бути залучені при вивченні нацменшин та розв'язання суспільно-політичних проблем шляхом застосування канадського досвіду імміграційної політики, при написанні подальших наукових розробок з історії Канади та української діаспори. Результати дослідження можуть використовуватись при підготовці

навчально-методичних посібників, при розробці програм нормативних курсів з історії, політології, соціології, читанні досить популярних на сучасному етапі розвитку історичної науки спецкурсів з діаспорознавства, в просвітницьких цілях тощо. Отримані в процесі роботи дані можуть послугувати для політичних лідерів, партій, державних органів, зокрема Департаменту у справах релігій і національностей Міністерства культури України, громадських організацій, ЗМІ для застосування їх в теоретичній та практичній діяльності.

Наукова апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювались на засіданнях відділу історичних студій Науково-дослідного інституту українознавства МОН України; були представлені у доповідях на таких наукових конференціях: Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки історичного факультету, присвячені 180-річчю заснування Київського університету» (Київ, 2014 р.), VI Міжнародна наукова конференція «Українська діаспора: проблеми дослідження» (Остріг, 2014 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Україна в системі змін парадигми світопорядку XX–XXI століть» (Київ, 2015 р.), Міжнародна наукова конференція до 130-річчя від дня народження Ольгерда Бочковського «Українська політична еміграція у XX столітті: досвід культурно-спільнотного себепредставлення і самоутвердження в Західному світі» (Київ, 2015 р.), Міжнародна наукова конференція «Бібліотека. Наука. Комунікація» (Київ, 2015 р.), Міжнародна наукова конференція «Українська жінка у іншонаціональному середовищі: побутовий та громадянський вияви» (Київ, 2016 р.), Міжнародна наукова конференція до дня слов'янської писемності і культури «Глобалізація / європеїзація і розвиток національних слов'янських культур» (Київ, 2016 р.), VII Міжнародна наукова конференція «Українська діаспора: проблеми дослідження» (Остріг, 2016 р.), Міжнародна наукова конференція «Консолідація українства в умовах внутрішніх трансформацій та зовнішніх загроз» (Київ, 2016 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дисертації знайшли відображення у 14 наукових працях загальним обсягом більше 10 друк. арк., 6 з яких опубліковано у фахових виданнях, 3 – у виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз, а решта – в інших наукових виданнях, матеріалах міжнародних наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури (318 позицій), переліку умовних позначень. Загальний обсяг дисертації становить 225 сторінок, основного тексту – 189 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.

1.1. Стан наукової розробки теми.

Проблемам імміграційної політики Канади та історії української діаспори у міжвоєнний період присвячено чимало наукових робіт. Умовно історіографію дослідження можна поділити на: 1) наукові праці радянських учених; 2) наукові дослідження в незалежній Україні; 3) наукові праці діаспорних та зарубіжних учених.

Протягом десятиліть радянська історіографія замовчувала або фальсифікувала відомості про становище українців за межами СРСР. Вона розглядала явище еміграції як прояв класової боротьби селян та робітників, а історію діаспор показувала у світлі переваг соціалістичного способу життя порівняно з вадами капіталістичного. У 1945–1990 рр. виходять поодинокі дослідження з обраної тематики. Це були роботи А. Шлепакова, В. Євтуха, Л. Лещенка, Ю. Макара, О. Сича тощо [186; 183; 215; 223]. Природно, що вказані дослідження мали пропагандистське призначення, проте залучений авторами фактичний матеріал дозволяв отримати важливі відомості про життя українців Канади.

Зі здобуттям незалежності України з'явилися нові можливості при написанні наукових досліджень із зазначеної теми, відкрився доступ до заборонених раніше джерел та зарубіжної історіографії, активно налагоджувались контакти з діаспорою. Вітчизняні вчені, зокрема у співавторстві з науковцями з діаспори, починають видавати незаідеологізовані, не обмежені класовим підходом при вивченні історії праці. Так публікуються: довідник «Зарубіжні українці» [315], узагальнюючі праці «Українці в зарубіжному світі» під редакцією А. Шлепакова [272] (містить радянські ідеологічні тенденційності), «Українці у світі» [265], в яких опис українських етнічних груп охоплює всі етапи в історії переселень, а не лише міжвоєнний період і тому є максимально скороченим через широту

теми. Подібний характер мають колективна монографія В. Лановика, М. Траф'яка, Р. Матейка та ін. [268] та монографія В. Євтуха, Є. Камінського, О. Ковальчук і В. Трощинського «Зберігаючи українську самобутність» [191]. Щоправда, в останній, говорячи про українців у Канаді, автори роблять акцент саме на українцях-комуністах і їх зв'язках з Радянським Союзом. Загалом, якраз В. Євтух зробив вагомий внесок у розроблення теоретичних проблем етнічних взаємин і адаптації іммігрантів у іншонаціональному середовищі. Причини еміграції, її склад, характер розселення висвітлені в його численних наукових дослідженнях. Він є співавтором ряду монографій з історії еміграції й історії українців у Канаді [184; 187; 267; 185], частина з яких все ще була позначена концептуальними підходами тоталітарної доби.

Зростає зацікавленість до вивчення української діаспори Канади у зв'язку з відзначенням 100-ліття першого українського поселення у Канаді у 1891 р. На сучасному етапі в Україні питанням історії української еміграції у Канаді займаються вчені Інституту історії України НАН України, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, Інституту соціології НАН України, Львівського національного університету імені Івана Франка, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, що має угоду про співпрацю з Саскачеванським університетом, Інституту дослідження української діаспори Національного університету «Острозька академія» тощо. А в Канаді – Канадський інститут українських студій Альбертського університету, українські та славістичні кафедри в Торонтському, Альбертському, Манітобському та Саскачеванському університетах.

Серед істориків доби незалежності України варто відзначити постать В. Макара і його ґрунтовне дослідження «Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади» [222]. У згаданій монографії автор робить підбір та короткий опис джерел з історії української діаспори у Канаді, у тому числі і з канадських архівів, встановлює причини

еміграційного руху українців за океан, показує участь переселенців у політичному та державному житті країни, досліджує їх освітні інституції, побіжно згадує про імміграційну політику Канади та роботу українських громадських організацій. Вчений намагається показати суспільно-політичне становище українців у діаспорі Канади за весь період їх перебування у Канаді, а не лише міжвоєнний.

Фактори, що впливали на імміграційну політику Канади, її основні принципи та пріоритети окреслені у докторській дисертації О. Сича «Иммиграция и её место в социально-экономическом развитии Канады (1900–1939 гг.)» [261]. У першому розділі дисертації автор подав розгорнуту характеристику опрацьованих матеріалів, частина з яких зберігається в канадських архівах. Науковець говорить про вплив канадського уряду на життя та статус емігрантів та їх роль у соціально-економічному розвитку країни. Слід зауважити, що О. Сич досліджує всю імміграцію до Канади у першій половині ХХ ст., а не суто українську.

Інтерес для дослідників зарубіжного українства становить журнал «Українська діаспора», що виходив у 1992–1997 рр. під егідою Інституту соціології Національної академії наук України та редакції «Енциклопедії української діаспори» (США). У ньому час від часу публікувались статті про причини і склад української еміграції міжвоєнного періоду, ареали розселення та чисельність українців за кордоном, умови їх проживання в іноетнічному середовищі, особливості адаптації та інтеграції, соціально-економічний статус, культурне та громадське життя переселенців.

Історію Канади вивчали й російські вчені такі як А. Мелкумов, С. Данилов, В. Шило, В. Тишков, Л. Кошелєв. Їх роботи допомагають краще зрозуміти механізм державної політики Канади в цілому, її державний устрій [237; 179; 264; 180]. Однак їх дослідження не стосувались цілеспрямовано українців і їх діаспори.

Загалом першими, хто об'єктивно став висвітлювати дану проблематику були історики діаспори, західноукраїнські історики міжвоєнного періоду й лише останнім часом історики незалежної України.

Енциклопедичний характер має доробок вченого з діаспори М. Марунчака. Залучивши широке коло джерел, вчений написав ряд монографічних досліджень, на особливу увагу серед яких заслуговує його 2-й том «Історії українців Канади» [229], присвячений другій та третій хвилям переселення. Автором проаналізовано становище українців у міжвоєнний період на Батьківщині та їх мотиви до виїзду, ряд імміграційних законів, що формували кількісно і якісно склад українських іммігрантів, дію допомогових товариств при виїзді українців за кордон. М. Марунчак дослідив вплив новоприбулих емігрантів та їх преси на громадське життя у діаспорі, показав участь українців у політичному житті Канади, визначив основні етапи утворення українських церков різних конфесій у Канаді, описав розбудову українських шкіл та інститутів, розвій культури. Історик також стисло передав історію та напрями діяльності ліберальних, націоналістичних, консервативних, комуністичних та соціалістичних громадських об'єднань діаспори. Окрім цього ґрунтовного дослідження М. Марунчаком було видано «Студії до історії українців Канади» [231], в 5-му томі яких вибірково передано імміграційну політику Канади, пролито світло на політичне та релігійне протистояння різних за ідеологією українських громадських організацій у міжвоєнний період. Цінність цього видання підвищує документальний додаток. Питання діяльності українських об'єднань в еміграції у час голодомору 1932–1933 рр. детально висвітлено у роботі М. Марунчака «Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діаспорі» [230]. Автор описує акції, що проводили українці у світі, включаючи й українських канадців, з метою допомогти Батьківщині. Оскільки науковцем опрацьовано такий великих обсяг матеріалів, інформація в його дослідженнях є переважно узагальнюючого і стислого характеру, а певні явища розглядаються вибірково.

Місце українських переселенців в історії Канади визначено ще одним вченим з діаспори – М. Боровиком. У його книзі «Століття українського поселення» розкрито причини еміграції, характер, склад, місця розселення переселенців у Канаді, подано опис національних і соціальних процесів у діаспорі, аналіз релігійних, освітніх питань, культурного розвитку, громадсько-політичного життя українців у Канаді за 100 років [171].

Вагомим внеском у вивчення діаспори українськими істориками Канади є збірник праць за редакцією Л. Луцюка та С. Гринюк «Канадські українці: дискусія про ідентичність» [284], до якого ввійшли статті про імміграційну політику Канади у міжвоєнний період, опис другої хвилі еміграції українців, адаптацію їх до нових умов життя, створення ними громадських організацій тощо. Тотожні питання висвітленні у збірнику статей під редакцією М. Лупула [292].

Процес адаптації українських переселенців у новій батьківщині – Канаді у 1891–1924 рр., їх робота в сільському господарстві та промисловості, формування суспільно-політичних і релігійних організацій досліджена О. Мартиновичем [302]. Також ним видано працю з наголосом на політичному аспекті життя українців у діаспорі на території Центрально-Східної Альберти [301].

Особливості суспільного, церковного, політичного, освітнього життя окремо взятих провінцій Канади висвітлювались не тільки О. Мартиновичем. Такими роботами для прикладу є: «Бритійська Колумбія і українці», «Українці в Альберті», П. Юзик «Українці в Манітобі» [173; 305; 311]. Загалом доробок П. Юзика є помітним в історіографії історії української діаспори. Представляючи інтереси українців діаспори у верхній палаті канадського парламенту – Сенаті, П. Юзик намагався своїми науковими працями донести до канадської спільноти роль українців у формуванні історії Канади. Тому в них тезово підбито підсумки про всі сфери життя українських переселенців у ХХ ст. [310]. Коротко про українських діячів у політиці країни сказано у його праці «Для кращої Канади» [309].

Канадські вчені також досліджували місце іммігрантів в історії Канади. Механізм переселення до Канади української імміграційної групи означено у дослідженні Д. Гіббона [289]. Внесок українців у соціально-економічний розвиток Канади розглянуто в роботах Ч. Янга «Українські канадці. Дослідження з асиміляції» [308] та Р. Інгланда «Колонізація Західної Канади. Дослідження сучасного земельного поселення (1896–1934)» [288].

У 1991 р. в Канаді вийшов спеціальний номер «Журналу українських студій» [294], присвячений малодослідженому міжвоєнному періоду історії української діаспори в Канаді. Статті у зазначеному випуску стосуються також імміграційної політики Канади та різних аспектів життя українських канадців. Досить важлива інформація надрукована у книзі канадського науковця В. Затцевіча «Українська діаспора» [303], що висвітлює 125-літню українську еміграцію до Канади.

Окремо видавались діаспорними громадськими діячами щорічники української преси. Це так звані «календарі-альманахи» «Українського голосу», «Канадійського фермера», «Нового шляху» тощо, у яких друкувались короткі замітки та статті на різноманітні теми та проблемні питання, що стосувались міжвоєнної імміграції у Канаді. Ці статті мають популярну форму викладу й містять швидше цікаву інформацію і факти, ніж глибокий аналіз тогочасних подій.

Питанню другої хвилі еміграції українців за океан і життю української діаспори в Канаді у міжвоєнний період присвячено ряд базових узагальнюючих досліджень. Серед них, у першу чергу, слід виділити багату наукову спадщину діаспорних вчених, таких як М. Марунчак і М. Боровик, що глобально підійшли до розроблення зазначеного питання і ґрунтовно вивчили всі аспекти життя української діаспори в Канаді на різних етапах. В радянській та незалежній Україні подібні дослідження проводились В. Євтухом, О. Сичем, В. Макаром.

Історіографію міжвоєнного періоду еміграції вивчали побіжно Ю. Макар [223], В. Білецький [167]. З цього питання ще у радянський час

було захищено дисертацію О. Макаром [219], аналіз наукових досліджень в якій проведено в рамках марксистсько-ленінської методології. Історіографію дослідження англomовних робіт канадських та діаспорних вчених, що зробили характеристику української етнічної групи в Канаді, склала науковець з діаспори Ф. Свиріпа [304]. Вона, роблячи історіографічний аналіз наукових праць, зважала на те, як у них передано ставлення канадських політиків, громадськості й самих авторів до українських переселенців і визначено місце українців у розвитку Канади від початків імміграції до 70-х рр. ХХ ст.

Джерельна база вивчення імміграційної політики Канади у 1918–1939 рр. є значною за обсягом та різноманітною, через що потребує детальної розробки та вироблення оптимальних підходів при опрацюванні. Спеціальних досліджень цій тематиці не було приурочено. Вона побіжно розглядалась у роботах В. Макара, С. Качараби, О. Сича в контексті їх досліджень. Детальніше питання архівної україніки в Канаді було досліджене такими науковцями, як І. Тюрменко [266] та І. Матяш [236; 235]. Їх роботи надають можливість бажаючим ознайомитись з описами фондів різноманітних канадських архівів, у яких є документи з імміграційної політики Канади у міжвоєнний період. У статті «Архівна та рукописна україніка» І. Матяш зробила характеристику українських документів у канадських архівах. А у дослідженні «Архівна україніка в Канаді» авторка склала типологію архівних документальних джерел канадської україніки, представила історіографію проблеми, описала склад і зміст фондів архівних установ, у яких є матеріали, що стосуються у тому числі й життя українців у діаспорі у 1918–1939 рр. Науково-довідковим є видання «Архівні матеріали з історії України в Канаді» [162], яке містить короткий анотований опис ряду фондів з рукописними збірками бібліотек та архівів Канади.

До методології дослідження звернувся у своїй статті «Международные миграции прошлого и настоящего: к оценке моделей и методов исследования» А. Шлепаков [275]. Теоретико-методологічні, термінологічні

проблеми феномену української діаспори розкриваються у колективній монографії В. Євтуха, В. Трощинського, А. Попка, О. Швачки [267].

Першочергово питанням особливостей другої хвилі еміграції українців до Канади займались вчені діаспори. Ґрунтовні дослідження в цьому напрямі були проведені уже згаданими істориками М. Марунчаком, В. Боровиком та В. Макаром. У незалежній Україні перші дослідження щодо виїзду до Канади були приурочені 100-річчю еміграції українців до Канади. Так за результатами конференції, проведеної Львівським національним університетом ім. І. Франка у вересні 1991 р., було опубліковано збірник статей «Українська еміграція. Історія та сучасність». У ньому видано статтю Я. Серкіза щодо Товариства опіки над українськими емігрантами у Львові [254], а також статтю С. Макарчука про українську еміграцію із Західної України в 20–30-ті рр. ХХ ст. [225]. Політичні, соціально-економічні мотиви другої хвилі еміграції українців висвітлені у публікації тернопільських істориків Б. Лановика, М. Траф'яка, Р. Матейка [268; 194]. Соціальна структура української міжвоєнної еміграції проаналізована у статті А. Шваба [274], в якій сказано і про еміграцію за океан. Автор обмежив географічні рамки свого дослідження Волиню, не пишучи про переселенський рух з інших регіонів України. Ці ж питання коротко розглянуто в колективній монографії О. Зубалія, Б. Лановика, М. Траф'яка «Історія української діаспори», що не стосується конкретно еміграції до Канади [192]. Поряд з передумовами другої хвилі еміграції українців із західноукраїнських земель за океан детально розкрито питання законодавства Канади, Польщі щодо переселенців, діяльність корабельних компаній, товариств опіки над емігрантами у ґрунтовній монографії С. Качараби. У книзі цілий розділ присвячено міжвоєнній еміграції до Канади [196]. Однак, автор оминув своєю увагою еміграційну політику Румунії та Чехословаччини, українське населення яких також активно виїжджало за океан протягом 1918–1939 рр. Історик основний акцент зробив на еміграції за океан з теренів Польщі, тому малодослідженими залишились еміграційні потоки з Буковини і Закарпаття.

Це пояснюється тим, що дослідник послуговувався поняттям «Західна Україна» у вузькому значенні. Окремі змістовні статті науковець присвятив діяльності польського еміграційного товариства у Львові та його впливам на еміграційні процеси у 1927–1939 рр. [197], ролі представництв мореплавних компаній в еміграційному русі на Західній Україні у 1919–1939 рр., у тому числі й до Канади [198]. Виїзд до Канади спеціально досліджено у статті про трудову еміграцію міжвоєнного періоду [199]. Ця ж тематика представлена і в доробку вченого з діаспори О. Мартиновича [300].

Питанням еміграції українців до Канади займались не лише українські історики. Це стало темою дослідження В. Ковалю, який у своїй монографії порівняв український та білоруський переселенські рухи у міжвоєнну добу, в тому числі й до Канади [202]. Імміграційне законодавство Канади, зокрема й щодо українських переселенців, проаналізоване в книзі Д. Корбета [286]. У ній містяться відомості про функціонування адміністративного імміграційного апарату Канади та процедуру допуску переселенців до країни. Видана міністерством людських ресурсів й імміграційної політики у 1974 р. брошура «Імміграційна програма» [293] містить короткий, але змістовний нарис імміграційного законодавства Канади, у тому числі й розглядуваного періоду.

Допоки не існує комплексних праць, які були б присвячені основним напрямкам суспільно-політичної діяльності українців у діаспорі у міжвоєнний період. Тому дослідження ролі громадських організацій у формуванні статусу українців у Канаді є актуальним і сьогодні.

Історія зародження і розбудови українських громадських організацій у Канаді репрезентована у роботі Л. Луцюка [299], в якій другий та третій розділи присвячені обраному періодові. Дослідженням ліберально спрямованих громадських організацій в Канаді в першу чергу займались представники наукових кіл діаспори. Перелік і види діяльності таких організацій можна знайти у другому томі уже згаданого дослідження М. Марунчака «Історія українців діаспори». Програма, ідеї, шляхи

досягнення мети Союзу українців-самостійників (далі – СУС) викладені у дослідженні П. Лазаровича [50], який також був членом союзу. Тому його робота є цінною і як джерело, оскільки в ній подано власні оцінки та обґрунтування автором місця і спрямованості СУС у проукраїнському русі діаспори Канади. Ще один з членів союзу – В. Бур'яник – висвітлив у своїй розробці значення СУС для української справи в Канаді, його ідеологічне підґрунтя [74]. З точки зору прихильника СУС громадський активіст пояснив розбіжності між Союзом українців-самостійників та іншими товариствами в діаспорі. Один із засновників СУС Ю. Стечишин розглянув у своїй брошурі «Між українцями в Канаді» [63] передумови, причини появи СУС, його ідейне підґрунтя, а також зробив коротку характеристику національно-патріотичних громадських організацій у Канаді. Н. Когуська, голова Союзу українок Канади (далі – СУК) при СУС, написала книгу на честь 25-ліття діяльності ліберальної молодіжної організації при СУС – Союзу української молоді Канади (далі – СУМК) [205], де в хронологічному порядку означено участь ліберальної молоді у громадському житті діаспори, її роль у піднесенні української культури та звичаїв у Канаді у 1931–1956 рр.

Діяльність СУС та інших громадських організацій на шляху до консолідації всіх національних сил діаспори в Конгрес українців Канади проаналізована у статті О. Геруса [177]. Вченим описано конкуренцію між ліберальними та націоналістичними об'єднаннями в Канаді, їх ідеологічні розбіжності та спроби співпраці. Тенденційну характеристику дій СУС і тотожних до нього угруповань подають прокомуністично налаштовані науковці. Точка зору одного з них представлена у роботі «Правнуки погані: українські націоналісти в Канаді» [261].

Дослідженням історії українського націоналістичного руху в Канаді займались вчені з діаспори. У ряді робіт М. Марунчака охарактеризовано напрями діяльності Української стрілецької громади (далі – УСГ) та Українського національного об'єднання (далі – УНО). Частина праць про націоналістичні угруповання в діаспорі була приурочена саме діяльності

стрілецької спільноти. Для дослідників цієї теми особливо цінною буде робота М. Байрака, члена-засновника УСГ та УНО [163]. Ще більш детально становлення і розвиток стрілецької громади подано у збірнику на честь її 50-літнього ювілею [189]. До 50-ліття діяльності Українського національного об'єднання також було видано ювілейний збірник [240; 241]. У ньому міститься огляд процесу організаційного оформлення УНО, його центральної управи й філій. Про українські націоналістичні організації ХХ ст. на Батьківщині і в Канаді та пресу, як виразника їх поглядів, писав у своєму збірнику вчений з діаспори, заступник голови УНО в 1979–1985 рр. В. Верига [174]. Взаємодія українського націоналістичного руху в Канаді з Українською військовою організацією та Організацією українських націоналістів (далі – ОУН) висвітлена у статті О. Мартиновича [227]. Коротко про діяльність громадських організацій, у тому числі націоналістичних, можна прочитати в статті М. Лисюк [216]. Ставлення до цього блоку членів прокомуністичного угруповання чітко формулює П. Кравчук [208; 213], протиставляючи їх дії комуністам і різко критикуючи націоналістів.

Коротко історію гетьманського руху у Канаді та США у ХХ ст. подано у тезах Л. Бея [165]. Дуже побіжно досліджено В. Бондаренком діяльність «Січей» у Канаді в контексті вільнокозацького руху в українській діаспорі [170]. Про зв'язки «Січей» з українською католицькою церквою у Канаді видано тези конференції І. Патараком [245]. У них також стисло описано історію Братства українців-католиків (далі – БУК) у міжвоєнний період.

Опис діяльності католицьких допомогових, освітніх та суспільно-політичних товариств, випуск релігійної преси подано у «Пропам'ятній книзі з нагоди золотого ювілею поселення українського народу в Канаді» [248]. Окремо історія заснування та розвитку Братства українців-католиків у Канаді розглянута у статті О. Барана [164]. Така невелика кількість досліджень з історії українського консервативного руху в Канаді зумовлена непопулярністю його ідей серед громадськості й незначним впливом на

суспільно-політичну думку в діаспорі. Однак цей факт не може заперечувати важливості продовжувати дослідження у даному напрямку, щоб об'єктивно й повно відтворити картину громадського життя діаспори.

Великої популярності у міжвоєнний період серед українців Канади набрав комуністичний рух. Пояснення причин масового поширення комуністичних ідей у діаспорі та шляхів їх втілення в життя є актуальним і сьогодні. В основній масі історіографія з обраної теми представлена працями членів комуністичних організацій в діаспорі або ж науковців колишнього СРСР. Такі дослідження є заідеологізованими й однобоко висвітлюють тогочасні реалії. Яскравим прикладом цього є доробок члена Товариства «Український робітничо-фермерський дім» (далі – ТУРФДім) і Комуністичної партії Канади (далі – КПК) П. Кравчука [213; 208; 212; 209], в якому докладно розписано всю «корисну» роботу членів прокомуністичних організацій. Аналогічним є напрацювання одного із засновників ТУРФДому М. Волинця (псевдонім – М. Шатульського), який на честь ювілею цього товариства описав поетапно його історію на основі звітів крайових з'їздів, протоколів Центрального виконавчого комітету, статей у комуністичних газетах тощо [175]. При дослідженні комуністичного руху в Канаді варто залучити до списку праць «Историю Коммунистической партии Канады, 1921–1976» [193], значну частину членів якої склали саме українці. Книга, до написання якої долучились і партійні лідери, проливає світло на заснування КПК, історичні умови, що призвели до підйому комуністичного руху в Канаді, роботу КПК в роки Великої економічної депресії тощо. Коротку характеристику діяльності комуністів у діаспорі та їх організацій подав М. Марунчак у контексті історії громадського життя українських емігрантів у Канаді. З наголосом на житті та діяльності українських комуністів у діаспорі в кін. XIX–XX ст., їх суспільних та культурних зв'язках з СРСР написана колективна монографія радянських істориків А. Шлепакова, Л. Лещенка, В. Євтуха [270]. Серед сучасних дослідників слід виділити О. Ковальчук, яка звернулася до питання про допомогову діяльність

комуністичних організацій українцям на батьківщині [203], та Ю. Сливку, котрий написав статтю про діяльність українських комуністів у Канаді на матеріалах західноукраїнської преси [256]. Деякою мірою суб'єктивними є оцінки функціонування прокомуністичних товариств, зроблені вченими діаспори, що сповідували протилежні політичні погляди. Все це ставить перед сучасними істориками завдання об'єктивної характеристики комуністичного руху в діаспорі Канади.

Окремо фермерський рух у Канаді вивчено Л. Лещенком [215], а робітничий – О. Сорокою-Цюпою [258]. Історія робітничо-фермерського руху з 1907 по 1991 р. представлена в англomовній праці П. Кравчука [298].

Невід'ємною складовою при оформленні та розвитку суспільно-політичних рухів в українській діаспорі Канади став жіночий сегмент. Робота окремих жіночих організацій вивчалась детально і оформлювалась у книгах на честь їх ювілеїв. Заснування, сфери діяльності, пам'ятні дати, визначні постаті ліберальних жіночих громадських об'єднань висвітлені у «Ювілейній книжці Союзу українок Канади з нагоди 10-літнього існування 1926–1936» [278], «Ювілейній книзі з нагоди 30-літньої діяльності жіночого товариства при катедрі св. Івана в Едмонтоні: історія відділу Союзу українок Канади 1926–1956» [277] та у дослідженні голови Союзу українок Канади Н. Когуської [204], націоналістичних – у збірнику «На службі рідного народу: ювілейний збірник Організації українок Канади ім. Ольги Басараб у 25-річчя від заснування (1930–1955)» [239]. Важливість ролі українок у комуністичному русі Канади обґрунтовано у статті М. Юкаса [281].

Опис жіночих національно-патріотичних організацій у Канаді зроблений Д. Прокопом [247] і значною мірою базується на дослідженні М. Марунчака (Історія українців Канади, Т. 2), яке Д. Прокопом систематизоване й доповнене. У IV розділі книги подаються відомості про роботу читалень та культурно-просвітніх народних домів у Канаді. Основний же масив фактів про діяльність Українського народного дому (далі – УНДім) у Вінніпегу у першій половині XX ст. опублікований у «Пропам'ятній книзі

Українського народного дому у Вінніпегу» [250]. Ролі УНДому у громадському житті діаспори присвячено другий розділ книги, де висвітлено історію як його існування, так і товариств при ньому. У «Пропам'ятній книзі» також представлено короткий нарис історії Канади та її населення, охарактеризовано другу хвилю еміграції українців за океан, умови життя по приїзді, релігійні, освітні та культурні надбання в Канаді.

Робота допомогового товариства «Взаїмна поміч» проаналізована у «Ювілейній книжці» [279] на честь 10-літньої діяльності у 1925–1935 рр. У ній розгорнуто представлено матеріал про заснування, легалізацію, діяльність відділів товариства.

Преса є самобутнім джерелом для вивчення суспільно-політичної ситуації в українській діаспорі. Інформаційний потенціал українських періодичних видань у Канаді розкрито не повністю. Серед кола робіт з визначеної проблематики виділяються вже описані напрацювання такого автора, як М. Марунчак. Ґрунтовне дослідження «Українсько-канадська преса та її значення для української меншини в Канаді» було проведене М. Боровиком [172]. Науковець проаналізував значну кількість часописів у Канаді від початку їх створення. Вчений зібрав великий фактичний матеріал і класифікував його за місцем видання газет та журналів. М. Боровик наголосив на значенні преси для української національної меншини в Канаді та її зв'язках з Україною. Переважна більшість розробок про пресу подається в контексті дослідження певної громадської організації. Так, діяльність комуністичних організації та їхня преса висвітлені в науковій спадщині П. Кравчука [211; 213], який з 1936 р. співпрацював з комуністичними виданнями і був одним з редакторів «Українського життя». Автором детально простежується історичний розвиток української «робітничо-фермерської» періодики в Канаді, проте його дослідження має дещо тенденційний характер. Преса ордену редемптористів розглядається у статті Н. Марченка [233], преса націоналістичних організацій – у збірнику «За честь, за славу, за народ!» під редакцією З. Книша [189]. Історія створення та

робота ліберального видання «Український голос» докладно описана в «Ювілейному альманасі» [280] для відзначення 50-ліття його діяльності, де подано відомості не тільки про тематику й рубрики, що складають видання, а й про його заснування, внесок редакторів, ставлення уряду до його діяльності, популяризацію серед населення, контакти з іншими канадськими газетами та виданнями. В інших дослідженнях періодичні видання згадуються побіжно, не робиться акцент на їх цінності як виразника громадської думки, показника розрізненості суспільних поглядів канадських українців.

Таким чином, дослідження, присвячені окремим аспектам життя української діаспори в Канаді, є досить численними. Це роботи про діяльність ліберальних, націоналістичних, консервативних та комуністичних організацій у Канаді, наукові праці, що стосуються імміграції українців у міжвоєнний період. Однак деякі питання з історії української діаспори, що були побіжно висвітлені на сторінках узагальнюючих праць, ще не дочекалися ґрунтовного опрацювання у спеціальних дослідженнях. Таким, для прикладу, є питання участі українців у політичному житті країни, їх права обирати і бути обраними.

Видавались в Україні та діаспорі довідники про українців за кордоном, в яких тезово передано опис всіх аспектів життя українців у Канаді. У довіднику «Україна та українці по світах» [318] встановлено значення української етнічної спільноти для культурного, економічного та політичного розвитку країни поселення. З обраної теми опубліковано й енциклопедичні видання. Такими є «Енциклопедія українознавства» під редакцією В. Кубійовича [314], в якій міститься матеріал про українську діаспору у світі. У енциклопедії є відомості про українські поселення в Канаді, біографії видатних діячів, творців культурного життя в діаспорі, служителів культури, вчених, економістів, відомості про громадські організації, освітні установи, наукові заклади, загальні статті про основні аспекти історії українців у діаспорі тощо. Під редакцією В. Кубійовича виходить двотомна англomовна

енциклопедія, у другому томі якої йдеться про українців за межами Батьківщини. Їм присвячено цілий розділ, написаний В. Кисілевським [317].

Як бачимо, історіографія дослідження імміграційної політики Канади щодо українських переселенців у міжвоєнний період розлога й різноманітна за тематикою та змістом. Вона проливає світло на процес інтеграції українців у поліетнічне суспільство Канади та їх соціальний статус у ньому. Науковцями було зібрано й опрацьовано значний масив фактів із зазначеної теми. Досі помітний пласт джерел є невведеним до наукового обігу, а отже потребує окремого дослідження. Потребують деталізації та порівняльної характеристики умови й можливості виїзду за кордон з різних районів України, оскільки у міжвоєнний період етнографічні землі України були у складі кількох держав. У наукових роботах недостатньо висвітлено вплив законодавства Канади на зростання кількості емігрантів із західноукраїнських територій. Фактично не досліджена еміграція з теренів УСРР, еміграційне законодавство Румунії, Чехословаччини, СРСР по відношенню до українських переселенців. Допоки що не існує комплексних праць, які були б присвячені основним напрямам суспільно-політичної діяльності українців у діаспорі у міжвоєнний період. До уваги вчені брали лише деякі аспекти цієї проблеми. Дослідження діяльності комуністичних організацій є заідеологізованими й однобоко висвітлюють тогочасні реалії, оскільки в основному вони робились сповідувачами комуністичних поглядів. Інформаційний потенціал українських періодичних видань у Канаді розкрито не повністю. Сучасна наука також потребує окремих досліджень та узагальнюючих праць про освітній сегмент організованого життя українства в діаспорі. Малодослідженою залишається політична сфера життя української діаспори в Канаді у міжвоєнний період. Цій проблематиці не присвячено окремих досліджень, вона розглядалась лише в загальному контексті.

Загалом більшою мірою українська етнічна група в Канаді вивчена діаспорними вченими, оскільки об'єктивне дослідження обраної

проблематики розпочалось на теренах України тільки після розпаду Радянського Союзу. У часи незалежності України науковці почали поступово відходити від радянської методологічної бази та застосовувати нові підходи до дослідження, опрацьовувати нові проблеми. Особливо кількість наукових робіт почала зростати від дня відзначання 100-літнього ювілею прибуття першого українського іммігранта до Канади. У 2016 р. минуло 125-років від цієї важливої події. Отже, можна сподіватись на підвищення інтересу до історії канадських українців, підтвердженням чому і є ця кандидатська дисертація.

1.2. Огляд джерельної бази дослідження.

З обраної теми існує значний пласт опублікованих та архівних джерел, дані довідкових, періодичних і статистичних видань. Весь спектр матеріалів можна класифікувати таким чином: 1) нормативно-правові акти: законодавчі й підзаконні (конституція, закони, декрети, що регулюють процес імміграції; офіційні документи урядових установ – розпорядження, інструкції, постанови, циркуляри про порядок набору, вимоги до іммігрантів; документи громадських організацій та установ – це постанови й резолюції з'їздів, статuti); 2) справочинні (звіти міністерств, товариств, циркуляри, накази, розпорядження, протоколи, програми з'їздів партій чи громадських організацій, офіційне листування); 3) публіцистичні та політичні твори тощо; 4) преса (офіційна й неофіційна преса, тобто видання органів державного управління, наукових та громадських установ, громадських організацій, політичних партій); 5) статистичні дані; 6) джерела особового походження (спогади; щоденники; приватне листування; особові справи потенційних емігрантів – це кваліфікаційні картки, анкети, відомості про походження та родинний стан, анкети на виїзд).

Документальну групу джерел представляють акти національного законодавства Канади, Польщі, Румунії, Чехословаччини та УСРР. Першочерговим джерелом для вивчення імміграційної політики Канади є її

Конституція 1867 [48] – базовий документ для визначення регулювання міграційних процесів, системи прав, свобод і обов'язків іммігрантів. Адже нормам Конституції не можуть суперечити закони, усі підзаконні акти, міжнародні угоди. Джерелом є й документи, видані федеральними (тобто загальнонаціональними) органами. Головним нормативним актом, що регулював імміграційний потік до Канади став закон, прийнятий парламентом у травні 1910 р. Цей закон з незначними доповненнями діяв понад 40 років. Положення вищезгаданого закону (38 стаття) дозволяли членам Ради Міністрів та генерал-губернатору його доповнювати, уточнювати залежно від економічного, політичного та суспільного становища в державі. Це могли бути кількісні обмеження еміграції або заборони національного характеру тощо. Реалізовувались вони у вигляді розпоряджень Міністерства імміграції та колонізації [68; 69; 70]. Безпосередній вплив на імміграцію українців до Канади під час Першої світової війни справив Акт про воєнні заходи 1914 р. [138].

Важливим документом, що повпливав на хід української імміграції до Канади у міжвоєнний період стала угода, підписана 15 листопада 1925 р. між канадським урядом і залізничними компаніями «Canadian National Railways» (далі – CNR) і «Canadian Pacific Railway» (далі – CPR), що надавала останнім право перевозити емігрантів зі Центрально-Східної Європи [105]. Угода зберігається у фондах Бібліотеки та архіву Канади в Оттаві.

Визначити статус українців у діаспорі можливо через опрацювання ряду опублікованих канадських документів. Наприклад, це «Історія Канади в документах, 1763–1966» [94]. Під редакцією Б. Кордана та Л. Луцюка вийшов збірник документів [96], де зібрано матеріали, що стосуються історії української діаспори, зокрема й міжвоєнного періоду. У збірнику опрацьовано й опубліковано 55 документів за 1899–1962 рр. Стенографічні звіти засідань парламенту, уривки з листування й виступів канадських громадських діячів про значення імміграції для країни наведені у «Головних

документах в канадській історії», «Історичних документах Канади» тощо [73; 99; 109; 97].

Публікацією документальних джерел займалися і офіційні державні установи Канади. До цієї групи джерел входять щорічні звіти про імміграцію міністерства імміграції та колонізації, у яких розписано діяльність міністерства за рік [71; 71; 109–120]. Вони містять демографічні статистичні відомості, характеристику імміграційних процесів, дані про діяльність імміграційних агентів, імміграційну пропаганду тощо. Процес регулювання імміграційних потоків до Канади можна відтворити після ознайомлення з виданням «Канада: парламент. Дебати в Палаті громад» [75].

Ряд джерел, необхідних для дослідження історії української діаспори в Канаді в міжвоєнний період, знаходиться в документальному додатку до п'ятого тому «Студій до історії українців Канади» М. Марунчака [231]. В додаток входять меморандуми українців до уряду Канади та Великої Британії у справі так званого українського питання в Європі; документи, що стосуються української еміграції за океан 20-х років, листування; чартер (офіційний дозвіл – О. Д.) та меморандум про згоду Товариства опіки над українськими переселенцями в Канаді імені святого Рафаїла. Також М. Марунчаком у книзі «Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діаспорі» [230] було вміщено документальний додаток у вигляді звернень із періодичних видань, меморандумів, офіційних листів, що закликали уряд і громадськість Канади допомагати українцям під час голодомору 1932–1933 рр., проводити масові віча та протести проти тоталітарного режиму в СРСР.

Окремо слід зазначити про восьмитомний «Літопис українського життя в Канаді» [35–37] О. Войценко. Міжвоєнному періоду життя української діаспори присвячено 2-й, 3-й, 4-й томи. Літопис написаний у хронологічному порядку на базі статей з періодичного видання «Український голос». Ця робота допомагає знайти потрібні уточнення щодо подій, організацій і постатей, які справили вплив на становище українців у діаспорі.

Видавались джерела щодо діяльності української еміграції й вітчизняними вченими. Так, у 2008 р. виходить збірник «Українська політична еміграція 1919–1945: документи і матеріали» [64], в якому опубліковано незначну кількість документів, що стосуються громадської активності українців у діаспорі Канади. Джерела з історії української діаспори Канади представлені в археографічному збірнику «Пам'ятки» за 2007 р., що присвячений 115-річчю української еміграції до Канади. Тут міститься інформація про імміграційну політику Канади стосовно українців, умови виїзду з України, діяльність громадських організацій [54]. Зокрема, вимоги для виїзду з Польщі розписані в Інструкції у справі еміграції, розробленій Еміграційним управлінням Речі Посполитої від 18 лютого 1928 р. В ній також подаються умови, поставлені для в'їзду в Канаду її урядом, розписано роль і функції корабельних товариств у процесі еміграції. Отже, для дослідження зазначеної тематики варто також залучати польські, радянські, румунські, чехословацькі документи, що проливають світло на можливості виїзду українців з територій, що знаходяться в їх складі.

Джерелом для вивчення діяльності громадських, освітніх та релігійних організацій є протоколи їх з'їздів, статuti тощо. Для прикладу, це статут допомогової організації Українського червоного хреста (далі – УЧХ) [65], статут соціалістичної Організації українських робітників клясократів Канади (далі – ОУРКК) [60]. Програмні документи ліберального руху українців у Канаді представлені у виданні «Союз українців самостійників: принципи і програма» [59]. Статут Українського національного об'єднання видано у збірнику на честь 50-ліття його заснування [55]. Протоколи, статuti, відозви Української стрілецької громади видані у збірнику «За честь, за славу, за народ!» також на честь 50-ліття з дня заснування товариства [189]. Статут Української національної ради, інших культурних організацій при Українському народному домі, відозви, звіти УЧХ в Канаді розміщено в «Пропамятній книзі Українського народного дому у Вінніпегу» [250].

Таким чином, документальна база дослідження значна та різноманітна й представлена рядом актових та справочинних джерел, які видавались як канадськими органами державної влади, так і діаспорними й українськими вченими. Вона включає в себе основні закони Канади, Польщі, Румунії, Чехословаччини, СРСР, розпорядження урядів, організаційні документи громадських організацій, що дають змогу прослідкувати за канадською імміграційною політикою і напрямками діяльності громадських об'єднань.

Не всі документальні джерела з теми є опублікованими на сьогодні. Значна частина джерел з історії української діаспори Канади міжвоєнного періоду зберігається в численних українських та канадських архівах. У першу чергу слід згадати Центральний державний архів зарубіжної україніки у м. Києві (далі – ЦДАЗУ), в якому є Ф. 15 – Колекція журналів, газет та бюлетенів, виданих в Україні та за кордоном, Ф. 19 – Статуту, звернення, відозви українських громадських об'єднань на еміграції, Ф. 37 – Український визвольний фонд, у якому знаходяться річні звіти Одноцентового фонду, списки членських внесків, протоколи крайових з'їздів, обіжні листки, листування з націоналістичними організаціями про переказ коштів тощо.

Важливим для дослідження націоналістичного руху в Канаді є нещодавно сформований Ф. 50 Українського національного об'єднання. А в колекції О. Ольжича знаходяться часописи, що видавались громадськими діячами діаспори.

Ряд документів із зазначеної тематики є у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). Наприклад, це Ф. 3563 – Шаповал Микита Юхимович та Ф. 4465 – Документи українських емігрантських установ, організацій та різних осіб, що свідчать про широкомасштабну громадсько-політичну діяльність українських установ у Канаді. Для дослідження процесів еміграції з теренів СРСР є необхідним Ф. 4 Управління уповноваженого Народного Комісаріату Закордонних справ СРСР на Україні, м. Харків. У Центральному державному архіві громадських об'єднань України у фонді Закордоту (закордонного

відділу – О. Д.) ЦК КП(б)У наявні документи, що вказують на пропагандистську роботу комуністів серед представників діаспори.

Уперше опрацьовано й використано матеріали фонду Р-3066 Київського відділення Російсько-канадсько-американського пасажирського агентства (далі – РУСКАПА) у Державному архіві Київської області (далі – ДАКО). У його справах знаходяться опитувальні листи для емігрантів з теренів Радянського Союзу, офіційне листування акціонерного товариства з клієнтами, телеграми та ін. З них можна почерпнути інформацію про можливості виїзду з території СРСР і все, що для цього було потрібно.

Багатим на джерела про українську еміграцію до Канади є Центральний державний історичний архів м. Львова (далі – ЦДАЛ). Тематиці дослідження відповідають Ф. 422 – Представництво еміграційного управління (1920–1923 рр.); Ф. 799 – Еміграційний синдикат. Окружний відділ у Львові; Ф. 802 – Державне управління посередництва праці, м. Львів; Ф. 800 – Польське еміграційне товариство, м. Львів тощо, Ф. 854 – Союз громадських організацій опіки над емігрантами, м. Львів. Ці фонди містять такі документи, як обіжники й розпорядження з питань еміграції органів влади, інформаційні бюлетені, статистичні звіти мореплавних компаній, статuti та протоколи засідань громадських об'єднань опіки над емігрантами. У Ф. 430 містяться матеріали Товариства опіки над українськими емігрантами. Цей фонд надає інформацію не тільки про діяльність товариства, а й про умови виїзду та облаштування в Канаді українців у міжвоєнний період. Також цікавим для дослідження є Ф. 309 з фрагментами листування міністерства внутрішніх справ Канади з імміграційними й земельними агентами з питання розміщення новоприбулих українців до Канади. У Державному архіві Львівської області (далі – ДАЛЮ) можна знайти відомості про ставлення львівського воєводського управління до рееміграції українців з Канади у 107 фондi (Львівське повітове управління державної поліції), а особливості другої хвилі еміграції представлені у ряді

документів з Ф. 1 – Львівське воєводське управління та Ф. 7 – Львівське повітове староство.

Інформація про діяльність мореплавних компаній, масштаби і склад еміграції знаходиться у Чернівецькому і Львівському обласних архівах. У Чернівецькому обласному архіві можна знайти статистичні відомості про переселенців за океан. Особливості еміграційного руху в окремих воєводствах можна простежити на матеріалах архівів Рівненської (Ф. 30 – Рівненське повітове староство), Волинської (Ф. 46 – Волинське воєводське управління; Ф. 397 – Луцький відділ Еміграційного синдикату), Тернопільської (Ф. 3 – Тернопільське повітове староство; Ф. 15 – Тернопільське відділення Еміграційного синдикату) та Івано-Франківської областей (Ф. 260 – Станіславівське відділення Еміграційного синдикату, м. Станіславів). У них представлена статистична інформація (наприклад, списки сімей, що емігрували), відомості про характер і склад еміграції (подаються в анкетах родин, що виїжджали до Канади), етапи оформлення документів, потрібних для виїзду (це видно з офіційного листування між бажаним емігрувати й корабельною компанією чи відділенням Еміграційного синдикату тощо), зміни в канадському законодавстві й вимоги до іммігрантів (публікувались у офіційних періодичних виданнях) тощо.

У Бібліотеці та архіві Канади в Оттаві містяться донесення канадських імміграційних чиновників, інспекторів, лікарів й інших держслужбовців, у яких є відомості про поселення українців, їх матеріальне становище, умови побуту, господарство тощо; доповідна записка міністерства праці міністру імміграції та колонізації про ситуацію на ринку праці в 1920 р.; дані прес-бюро міністерства імміграції та колонізації про основні напрями імміграційної політики Канади в середині 20-х років; текст угоди 1925 р. між Міністерством імміграції та колонізації з одними з найбільших залізничних компаній CNR і CPR про надання їм особливих прав при вербуванні нових емігрантів зі Східної Європи, а також офіційне пояснення мотивів її підписання; повідомлення агентів про перспективи еміграції з України тощо.

У фондах архіву в Гленбоу зберігаються матеріали, що стосуються діяльності CPR за 1886–1958 рр., котра активно займалась процесом організації імміграції. В архіві є меморандум з результатами роботи компанії у сфері імміграції на початок 1930-х рр., підготований для конфіденційного ознайомлення з ним посадових осіб Міністерства імміграції та колонізації [261, с. 14–15].

У Вінніпезі в архіві Української греко-православної церкви (далі – УГПЦ) в Канаді особливо цінним для дослідження вважається фонд митрополита Іларіона, що містить дані про життя української еміграції у міжвоєнний період й місце в ньому православної церкви [266, с. 310].

В Українсько-канадському архіві-музеї Альберти вчених зацікавить колекція М. Лучковича, першого українця, обраного до федерального парламенту Канади. У ній є документи, що стосуються захисту інтересів та прав українців у Канаді [222, с. 53]. Також у цьому архіві зберігається велика колекція часописів, які видавались в діаспорі Канади.

В Українському культурно-освітньому осередку у Вінніпезі знаходяться папери І. Боберського, серед них для вищезазначеної теми цікавими будуть нотатки делегації Західноукраїнської народної республіки (далі – ЗУНР) в Канаді (1920–1926 рр.), повноважним представником якої був останній. З ініціативи І. Боберського було створено Товариство опіки над українськими переселенцями імені святого Рафаїла. Його фонд міститься в цьому ж архіві. Фонд представлений не тільки документами про роботу товариства, а й справами емігрантів, яким надали допомогу при в'їзді до Канади [162, с. 30–31].

До списку джерел варто віднести й роботи провідників націоналістичного, ліберального й комуністичного рухів українців у Канаді. Вони відбивають їх точку зору на ситуацію, що склалась у країні в міжвоєнний період, пояснюють ідеологічне підґрунтя ряду громадських організацій і напрями їх діяльності. Такими є праці голови ліберального Союзу українців самостійників В. Свистуна [57], генерального секретаря

Комуністичної партії Канади Т. Бака [30; 31], члена-засновника Українського національного об'єднання Т. Павличенка [53]. Програма, ідеї, шляхи досягнення мети СУС викладено у дослідженні П. Лазаровича [50], який також був членом союзу. Тому його робота є цінною і як джерело, оскільки в ній подано власні оцінки та обґрунтування автором місця і спрямованості СУС в проукраїнському русі діаспори Канади. Ще один з членів союзу – В. Бур'яник висвітлив у своїй розробці значення СУС для української справи в Канаді, його ідеологічне підґрунтя [74]. Громадський активіст пояснив розбіжності між Союзом українців самостійників та іншими товариствами в діаспорі з точки зору прихильника СУС. Один із засновників СУС Ю. Стечишин репрезентував у своїй студії «Між українцями в Канаді» [63] передумови, причини появи СУС, його ідейні засади. Ідеологія СУС висвітлена у брошурі М. Стечишина «Союз українців самостійників в Канаді і об'єднання українського народу» [62].

Необхідним джерелом при вивченні історії української діаспори в Канаді є преса. Інформація, потрібна для дослідження, представлена в українських виданнях на теренах України та Канади. Особливо важливими є видання еміграційних органів чи громадських об'єднань опіки над емігрантами. В них публікувались відомості про можливості виїзду до Канади, витяги з канадського еміграційного законодавства, види заробітків за кордоном, побутові поради. Так, офіційними органами видавались «Biuletyn Urzędu Emigracyjnego», «Biuletyn informacyjny dla emigrantów», «Wiadomości dla emigrantów» тощо. Подібну функцію виконував двотижневик громадського Товариства допомоги українським емігрантам у Львові «Український емігрант». Представники діаспори мали свої періодичні видання. Їх часописи, як виразники думки громадськості, не тільки висвітлювали перебіг історичних подій в діаспорі та Канаді в цілому, а й вказували на розбіжності в конфесійних і політичних поглядах населення. Так, ліберальні погляди в діаспорі Канади виражали часописи «Український голос», «Канадійський фармер», «Канадійський ранок» та ін.; консервативні

– «Канадійський Українець», «Канадійська Січ», «Січ», «Український робітник» та ін.; націоналістичні – «Стрілецькі вісті», «Новий шлях» та ін.; комуністичні – «Робочий народ», «Українські робітничі вісті», «Фермерське життя» та ін.; соціалістичні – «Правда і воля», «Вперед» тощо. Окремо видавались газети та журнали релігійного спрямування. Частина з вищезазначених видань знаходиться в Центральному державному архіві зарубіжної україніки, в Центральному державному історичному архіві України м. Львова, Державному архіві Волинської області, у відділі газетних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [181].

Таким чином, преса є важливим джерелом, у якому висвітлюються аспекти суспільно-політичного, культурного, релігійного та просвітницького життя українських спільнот у Канаді, шляхи виїзду за кордон, умови проживання за океаном, імміграційне законодавство Канади тощо.

Одним з основних джерел для вивчення імміграційних процесів є статистичні дані, що містять поточний облік міграції та матеріали переписів населення. Офіційна статистична служба Канади видавала власні збірники [76–94], у яких є відомості про кількість новоприбулих іммігрантів і депортованих, освіту, зайнятість, робочу силу, стан сільського господарства, промисловості, розподіл землі в Канаді тощо. Такі збірники виходили раз на рік. Професійний склад іммігрантів, їх вік, національна приналежність, умови праці й заробіток, розвиток промисловості й сільського господарства представлені в «Історичній статистиці Канади» [100]. Статистичний матеріал міститься в доробках таких канадських авторів, як С. Острі (загально канадська статистика про зміни у сфері зайнятості робітників Канади з 1901 по 1961 рр.), Л. Стоун, В. Кальбах [107; 135; 106], які були підготовані на замовлення бюро статистики домініону після проведення перепису 1961 р. Статистичні підрахунки в цих монографіях підкріплені коментарями вчених. Подібна інформація міститься в книзі «Статистика імміграції і населення» [102]. Корисні матеріали з обраної теми наявні у двотомнику «Міжнародні міграції» під редакцією В. Віллокса [103; 103]. У першому томі подані

статистичні таблиці, що стосуються початку міжвоєнної імміграції до Канади, а в другому – пояснення цих міграційних процесів. При дослідженні процесу імміграції в пригоді стають переписи населення [121–133]. У міжвоєнний період у Канаді відбувались загальнонаціональні переписи у 1921, 1931 рр., можна також залучати до вивчення перепис 1941 р. Статистичні дані стосовно всіх сфер життя української діаспори у 1891–1976 рр. (демографічні зміни, місця поселення, професійна зайнятість, освіта, віросповідання, політична спрямованість емігрантів тощо) представлені в роботі під редакцією В. Дарковича [134]. Відомості з неї базуються на переписах населення Канади. У 1945 р. під редакцією Н. Гунчака публікуються документально-статистичні дані щодо життя української діаспори в Канаді, в основі яких також лежать матеріали з переписів населення, а саме перепису 1941 р. [101]. Аналогічна робота проведена вченими з діаспори І. Теслею та Р. Цибрівським. У ній подаються дані щодо віросповідання й рідної мови українського населення Канади [66]. Також І. Теслею видано статтю в «Демографічному підґрунті» [136], яка теж базується на переписах населення в Канаді та щорічних звітах Міністерства імміграції та колонізації й підсумовує кількісні показники імміграції українців, їх розселення, рівень урбанізації, релігійної приналежності, вибору мови, зайнятості тощо.

Отже, статистичні джерела надають можливість дослідникам простежити входження новоприбулих українців у суспільний організм Канади, тобто визначити динаміку інтеграційних, адаптаційних та асиміляційних процесів, що відбуваються в діаспорі.

Не менш цінним джерелом при вивченні історії української діаспори в Канаді є мемуари, незважаючи на суб'єктивні оцінки, ряд фактологічних помилок і неточностей. Процес інтеграції українців у канадське суспільство висвітлений у мемуарах М. Лучковича, першого члена до федерального парламенту Канади [153]. Політик, окрім особистих спогадів, надрукував у книзі уривки з дебатів канадського парламенту щодо питання польської

пацифікації в Україні, промову на захист українських іммігрантів тощо. Для дослідження громадської активності в діаспорі цікавими будуть спогади голови гуртка «Просвіта» в Торонто І. Гуменюка [143]. У них автор згадує про діяльність націоналістичних і ліберальних товариств у Торонто, про культурне й релігійне життя української спільноти. Життя української діаспори відображається не лише через призму діяльності громадських об'єднань, динаміку політичних рухів тощо, а й через побут пересічних канадських українців. У цьому руслі написана книга споминів і кореспонденції П. Мушинки [152], який займався фермерством у Канаді. Подібного характеру є мемуари «На чужині» Ю. Личука [149], котрий займався гірничою справою в еміграції та описує життя в Канаді та його громадську складову з точки зору прихильника комуністичних ідей. Матеріали про економічне становище емігрантів, їхню конфесійну приналежність і розвиток освіти в Канаді зібрані В. Чумером у книзі «Спомини про переживання перших українських переселенців в Канаді» [155]. Процес заснування СУС передано в спогадах генерала В. Сікевича [154]. Про діяльність та ідеологію Української стрілецької громади, а також інших націоналістичних організацій можна почерпнути інформацію у спогадах її членів [189]. Робота Українського національного об'єднання відображена у двотомних мемуарах голови його крайової екзекутиви М. Шарика [158; 159]. Окрім історії націоналістичного руху в Канаді, громадський діяч охарактеризував і висвітлив відносини з іншими діаспорними організаціями. Діяльність комуністичних товариств у Канаді детально відтворена у спогадах Т. Кобзея [146; 147], який сам був членом Політбюро Комуністичної партії Канади та Товариства «Український робітничо-фермерський дім», знав механізм його існування й методи пропаганди. Дізнавшись про голодомор і репресії на теренах України та розчарувавшись у політиці більшовицької Росії, Т. Кобзей стає одним із засновників та провідників українського соціалістичного руху в Канаді, який

виокремився з комуністичного. Тому його спогади є надзвичайно цінними при дослідженні цього руху.

Складний процес виїзду з території Радянського Союзу за океан описує у своїх мемуарах О. Брик, який на момент виїзду працював на цукровому заводі [139]. Про шлях виїзду з Чехословаччини до Канади розповідає у своїх спогадах А. Господин, інтернований військовий Української галицької армії [142]. Особливо цінними для вивчення шляхів пристосування українців в Канаді є спогади члена СУС, власника імміграційного агентства від корабельної компанії в Канаді В. Гавриша [141], в яких передано характер другої хвилі імміграції українців до Канади, діяльність корабельних компаній, імміграційну політику канадського уряду, можливості здобуття громадянства на нових землях і соціальних виплат, роль громадських організацій в житті діаспори тощо. Ряд мемуарів опубліковано у «Пропам'ятній книзі Українського народного дому у Вінніпегу» [250]. Там розміщено спогади про видання часопису «Правда і воля» М. Мандрики, його редактора, спогади І. Трача, В. Казанівського, П. Зварича про діяльність товариств при Українському народному домі й ряд інших спогадів про побут українців у Канаді у міжвоєнний період.

Опис життя за океаном можна знайти у спогадах реемігрантів. У них звучить інформація про причини виїзду, умови переїзду, доступні для українців види робіт у Канаді. Виданням такого типу є збірка «Як ми жили за океаном: розповіді репатріантів» [160]. У вигляді брошури П. Добра видав свої спогади [144]. Їх автор мешкав у Канаді й США з 1929 до 1949 рр. і повернувся на Закарпаття в своє с. Імстичево. Ці джерела видавались у радянські часи й на теренах СРСР, що вказує на специфіку інформації, поданої в них, і рівень її достовірності, оскільки кожне з цих видань проходило жорстку цензуру.

Можна вважати за джерело «посібник для емігрантів», написаний Л. Биковським [32]. З допомогою цього «посібника» автор намагається полегшити переїзд і облаштування українців у Канаді, надаючи їм

першочергову інформацію про саму країну, її імміграційну політику, управління провінціями, податки, список цін на землю, худобу, хатній реманент і продукти харчування в Канаді й інші необхідні речі при поселенні.

Видавались окремі збірники листів українських переселенців. Зокрема, О. Сичем було опубліковано збірник кореспонденції українських іммігрантів у Канаді [145], який відображає соціально-економічне становище українців, їх побут тощо.

Отже, у спогадах, щоденниках, листах, подорожніх замітках емігрантів та тимчасових приїжджих до Канади можна знайти відомості як про ставлення уряду до переселенців, так і про можливості організації життя в діаспорі, тобто економічне становище емігрантів, їх зайнятість, освіту, релігію, громадську позицію, активність у політичній сфері, краще зрозуміти причини і характер еміграції.

В цілому використана автором джерельна база дозволяє розв'язати поставлені в дисертаційному дослідженні завдання. Зокрема, опрацювання документальних джерел дає змогу охарактеризувати можливості виїзду з теренів УСРР, Польщі, Румунії, Чехословаччини, етапи в імміграційному законодавстві Канади та сам процес імміграції, який регулювали нормативно-правові акти. Оцінка законів і умов імміграції представлена в періодичних виданнях органів державного управління. Масштаби й характер імміграції передають дані офіційної канадської статистики, особові справи потенційних емігрантів. Особливості суспільно-політичного життя українців у Канаді репрезентує преса громадських організацій, політичних партій, мемуари, приватне листування українців у Канаді. Джерела особового походження також описують процес адаптації до нових умов життя в Канаді у міжвоєнний період.

Представлене коло джерел необхідно комплексно залучати до вивчення життя та діяльності українських канадців у 1918–1939 рр., оскільки окреме використання тих чи інших джерел позбавить можливості визначити та

охарактеризувати суспільні процеси, що відбувались у діаспорі. Так, суто документальні джерела, наприклад, статuti громадських товариств, без політичних творів керівників і членів цих товариств позбавлені логічного обґрунтування ідеології цих організацій і пояснення пунктів статуту. Також законодавчі та підзаконні акти будуть неповноцінним джерелом без залучення мемуарів, що давали їм оцінку та показували ставлення представників діаспори до їх впровадження. Джерела особового походження передають оцінку явищ окремо взятих людей, для висвітлення ж громадської думки в цілому потрібна преса. Зрозуміло, що інформація усіх перерахованих джерел повинна бути підкріплена конкретними фактами статистичних видань. У сукупності вищезазначена джерельна база дослідження дає змогу вченим всебічно вивчити питання імміграційної політики Канади у міжвоєнний період стосовно вихідців з України, охарактеризувати етнонаціональні процеси, що проходили в українській діаспорі в міжвоєнний період, визначити рівень суспільної, громадської, політичної й економічної активності українців і досягнення ними певного статусу в суспільстві Канади.

1.3. Методологія та методи дослідження.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали принципи об'єктивності, історизму та комплексності дослідження, загальнонаукові, конкретно-історичні та міждисциплінарні методологічні підходи, що допомогли дати оцінку розглядуваних у дисертації явищ.

Під час оцінки змін в імміграційному законодавстві Канади стосовно українських переселенців, подій у громадському житті діаспори, огляду історіографії проблеми, роботи над джерельним матеріалом тощо використано принцип об'єктивності, котрий означає неупередженість та незалежність суджень. З допомогою принципу історизму визначався статус українців у діаспорі у 1918–1939 рр., враховуючи історичні події в самій Канаді і на батьківщині, що спричинили ці еміграційні процеси. А принцип

комплексності використовувався при опрацюванні джерел та історіографії, при передачі суспільно-політичного життя діаспори через сукупність всіх громадських об'єднань українців.

Такі загально-наукові методи, як аналіз, синтез, індукція, дедукція використовувались при вивченні історичних джерел і літератури, визначенні причин, характеру другої хвилі еміграції українців за океан, шляхів формування соціально-політичного статусу української діаспори, при з'ясуванні особливостей адаптації та інтеграції в іноетнічному середовищі. А метод типологізації – під час дослідження структури, форм згуртування емігрантів у країні поселення й напрямків діяльності українців у Канаді. Метод класифікації – при роботі з джерелами.

Системний та структурно-функціональний підходи дали змогу встановити зв'язок між об'єктом дослідження – поліетнічною Канадою й суб'єктом – українською етнічною групою, що входить до складу багатонаціонального середовища. Системний метод допоміг виокремити українську діаспору з цього середовища. А структурно-функціональний метод надав можливість комплексно розглянути процес формування українських громадських організацій у Канаді та їх діяльність.

З конкретно-історичних методів послуговувалась: діахронним (при виокремленні логічних етапів в історії української імміграції до Канади у 1918–1939 рр. і при створенні періодизації. Цей метод дає можливість визначити етапи в еволюції (історії) суспільного становища іммігрантів.; методом історико-географічних зрізів (при реконструкції у конкретному часі конкретної етнографічну ситуації. Для визначення розвитку українських поселень по різних провінціях Канади також можна послуговуватись цим методом, що простежує зміни у розмірі, географічному положенні ареалів, заселених українськими переселенцями, протягом вибраного історичного періоду); проблемно-хронологічним (для викладення історичних подій в хронологічній послідовності); ретроспективним (для визначення найхарактерніших рис та тенденцій у суспільно-політичному житті

діаспори); історико-генетичний метод (при встановленні причин та передумов до другої хвилі еміграції українців за океан); історико-порівняльним (для зіставлення і розмежування процесів, що відбувались в Україні та діаспорі у визначений період. Процес інтеграції української спільноти досліджено з порівняльним методом, який порівнює імміграційну політику Канади по відношенню до українців й до інших іноземних переселенців. Також з допомогою історико-порівняльного методу з'ясовано напрями імміграційної політики Канади на різних етапах у зазначений період. З допомогою цього методу порівняно діяльність ліберальних, консервативних, націоналістичних, комуністичних, соціалістичних організацій українців у Канаді. Історико-правовий метод був використаний для показу становлення та генезису правого статусу українців у діаспорі).

Зазначена тема дисертації вимагає залучення міждисциплінарних методів, у першу чергу статистичного, необхідного для обґрунтування кількісних показників. Так, при аналізі асиміляційних процесів у діаспорі варто підрахувати показник частки населення українців у Канаді, що вважають рідною не свою етнічну мову. Також такими показниками може бути вибір конфесії, освітніх закладів (канадських чи українських), кількість змішаних шлюбів тощо. Вищезазначені розрахунки з допомогою методів кореляційного та регресійного аналізу надають можливість визначити взаємозв'язки та взаємозалежності в територіальній структурі етнонаціональної сфери. Етнополітологічний метод, суть якого полягає у виділенні суб'єктом політики не класів і держави, а етнічних спільнот, варто залучати при аналізі етнополітичних процесів, визначенні специфічного світосприймання зарубіжних українців, зокрема шляхів їх пристосування до нових реалій в еміграції, враховуючи особливості їх менталітету. В роботі також використаний аксіологічний підхід для визначення цінностей права в етновідносинах діаспори та держави. У дисертації також застосовано джерелознавчі методи (при пошуку та відборі джерел використовувався метод евристики, а при їх характеристиці – метод джерелознавчої критики).

Використовуваний у психології та соціології біографічний метод допоміг при роботі з джерелами особового походження: листами, спогадами, щоденниками, враховуючи індивідуальні особливості їх авторів. Завдяки йому визначається процес адаптації переселенців до нових умов життя, зміни самосвідомості тощо.

При дослідженні преси використовувався метод контент-аналізу, що допоміг опрацювати велику фактологічну базу.

Пояснення активної участі української спільноти у суспільно-політичному житті Канади у міжвоєнний період, сприйняття нових умов проживання пояснюється у роботі завдяки методу соціальної психології.

У роботі вживався і метод юридичних наук – порівняльно-правовий, а саме при характеристиці імміграційної політики Канади, Польщі, СРСР, Румунії, Чехословаччини.

Г. Г. Москаль, відомий український політик та правник, виділив такі підходи при вивченні міграційних процесів:

1) Демографічний підхід. Вивчає міграційні процеси з погляду відтворення і збереження людських популяцій, їхньої чисельності, статевовікової структури.

2) Економічний підхід. Розглядає міграційні процеси як один з найважливіших регуляторів чисельності працездатного населення, що стимулює здорову конкуренцію на ринку робочої сили. Адже більшість видів еміграцій обумовлена економічною необхідністю.

3) Юридичний підхід. Визначає правовий статус різних категорій поселенців, спрямований на розробку правових норм і законодавчих актів, регулювання основних прав іммігрантів.

4) Соціологічний підхід. Основна увага приділяється проблемам, пов'язаним з адаптацією мігрантів до нових умов життя.

5) Історичний підхід. Дослідження історії міграційних процесів із застосуванням історико-демографічних методів.

б) Психологічний підхід. Основний акцент робиться на мотиваційну природу еміграційних процесів. Міграція розглядається як спосіб задоволення ряду соціальних потреб [238, с. 70–71]. У роботі застосовувався психологічний підхід, при визначенні мотивації тих чи інших дій громадських лідерів й інших представників української діаспори.

Отже, дослідження проводилось з допомогою різноманітних методологічних підходів та принципів з метою об'єктивного й обґрунтованого висвітлення подій і фактів, оцінки процесів та явищ, що відбувались у міжвоєнний період в українській діаспорі Канади, й написання виважених висновків.

Використання зазначених методів та принципів дослідження допомогло дисертанту з'ясувати механізм формування імміграційної політики Канади і її реалізації щодо українських емігрантів у міжвоєнний період, визначити ставлення уряду до громадських організацій українців у діаспорі, висвітлити напрями їх суспільно-політичної діяльності.

РОЗДІЛ 2.

ІМІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА КАНАДИ ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.

2.1. Імміграційне законодавство Канади у міжвоєнний період.

Питаннями іммігрантів у Канаді займалось створене федеральним урядом у жовтні 1917 р. Міністерство імміграції та колонізації, а з 1936 р. – Міністерство гірничорудної промисловості та ресурсів. На його політику впливали, на думку Д. Корбетта, такі фактори: 1) тиск на уряд з боку працедавців; 2) ставлення до міграційної хвилі з боку англо-канадців та франко-канадців; 3) протиріччя між «старими» канадцями та новоприбулими. Канадські закони про імміграцію керуються такими правилами: сприяти економічному, соціальному та культурному розвитку Канади, воз'єднанню сімей, дотриманню міжнародних угод щодо біженців, запобіганню дискримінацій щодо іммігрантів (цитовано за В. Макаром) [220, с. 91–96].

У час Першої світової війни імміграція до Канади була лімітована. Згідно із законом про Воєнні заходи від 1914 р. [138] українцям, які були громадянами Австро-Угорщини, загрожувало інтернування. Багато хто з них таки був інтернований. Зрозуміло, що таке явище не спонукало до імміграції. У зв'язку з закінченням Першої світової війни, розпадом Австро-Угорщини і включенням українських етнічних земель до складу Польщі та Чехословаччини українці, що проживали на цих територіях, переставали бути громадянами держав-ворогів Великобританії, а отже набували можливості в'їзду до Канади.

Другий етап українського переселення до Канади, відповідно до досліджень М. Марунчака [229, с. 20], розпочався після закінчення Першої світової війни. На думку М. Боровика, він тривав від 1922 до 1939 р. Автор аргументує ці хронологічні рамки обмеженнями імміграції у перші повоєнні роки [172, с. 25]. Це було частково пов'язано з економічними негараздами в Канаді протягом 1918–1921 рр. У 1921 р. національний дохід Канади

порівняно з 1920 р. скоротився на 14%, експорт – на 13%, валова продукція сільського господарства зменшилася на 30% [196, с. 175].

Також воєнні дії, що відбувалися в Європі, впливали на становище українців у діаспорі. Частина з них була колишніми громадянами Австро-Угорщини. А згідно з тогочасними законами «ворожі іноземці» мали бути інтерновані в концентраційні табори. З 1914 до 1920 р. було інтерновано 8 579 чоловік, з них 3 138 вважалися «військовополоненими», решта – цивільними, серед яких були жінки та діти. Серед цивільних налічувалось 5 000 українців в 26 таборах. 80 000 інших «ворожих іноземців», значна частина з яких також була українцями, зобов'язувались регулярно реєструватись у поліції, завжди при собі мати посвідчення особи. Порухення встановленого режиму каралось арештом та ув'язненням. Близько двох тисяч українців колишніх австро-угорських громадян під виглядом поляків та росіян вступило до канадської армії, та, зрештою, частину з них уже на європейському театрі воєнних дій було виявлено й інтерновано. Частину з інтернованих у 1916 р. було відпущено під «слово честі» на роботу на ферми [270, с. 52–54].

Таке ставлення до іммігрантів пояснювалось і внутрішнім становищем у країні. Так, у 1918 р. безробітні ветерани війни руйнували українські інституції й вимагали депортації іммігрантів. А в 1919 р. провінційним урядом Манітоби було створено слідчий комітет над чужинцями (Alien Investigation Board) для встановлення, хто з приїжджих «лояльний», а кого потрібно депортувати [300, р. 88]. Міністерство закордонних справ Великобританії в січні 1915 р. надіслало уряду Канади лист, в якому говорилось, що українські емігранти, що прибули до Канади під час Першої світової війни, не становлять ніякої загрози. Війна завершилась у 1918 р., а ув'язнених звільнили тільки в 1920 р. Робота ув'язнених оплачувалась в кілька разів менше, ніж вільних громадян. Понад 60 тис. чол. були позбавлені політичних прав [268, с. 262–263].

Таке становище українців у повоєнний період, а саме до 1923 р., призвело до рееміграційних тенденцій в діаспорі. Згідно з інформацією дипломатичних документів, у грудні 1919 – січні 1920 рр. консульство Польщі в Монреалі видало 1 300 паспортів для реемігрантів, які хотіли повернутись до Східної Галичини. 70% з них були українцями. За 1920 р. кількість бажаючих залишити Канаду зросла до 7 000 осіб. Проте, коли з'ясувалось, що в Польщі немає реальних можливостей придбати земельні наділи, а повернення до Канади за її імміграційним законодавством може виявитись неможливим, багато кандидатів на виїзд передумали реемігрувати. Остаточна повоєнна рееміграція становила 4 000 осіб [196, с. 176]. Згідно з імміграційним актом, доповненим у 1919 р., іммігранти, які залишали країну довше, ніж на 1 рік, не могли повернутись до Канади [69]. Шляхи повторної імміграції до Канади для українців, що не перевищили річний термін рееміграції, описані у «Wiadomości dla emigrantów» від 8 листопада 1930 р. [24, арк. 60].

На початку ХХ ст. у Канаді діяв «Натуралізаційний акт», що дозволяв переселенцям отримати канадське чи британське громадянство на підставі проживання в Канаді протягом певного терміну. З вибухом Першої світової війни цей закон було скасовано як для приїжджих із союзних держав, так і для чужинців з ворожих до Великої Британії країн. Актом від 1919 р. українців було прирівняно до чужинців з країн, які перебували у стані війни з Великобританією. Таким чином, українцям було заборонено набувати громадянство впродовж десяти років після закінчення війни. Як результат, українські іммігранти почали проводити протестні віча. Українські поселенці своїми протестами проти таких дій уряду вибороли собі право ставати власниками земельних наділів, не маючи при цьому громадянства. В час, коли західноукраїнські землі потрапили під владу Польщі, українці в Канаді, як колишні австрійські громадяни, змогли отримати громадянство після п'яти років перебування в Канаді, але вони повинні були заявити, що є польськими підданими. Проти цього виступили громадськість та єпископ

Н. Будка. У 1923 р. параграф Акту про натуралізацію, що стосувався іммігрантів з ворожих держав, було анульовано. Українці відтоді отримали такі ж можливості в набутті канадського громадянства, як й інші іммігранти [171, с. 36–37]. З нашої точки зору, позиція уряду щодо становища українців в діаспорі поступово змінювалась на краще.

Правила набуття українського громадянства в Канаді охарактеризував у своїх спогадах представник української діаспори, власник еміграційного агентства В. Гавриш: «Давніше давали посвідки громадянства «Північно-західних територій». Одержати ті посвідки було дуже легко, не треба було переходити ніякого іспиту, ані йти до суду. Ті документи видавав кожний публічний нотар за оплатою 50 центів; а коли «посвідок»... уже не видавали, а за посвідкою британського громадянства треба було йти до суду і здавати іспит з англійської мови, географії, історії та устрою Канади... В тому часі судді не давали громадянства тим, що брали допомогу для безробітних і навіть не допускали їх до іспиту». Якщо іспит здавався невдало, то справа про отримання громадянства переносилась на наступні півроку. Тому, щоб здобути громадянство деякі українці проводили махінації. До суду відсилали людей не тих, кому був потрібен паспорт, а тих, хто знав англійську мову. Коштувала ця афера, за словами В. Гавриша, 50 доларів [141, с. 141, 143].

У кінці 20-х рр. у Канаді в Саскачевані діяв навіть Ку-клукс-клан. Організація виступала проти засилля іммігрантів, а саме з Центральної та Східної Європи, які вважались «брудними, неосвіченими, тими, що пахнуть часником, і негідними» залишатись в Канаді. На початку 30-х рр. Клан припинив свою діяльність, але упереджена думка серед певних кіл суспільства щодо емігрантів зі Східної Європи залишилась. Це підтверджується діяльністю англо-кельтської опозиції до українських кандидатів на виборах 1934 р. Також у часи Великої економічної депресії в Канаді українцям було практично неможливо отримати кредит у порівнянні з англійським, ірландським, шотландським населенням. Нерідкими були випадки, коли їм не виплачували традиційну допомогу уряду (relief).

Безробітним загрожувала депортація. Як результат, деякі безробітні українці приєднувались до страйків, що їх проводили комуністи. Після одного з мітингів у Торонто в 1935 р., мер міста заявив, що з 15 тис. протестувальників 80% були українцями. Ця оцінка була необ'єктивною, перебільшеною. На жаль, більшість канадців ототожнювали українців з комуністичним рухом, тому їх обмежували в можливостях працювати на шахтах і фабриках [290, р. 109–111]. На мою думку, щоб упередити страйки.

Отже, через таку політичну ситуацію в Канаді в 1914–1921 рр. до неї виїхали лише 600 українців. А за період 1918–1925 рр. до Канади прибуло 3 700 осіб української національності. Це були переважно дружини та діти тих українців, котрі прибули за океан ще до Першої світової війни [270, с. 54, 78].

Широкомасштабна українська імміграція відновилась у 1923 р. Як уже зазначалось вище, у цьому році було вилучено пункт акта про натуралізацію, що стосувався вихідців з країн воєнних противників Великобританії [196, с. 178]. Отже, потік емігрантів збільшився. Ці зміни були пов'язані з масовим від'їздом безробітних канадців з Канади протягом п'яти останніх років і неможливістю знайти підходящої заміни їх у Британії, що спричинило скасування заборони на в'їзд іммігрантів із Східної та Центральної Європи. Федеральний уряд дозволив емігрантам, чиїх послуг потребувала економіка Канади, селитись у країні [301, р. 75]. Цьому процесу також сприяла угода, підписана 15 листопада 1925 р. між канадським урядом і залізничними компаніями «Canadian National Railway» і «Canadian Pacific Railway», що надавала останнім право перевозити емігрантів зі Східної Європи, які мали бути працівниками у сфері сільського господарства чи домашньою прислугою [105]. За таких умов мореплавні агентства почали проводити в Західній Україні агітацію за еміграцію до Канади. Виконання угоди активізувало еміграційні процеси в Західній Україні.

До початку Другої світової війни до Канади прибуло від 68 до 70 тис. осіб. Пік переміщення до Канади українців припав на 1927–1929 рр., коли

прибула половина всієї міжвоєнної імміграції. З початком світової економічної кризи процес переселення призупинився. Частими стали випадки депортацій українців на Батьківщину [270, с. 54, 78]. У 1930 р. дію «залізничної угоди» не було продовжено. Тому вже у 1932 р. кількість іммігрантів становила 705 осіб, а в 1933–1934 рр. – 1 274 особи. Імміграційний рух дещо поживався з 1934 р. із припиненням економічної кризи, хоч його кількісні показники були нижчими, ніж у попередні роки (у 1935–1939 рр. близько 5 350 осіб). Як зазначено в документах, бажаючих виїхати до Канади було в 5 разів більше, ніж дозволено її урядом [196, с. 154–155].

Якщо говорити про дані по загальноканадській імміграції, то у 1923 р. – році поновлення широкомасштабної української еміграції – до країни прибуло 137 200 чоловік: з них 816 українців, німців – 1 263, шведів – 3 295, ірландців – 8 231, шотландців – 25 107, англійців – 35 783, іммігрантів з США – 20 307 [103, р. 367]. У пік переселення українців за даними офіційної статистики за період з 1 квітня 1926 до 31 березня 1927 р. до Канади прибуло 143 991 чол. З них – 10 061 «русин», 15 222 німці, 3 321 швед, 30 935 англійців, 21 025 осіб зі США [82, р. 192]. Всього українців у міжвоєнний період прибуло 6, 5 % від загального потоку іммігрантів [134, р. 501–502]. За переписом населення 1941 р. в Канаді частка українців складала 2, 66 %. Це 305 929 чол. з 11 506 655 [101, р. 7].

Через обмеження, встановлені урядом Канади, друга хвиля імміграції була значно меншою за чисельністю порівняно з першою. Вона складала близько 70 000 осіб, тоді як перша – 180 000. За статистичними підрахунками, основну масу емігрантів становили вихідці з Галичини, на другому місці з Волині та Західного Полісся, потім із Закарпаття та Буковини. З Галичини до Канади виїхало 48 тис. чол., із Закарпаття – 6 тис. чол., з Буковини – 11 тис. чол [268, с. 78, 279]. Дуже обмеженим був виїзд з території радянської України, який склав менше 1 тис. осіб. Свідченням цього є матеріали фонду Київського відділення РУСКАПА у Державному

архіві Київської області, кожна справа якого співвідноситься з прізвищем бажуючого виїхати чи то до Канади, чи до США чи до країн Південної Америки. Кількісні характеристики пояснюються економічним, соціальним та політичним становищем українців на цих землях та еміграційною політикою Польщі, Румунії, Чехословаччини та СРСР.

Кількісні показники імміграції українців були також зумовлені імміграційною політикою Канади. Так, головним нормативним актом, що регулював імміграційний потік до Канади, став закон, прийнятий парламентом у травні 1910 р. З незначними доповненнями він діяв понад 40 років. За цим законом іммігрантом вважалась кожна особа, котра приїхала до країни з метою отримати юридично визначене місце проживання. Іммігрантами не вважались туристи, студенти, що прибули на навчання до Канади, гастролюючі актори, представники дипломатичних і консульських установ тощо [196, с. 149].

До імміграції не допускалися: 1) особи з низьким рівнем розумового розвитку, психічно хворі; 2) хворі на туберкульоз або будь-які інфекційні захворювання; 3) німі, сліпі, каліки; 4) злочинці; 5) повії та сутенери; 6) жебраки й волоцюги; 7) особи, які прибувають до Канади за кошти добродійних інституцій; 8) хронічні алкоголіки; 9) анархісти та члени анархістських організацій; 10) особи, які не вміють читати будь-якою мовою (за винятком дітей до 15 років і дорослих після 55 років) [68]. Цей документ узаконив умови про наявність в іммігранта залізничного квитка для проїзду до місця призначення і грошей на перший час перебування у Канаді, тобто до моменту працевлаштування. Була закріплена так звана грошова квота, що до кінця 20-х рр. ХХ ст. складала: для дорослих – 25 канадських доларів; для дітей від 5 до 18 років – 12, 5 долара. Якщо іммігрант прибував до Канади у період з 1 листопада по 1 лютого, його квота становила 50 доларів [196, с. 149]. Про умови в'їзду до Канади писав у своїх спогадах О. Брик: «Я знав: приписи вимагали, щоб імігрант мав не менше 25 долярів про запас. У мене було несповна три... Урядовець офіційним тоном запитав, чи відома мені

інструкція корабельної спілки, що кожен імігрант мусить мати з собою не менше 25 дол.? Довгенько мені вияснювали дорікали, а врешті – спитавши, чи мені видали досить харчів на подальшу подорож, – відпустили» [139, с. 274–275].

Положення вищеописаного закону (38 стаття), доповненого у 1919 р., дозволяли членам Ради Міністрів та Генеральному губернатору його доповнювати, уточнювати в залежності від економічного, політичного та суспільного становища в державі. Це могли бути кількісні обмеження еміграції або заборони національного характеру тощо [69]. У 1919 р. до вимог на приїзд до Канади згідно з законом була додана вимога щодо проходження освітнього тесту переселенцями. Влітку 1919 р. уряд домініону у зв'язку зі зростаючим безробіттям заборонив іміграцію до весни 1920 р. У 1919 р. також був виданий спеціальний указ, що не дозволяв прибуття до Канади громадян держав, ворожих Великобританії в часи Першої світової війни. У 1921 р. було підвищено суму квот для приїжджих до 250 канадських доларів для дорослих і до 125 доларів для дітей. Це розпорядження стосувалось тільки імігрантів, котрі не отримали дозволу на в'їзд від Міністерства іміграції (permit) та колонізації. До жінок, дітей раніше прибулих імігрантів, прислуги, фахових сільськогосподарських працівників його положення не мали стосунку [196, с. 150–151]. Зазначені «показові гроші» – квоти, як писалось в «Українському емігранті» у вересні 1935 р., призначались на «купно фарми і господарку в Канаді» [2, арк. 6]. На нашу думку, ці квоти, так би мовити, перестраховували канадський уряд і запевняли його у тому, що нові імігранти можуть і будуть займатись сільським господарством.

Канадським урядом 31 січня 1923 р. було видано розпорядження, яке обмежувало наплив нових імігрантів. Зміст цього розпорядження передано у Циркулярному листі Львівського воєводського управління про порядок еміграції осіб до Канади від 20 лютого 1923 р. Згідно з ним в'їзд до Канади не заборонявся таким категоріям переселенців: 1) сільськогосподарські

робітники, які володіють достатніми коштами, щоб мати власне господарство (землеробами вважатимуться ті іммігранти, що матимуть при собі посвідчення про свій фах і гроші на купівлю ферми); 2) сільськогосподарські працівники за відповідними трудовими угодами, що забезпечували їм роботу в Канаді (сільськогосподарським робітником вважатиметься іммігрант, який зможе довести, що працював у сфері сільського господарства на Батьківщині); 3) жінки-прислуга, що мають контракт чи іншу умову, яка дасть їм службу у Канаді; 4) дружини переселенців, діти у віці до 18 років і особи літнього віку, чії родичі мають стабільне місце проживання в Канаді й достатню кількість грошей для забезпечення сім'ї (іммігранти цієї категорії повинні мати нотаріально підтвержене запрошення – affidavit). Кожен емігрант повинен був вміти писати й читати принаймні однією мовою [4, арк. 2]. Це розпорядження наголосило на бажаності переїзду до Канади саме землеробів.

Про надання переваги працівникам у сфері сільського господарства свідчить у своїх спогадах В. Гавриш: «Згодом імміграційний уряд почав вимагати від іммігрантів... щоб вони склали депозит. Від родин вимагали депозит у висоті 700–1 500 доларів і зобов'язання осісти на фермах і господарювати... Як іммігранти приїхали до Канади і знайшли ферми, їм гроші повертали, тоді вони користувалися ними, щоб закупити, що було потрібно до фармування. Але деякі шукали викрутку. Підуть на ферми, знайдуть собі ферму, дадуть яких 100 доларів задатку і приходять до відділу колонізації в імміграційному уряді по решту грошей. Як дістануть гроші, то зовсім не йдуть на ферми, а залишаються в Едмонтоні» [141, с. 114] (про 30-ті рр.). Завдаток іммігрантів пропадав, однак вони цим не переймалися і шукали роботу по містам у промисловій сфері тощо. Відділ колонізації за якийсь час довідався про такі махінації іммігрантів і перестав їм виплачувати решту доларів з депозиту, а передавав їх одразу до адвоката, що проводив перепис ферми на нового власника й оформлював контракт продажу й купівлі. А в період Великої економічної депресії тих, що зобов'язувались

купити ферму, а жили в містах, взагалі депортували з країни [141, с. 114, 127]. Таким чином, депортації серед іммігрантів зумовлювались скрутним економічним становищем у країні, а не якимось упередженим ставленням саме до української нацменшини.

За незаконний перетин кордону порушника чекав штраф у розмірі 200 доларів (на початок 1920-х рр.) і арешт до трьох місяців. Окрім того, слідча комісія за таких обставин могла депортувати іммігранта. Слідчі комісії діяли в канадських портах від імені міністерства імміграції та колонізації й вирішували питання допущення чи недопущення іммігранта до поселення в Канаді. Приїжджі могли апелювати на присуд комісії до міністра імміграції та колонізації. Це не стосувалось переселенців, хворих на інфекційні захворювання, епілептиків і душевно хворих. Бажаючи приїхати в Канаду тимчасово чи як туристи повинні були написати заяву відповідному імміграційному урядовцеві. Хто з них не проходив перевірки на кордоні, той платив штраф у розмірі 100 доларів і міг бути депортований. Іноді від туриста вимагали завдаток (бонд). Коли турист перебував у Канаді понад визначений строк, його завдаток конфіскували [32, с. 63–64].

Міністерство імміграції та колонізації поділило іммігрантів на три категорії: до першої зараховувались вихідці з Великобританії та США (пріоритетна група); до другої – скандинави, швейцарці, німці, бельгійці, голландці, французи (привілейована група); до третьої – австрійці, угорці, румуни, поляки, росіяни, литовці, латиші, естонці, чехи, словаки та жителі Югославії. Цей поділ не мав правового статусу. Взагалі небажаними вважались емігранти з Італії, Південної Європи та Азії. Більшість переселенців з «привілейованих» та «пріоритетних» країн не були зацікавлені у роботі на фермах і згодом перебирались до міст чи повертались на Батьківщину [199, с. 352]. Такий стан речей описав один з емігрантів у своєму листі: «Англіїці не довго витримали тяжкої роботи на фармах, по 15 годин щоденно. Покидали, з'їхались до міста і зажадали, щоб їх одставили, звідки привезли. Вони не дістали обіцяних великих заробітків

(по 5 – 6 доларів денно), покинули роботу і їх одвезли назад, до Англії» (прізвище емігранта невідоме, лист надрукований у газеті «Час» від 7 лютого 1929 р.) [145, с. 56]. Як наслідок, уряд Канади став заохочувати імміграцію з країн Східної та Центральної Європи.

У 1924 р. уряд Канади направив до Львова українця за походженням адвоката О. Дика, який налагодив контакти з ініціативним комітетом Товариства опіки над українськими емігрантами у справі імміграції українців. А 15 жовтня 1925 р. канадські власті підписали вже згадану дворічну угоду із залізничними компаніями CNR і CPR про право останніх на залучення, транспортування й розміщення бажаючих зі Східної Європи. Обсяг іммігрантів становив 50 тис. сільськогосподарських робітників і домашньої прислуги та 2 тис. селянських родин [199, с. 352–353]. Оскільки залізничні компанії були власниками значної кількості земельних площ у Канаді, то збільшення напливу емігрантів гарантувало їм величезні прибутки. Як зазначалось вище, реалізація угоди активізувала еміграційні процеси в Західній Україні.

Отже, з 1926 р. еміграція за океан відбувалась на основі нотаріально підтверджених запрошень з Канади та в межах «залізничної угоди». Ті особи, котрі емігрували без запрошень, підлягали кваліфікації офіційними представниками CNR та CPR або уповноваженими чиновниками мореплавних товариств. Контроль за цією процедурою здійснювали експозитури Еміграційного управління у Львові та Бресті. Для еміграції в межах «залізничної угоди» потрібні були такі документи, як подання, посвідчення особи з фотографією й військовий квиток (від жінок вимагалось свідоцтво моральності та метрика). Після реєстрації в управлінні посередництва праці бажаючого виїхати за кордон направляли до відповідного представництва мореплавної компанії, де він проходив медичний огляд і вносив 50 злотих завдатку за квиток на корабель. Тільки після цього емігранта допускали до кваліфікації канадськими чиновниками. Вони надавали тимчасовий сертифікат, який був підставою для отримання

візи. Коли всі документи було оформлено, староство надавало претенденту на виїзд безкоштовний закордонний паспорт. Усі емігранти, котрі прибували до Канади в межах «залізничної угоди», отримували можливість придбати ферми площею 160 акрів. Ці землі продавались на досить вигідних умовах, і кошти за них можна було виплачувати впродовж 35 років. Виплати розпочинались лише після чотирирічного перебування іммігранта на фермі. Протягом цього часу іммігрант сплачував земельний податок у розмірі 25–40 доларів щорічно. Переселенець повинен був побудувати житлове приміщення для себе і стодолу, викорчовувати й очищати щороку по 5 акрів землі та засіяти не менш як 25 акрів землі зі своєї ділянки. Вартість землі, яку продавали приїжджим у міжвоєнний період у провінціях Манітоба, Альберта, Саскачеван, коливалась від 5 до 12 доларів за акр. Якщо ферма вже мала необхідні будівлі й землю, готову до посіву, то вона коштувала від 15 до 20 доларів за акр. Зрозуміло, що мало хто з українців міг собі дозволити придбати такий гомстед.

Низька імміграційна кон'юнктура змусила канадський уряд у червні 1927 р. призупинити «залізничну угоду». Влада дала право на в'їзд до Канади родинам, що мали при собі 500 доларів на показ, а від 15 серпня й до кінця вересня – 1 тис. доларів. Наприкінці 1927 року дію «залізничної угоди» було продовжено строком на 3 роки. У 1930 р. її не було продовжено [196, с. 180–184, 186].

Від 1928 р. канадський уряд додав до вимог щодо обов'язковості займатись сільським господарством ще й вимогу мати нотаріально підтвержене запрошення – *affidavit*. На в'їзд мали право тільки близькі родичі раніше прибулих іммігрантів [231, с. 192]. У 1929–1933 рр. в економіці Канади настала криза. Експорт товарів знизився вдвічі, зросло безробіття. 29 листопада 1930 р. президент Речі Посполитої видає декрет про те, «що емігранти до 3'єднаних штатів Північної Америки і Канади будуть могли виїжджати з портів польських на Балтику єдиними кораблями прямого сполучення» [24, арк. 28]. Тому у 1931 р., через спроби уряду Польщі

повністю взяти під свій контроль процес еміграції й бажання здійснювати перевезення до Канади виключно кораблями польської компанії «Gdynia-Ameryka», Міністерство імміграції та колонізації Канади відкликало свої місії з Гдині та Гданська. До певного консенсусу сторони дійшли лише в 1935 р. Отже, в часи Великої економічної депресії в Канаді потік іммігрантів було значно зменшено. Для цього у 1929 р. було визначено віковий ценз для чоловіків від 18 до 45 р. [196, с. 156, 186]. А з 1930 р. на в'їзд мали право тільки реемігранти, жінки, наречені і діти до 18 років попередньо прибулих іммігрантів, які могли їх утримувати і надати житло [24, арк. 223].

В. Гавриш у своїх мемуарах подав відомості про особливості в'їзду до Канади наречених іммігрантів: «Канадський імміграційний закон вимагає, щоб той, хто хоче спровадити наречену, доказав, що він її знає довший час, тобто що з нею переписується, щоб склав гроші на її дорогу до Канади і назад, якщо з нею не одружиться, а далі щоб пред'явив посвідку з банку, скільки має грошей, посвідку від працедавця, скільки заробляє і заяву від якоїсь родини, що погодиться передержати дівчину до того часу, доки вона або не вийде заміж або не повернеться назад, і врешті посвідку від священика, який знає нареченого і погодиться його з тою дівчиною, що приїде, повінчати» [141, с. 152–153]. У 1931 р. імміграційний департамент у Вінніпезі видав розпорядження до одружених чоловіків, які хотіли дозволу на приїзд до Канади своїх дружин. З нього простежувались нові ускладнення в імміграції. Так, чоловіки мали мати при собі довідку на згоду про в'їзд від муніципалітету. Така довідка залежала від можливості чоловіка утримувати сім'ю в Канаді [231, с. 198]. Крім того, було заборонено рееміграцію особам, які проживали в Канаді менше ніж 5 років і на певний час виїхали на Батьківщину. Для незаміжніх жінок-іммігранток і дівчат віком понад 12 років обов'язковою умовою приїзду на територію домініону стало надання свідoctва моральності [196, с. 154]. У «Wiadomości dla emigrantów» у №13 за 8 листопада 1930 р. сказано, що отримати його можна було «в старостві, комісаріаті державної поліції чи гмінній» [24, арк. 17].

Загалом еміграція до Канади з 1930 р. проходила на основі персональних дозволів (пермітів), які були дійсними впродовж 5 місяців від часу отримання. Строк їх дії міг бути продовжений ще на 3 місяці. В разі, якщо бажаючий емігрувати не дотримувався встановленого терміну, він втрачав право на в'їзд і був змушений чекати нового [24, арк. 11]. Такі дії Міністерства імміграції та колонізації мотивувались скрутним економічним становищем у країні, появою великої кількості безробітних. Домініальний уряд навіть розробив у часи кризи програму допомоги для тих, хто хотів повернутись з міста і поселитись на фермі. У 1933 р. право на повернення до Канади отримали реемігранти з дружинами й дітьми, які перебували за її межами менше одного року. Для повернення вони не потребували виклику, але повинні були пред'явити квоту в сумі 100 доларів для жінки і 50 доларів для дитини [231, с. 201, 204].

У 1934 р. канадським урядом було прийнято закон, за умовами якого з 1935 р. позови проти фермерів не могли розглядатись у судах. Цим займалось спеціально утворене Управління з фермерських заборгованостей, яке могло надати їм більше часу на виплату боргу під заставу землі чи сільськогосподарської техніки. Це вирішувало не тільки проблему розорення фермерів, а й сприяло збільшенню кількості іммігрантів у зв'язку із покращенням економічного становища в Канаді [215, с. 196]. У 1935 р. квота на виїзд для українців становила 500, 750, 1 000 канадських доларів [199, с. 355] і не включала витрат на проїзд до Канади. Такою вона залишалась і у 1937–1938 рр. Списки волинських родин з розміром капіталу для виїзду від 500 до 1 000 доларів подані у листуванні централі Еміграційного синдикату у Варшаві з його відділеннями у Ф. 397 у ДАВО із відміткою про вибір емігрантом корабельної компанії [26, арк. 17–20, 60, 85, 99]. Родини з капіталом у 1 000 доларів мали право розміщуватись у провінціях Квебек і Онтаріо, інші – в Манітобі, Альберті, Саскачевані, Британській Колумбії. Кількість іммігрантів на кожен новий рік встановлював Департамент імміграції та колонізації. Уряд Польщі, побоюючись відтоку валюти з країни,

визначив суму грошей, які можна було вивезти емігрантами [196, с. 154–155]. «Польща дозволяла вивозити за кордон 1 000 доларів без ніяких більших формальностей. Але деякі наші імігранти привозили більше грошей, як 1 000 доларів. В Польщі при виїзді переводили контролю, чи хто не везе більше грошей, але наші люди ці контролі вмiли легко обійти... Знаю одного нашого імігранта... Він взяв зі собою ровер, в гумові колеса якого напхав паперових польських злотих... і спокійно перейшов через усі контролі», – оповідає В. Гавриш, власник іміграційного бюро в Канаді [141, с. 125]. Все ж, такі умови для в'їзду до Канади скоротили кількість імігрантів у 30-ті роки ХХ ст.

Таким чином, кількісні та якісні характеристики міжвоєнної іміграції до Канади визначались її іміграційним законодавством та політикою уряду, які, у свою чергу, залежали від економічної ситуації в країні, становища на ринку праці, ставлення до міграційної хвилі з боку англо-канадців і франко-канадців. Переселенці зі Східної Європи не були пріоритетною групою імігруючих до Канади. Однак, своєю наполегливою працею й відповідною суспільною поведінкою вони здобули певний позитивний статус у країні й можливість продовжувати в'їзд до неї. Соціально-економічне становище в Канаді диктувало Міністерству іміграції та колонізації вимоги до приїжджих українців, які мали бути в основній масі працівниками у сфері сільського господарства.

2.2. Умови виїзду та поселення українців у Канаді.

Переселенський рух з українських земель між двома світовими війнами отримав назву другої хвилі української еміграції. Цей рух пояснюється рядом причин: 1) економічними; 2) соціальними; 3) політичними.

Друга хвиля еміграції зумовлювалась значною мірою економічними причинами для виїзду. Перша світова війна підірвала народне господарство. Селяни після її завершення опинились у досить скрутному становищі. Під час війни було знищено близько 20% господарських будинків, отже кожен

п'ятий господар залишився без даху над головою. Пропало 78% коней, 36% рогатої худоби, 77% іншої худоби, не згадуючи домашніх тварин [229, с. 21]. Заможніші українці, що не підтримували політику більшовиків, боялись конфіскації приватної власності, націоналізації промисловості, розподілу землі серед селян, втрати торгових привілеїв [315, с. 34]. Цей фактор посприяв їх від'їзду за кордон.

Не кращою була економічна ситуація на українських територіях у складі Польщі. Прийняті польським сеймом 10 липня 1919 р. «Основи земельної реформи» й закон про земельну реформу від 17 грудня 1920 р. стосовно Східної Малопольщі (Галичини) спрямовувались головним чином на здійснення колонізації цих територій шляхом створення польських військових та цивільних поселень [222, с. 71–72]. Статистика господарств осадників на Волині з їх розмірами в гектарах наведена у справах Ф. 46 Волинського обласного державного архіву [23]. У безоплатне користування колишнім військовим передавалось до 45 га землі. Урядові кола Польщі прагнули «штучно», тобто шляхом переселень, збільшити кількість поляків у західноукраїнському регіоні. Після закінчення Першої світової війни на всіх західноукраїнських землях активно йшов процес парцеляції, що був підкріплений законом про земельну реформу від 17 грудня 1920 р. Українського селянина не було допущено до нього, оскільки панську заборговану землю парцелювали на вигідних умовах виключно для представників польської національності, зокрема колишніх військових, які приїжджали з Польщі. На підставі закону про колонізацію східних земель, до яких належали Волинь, Полісся та Галичина, ці польські переселенці отримували безплатно наділи землі навіть там, де місцеве населення було безземельним. До 1 січня 1923 р. між поляками було розпарцельовано 110 000 га на Волині і 133 000 га на Поліссі. У Галичині між новоприбулими було розподілено 200 000 га землі. Українці відчували брак землі, соціально-економічна ситуація в Україні змінювалась не на їх користь [171, с. 6].

Наприклад, у 1921 р. в ході аграрної реформи на Буковині українським селянам виділялось від 4 до 6 га землі, а румунським колоністам – 10 га [251, с. 73]. У Другій Речі Посполитій перенаселеність була найбільшою саме на українських територіях. За даними офіційної урядової статистики найбільша кількість дрібних господарств (до 2-х га) знаходилась у Станіславському (67, 5%), Тернопільському (55, 3%) і Львівському (52, 8%) воєводствах [202, с. 79]. У скрутному становищі перебували ремісники, які не мали ринку збуту своїх виробів. На заробітки йшли жінки та підлітки. За свою працю вони отримували мізерні кошти. Робочий день був ненормований. Середня заробітна плата робітника у Варшавському воєводстві була вдвічі вища, ніж у Станіславському чи Тернопільському [315, с. 36]. З парцеляцією для місцевих жителів зникала можливість заробітків на двірських грунтах. На нашу думку, через це практично єдиним виходом для українських селян став виїзд за кордон.

За вказівками міністра освіти Польщі С. Грабського в усіх школах насильно запроваджувалося викладання польської мови, а українська мова занепадала. Відбувалося масове злиття польських і українських шкіл, де домінуючою ставала польська мова. Викладали в них переважно поляки. Внаслідок проведення такої акції лише 8% учнів українського походження відвідували школи з рідною мовою навчання [194, с. 294–295]. Багатьох україномовних учителів переводили на роботу на етнічно польські землі. Молоді було важко здобути вищу освіту. Жителі міст, якщо хотіли продовжувати працювати, мусли перейти на латинський обряд на вимогу польських чиновників [178, с. 55]. Українцям під Польщею не дозволялось проводити народні й церковні свята, організовувати гуртки, театральні вистави. Жителі Західної України не отримували належної медичної допомоги. Тяжке суспільне становище погіршувалось також через натиск католицької церкви на православну [194, с. 295].

Політичні мотиви також відіграли вагомую роль у від'їзді українців за межі Батьківщини. Українці не хотіли бути меншовартісними громадянами

поряд з окупантами. Вони відчували на собі політичний та національний гніт, дискримінацію української мови, культури, будучи у складі Польщі, Румунії та меншою мірою Чехословаччини. До цього також спонукала поразка у національно-визвольних змаганнях в Україні в 1917–1921 рр. і, як наслідок, встановлення радянської влади на більшій частині українських територій. Учасники боротьби за незалежність через загрозу більшовицького терору вже не мали змоги залишатись на теренах Батьківщини.

Політична еміграція з Радянської України не припинилась з поразкою української революції у 1921 рр., як вважають деякі науковці, а тривала, хоча й у значно менших масштабах, до кінця 1920-х рр. Підтвердженням цього є матеріали фонду РУСКАПА у ДАКО, які містять листування з пасажирським агентством, анкети емігрантів (1 476 справ).

Надалі не було й не могло бути ніяких масових переміщень за кордон, незважаючи на такі трагічні сторінки в історії України, як форсована примусова колективізація, голодомор 1932–1933 рр. та небачені репресії кінця 30-х рр. [315, с. 35]. У перші місяці 1919 р. через Відень виїхало до Західної Європи кілька тисяч урядовців Української Народної Республіки. У травні 1919 р. перейшла Карпати й опинилась у межах тодішньої Чехословаччини гірська бригада Української Галицької Армії. Незабаром туди переїхала частина галицької та буковинської інтелігенції. Влітку 1920 р. у Чехословаччину передислокувалась бригада А. Кравса, а в листопаді військові другої кулеметної бригади третьої Залізної дивізії Армії УНР перетнули кордон з Румунією. Того ж місяця через річку Збруч перебралась до окупованої Польщею Галичини армія Української Народної Республіки. Як і дві перші частини, останню також було роззброєно та інтерновано [172, с. 26–27]. В. Гірняк описав у своїй статті подробиці відступу Української галицької армії за Збруч у липні 1919 р., під час якого потрапили у полон кілька тисяч українських військових. Вояки генерала Ю. Галлера спиняли полонених по дорозі до табору й били. На залізничних станціях їх садили по 70 чол. у вагон, їжі не давали. В Перемишлі вони йшли пішки до Засяння й

Пикулич. Табори були в Бересті, Вадовичах, Стрілкові. У них лютували черевний тиф та дизентерія. Умови проживання були жахливими [178, с. 56–58]. Крім вищезазначених, українці перебували ще в таких таборах Польщі, як Петриків, Ланцут, Олександр, Каліш; Чехословаччини – Ліберці, Йозефов; Румунії – Брашів, Фегераш тощо [244].

Правлячі кола Польщі та Румунії загалом не заперечували проти репатріації військових, оскільки не хотіли зміцнення українського елементу на їх етнічних землях у складі цих держав. Тому вони охоче йшли назустріч бажанню українських вояків виїхати поза їх межі. Через небажання загострювати дипломатичні стосунки з Річчю Посполитою і Радянським Союзом, брак коштів на утримання інтернованих, а також побоювання посилення пробільшовицького впливу серед останніх аналогічну політику проводив і Чехословацький уряд [243, с. 313]. Частина з колишніх інтернованих після звільнення емігрувала до Канади.

На території українських земель у складі Румунії уряд запровадив політику румунізації корінних мешканців. Щоб убезпечити себе від їх спротиву, владні кола провели в регіонах компактного розселення українців арешти серед священиків, учителів, селян; встановили жорсткий контроль за «підозрілими українцями», розпочали заміну українських фахівців на роботі в адміністраціях, школах, університетах тощо на румунських; українська мова дозволялась лише в побутовому вжитку [251, с. 69–73]. Навіть у церкві богослужіння велось румунською мовою. Українських богословів не висвячували. Буковинську православну архієпископію перейменували на румунську на конгресі у 1921 р. [246, с. 15–20].

Репресії розпочалися й на українських землях у складі Польщі після державного перевороту 1926 р. і приходу до влади Ю. Пілсудського. До в'язниці було кинуте 6 тис. українців, 50 чол. загинуло і 1 тис. чол. поранено. Така політика правлячих кіл Польщі налаштовувала проти себе українське автохтонне населення [192, с. 53]. Про жорстку політику Польщі згадувала М. Турківська, що після певного терміну проживання в Канаді повернулась

до Радянської України: «За панської Польщі бідували ми не менш, ніж за цісарської Австро-Угорщини. До українців ставлення було зневажливе, а то й вороже. Поліція часто арештовувала в селі тих, хто висловлював незадоволення порядками в державі Пілсудського. Одного разу був арештований і мій син Микола» [156, с. 48]. Отже, для частини активних учасників української революції, борців за українську незалежність можливості перебувати на теренах Батьківщини були обмеженими.

Таким чином, економічна, соціальна, політична ситуація в Україні після Першої світової війни, ліквідації УНР, ЗУНР, розчленування західноукраїнських земель між Польщею, Чехословаччиною, Румунією спричинили масову хвилю еміграції українців.

Якщо говорити про виїзд українців за океан у міжвоєнний період, то Канада за статистичними даними вийшла на перше місце за кількістю переселенців. Це було пов'язано зі встановленням ряду обмежень на в'їзд у США, а також кращими умовами для проживання і праці в Канаді, ніж в Аргентині, Бразилії, Парагваї, Уругваї тощо [182, с. 159]. Канада відчувала потребу в робочій силі у сфері сільського господарства. Жителі України також пам'ятали про матеріальну та моральну підтримку діаспори Канади у період Української революції 1917–1921 рр.

Мотиви еміграції визначили і її характер. Це була вже не суто заробітчанська еміграція, а й політична. На противагу «піонерам» іммігранти після Першої світової війни були більш освічені й національно свідомі, а також краще забезпечені матеріально. Як зазначає В. Макар, вони часто привозили з собою від 300 до 2 000 доларів, що на той час було немалою сумою, і мали можливість придбати кращі ферми, ніж у деяких їх попередників. Вартість ферм тоді була від 200 до 7 500 доларів [222, с. 93]. Друга хвиля еміграції до Канади більшою мірою складалася з працівників у сфері сільського господарства. Це обумовлювалось як економічними мотивами при переселенні, так і законодавством Канади. Так, 31 січня 1923 р. канадським урядом було видано розпорядження, що обмежувало наплив

нових іммігрантів. Разом з цим у ньому наголошувалося на бажаності переїзду до Канади саме землеробів.

Хоч селяни й робітники домінували, другий потік іммігрантів був також представлений політичними емігрантами та ветеранами війни за незалежність 1917–1921 рр. Отже, серед іммігрантів другої хвилі еміграції зустрічаємо колишніх вояків і старшин Української армії, службовців державного апарату, вчителів, науковців, представників інтелігенції, промисловців, людей вільних професій, великих та середніх землевласників і членів їх родин, торговців, священнослужителів та підприємців.

Серед них були відомі провідники українських визвольних змагань і представники культури, причому деякі вигнанці залишились там на постійно. До таких осіб, зокрема, належали військові начальники: генерали В. Сікевич і М. Капустянський, полковники Є. Коновалець, Р. Сушко, А. Мельник; політичні діячі: професор І. Боберський, О. Назарук, Н. Григоріїв, М. Шаповал, М. Мандрика, В. Коссар, О. Кисілевська; видатні митці: О. Кошиць із капелю, бандурист В. Ємець, диригент і композитор Є. Турула, балетмейстер В. Авраменко [250, с. 112].

Склад іммігрантів зумовлював і характер їх розселення. Певна частина приїжджих надавала перевагу проживанню в містах і на їх околицях. Українці влаштовувались на роботу на шахтах, лісопереробних, вагоноремонтних заводах, у транспортній сфері, у кравецькі й кушнірські майстерні та ін. Ті, що хотіли працювати в сільськогосподарській галузі, розміщались у селах. Тобто розселення іммігрантів визначалось можливостями працевлаштування та професійною підготовкою переселенців, а згодом до цього долучилась обставина наявності в тій чи іншій місцевості мешканців українського походження [191, с. 17]. Керівник Волинського еміграційного управління так характеризував склад української еміграції до Канади: «В Канаду виїжджають винятково землероби, які мають відповідний капітал на купівлю в цій країні землеробських господарств, і незначна кількість сільськогосподарських робітників – на найману працю» [22, арк.

12]. На нашу думку, саме тому, канадський уряд не хотів приймати до країни працівників в інших сферах, керівник волинського еміграційного управління не зазначив їх у переліку емігрантів.

Провінція Манітоба нараховувала найбільшу частку українського населення в Канаді. Там проживало 30% від трьохсоттисячної української діаспори. Вінніпег був центром життя української громади в Канаді [177, с. 126–127]. Нові іммігранти продовжували заселяти степові провінції Альберту та Саскачеван. Напередодні Другої світової війни у степових провінціях українці становили 9–12% від усього населення [196, с. 189]. Облаштовувались вони і в Онтаріо, Квебеці та Британській Колумбії. На 1931 р. найбільшими міськими осередками для українців, окрім Вінніпегу (близько 25 тис. чол.), стали Торонто, Едмонтон (понад 5 тис. чол. у кожному), Тандер Бей (понад 4 тис. чол.), Монреаль (близько 4 тис. чол.), Саскатун і Віндзор (близько 2 тис. у кожному), Гамільтон, Ріджайна і Садбері (понад тисяча в кожному). Отже, у 1931 р. в містах проживало 25,1% всіх українців Канади [222, с. 92]. Місця масового поселення українців представлені українськими топонімами, що свідчило про бажання українців діаспори зберегти свою етнічну самобутність [191, с. 17].

Характер і склад другої хвилі еміграції посприяв тому, що з числа іммігрантів міжвоєнного періоду постало значне число лідерів та учасників громадсько-політичних, культурно-освітніх та допомогівих об'єднань діаспори Канади. Українці стали обіймати важливі посади в уряді, а М. Лучкович у 1924 р. був обраний до парламенту Канади.

Уряди Польщі, Румунії, Чехословаччини не ставили серйозних перешкод перед еміграцією українців. Вони бачили в ній користь, адже через виїзд зменшувалась кількість непотрібного їм українського населення. Навіть з таких таборів та тюрем Другої Речі Посполитої, як Береза Картузька, Ланцут, Стшалково та Бригідки у Львові можна було забрати українців, за умови, що вони залишать рідний край [250, с. 110–111]. Більше того, українська та єврейська еміграції навіть заохочувались. Влада санкціонувала

відкриття численних представництв мореплавних компаній, агенти яких безконтрольно й безкарно грабували західноукраїнське населення. Еміграційний апарат на українських землях у складі Польщі був представлений на різних етапах Державним управлінням до справ повернення полонених, біженців і робітників у Львові (1919), Еміграційним управлінням у Львові (1920), Львівським комісаріатом Еміграційного управління (1920), Державними управліннями посередництва праці й опіки над емігрантами у Бресті (1921), Луцьку (1921), Дрогобичі (1922), Львові (1922), Рівному (1923), Перемишлі (1923), Станіславі (1923), Тернополі (1923), експозитурами Еміграційного управління у Львові (1923), Бресті (1928) та Львівським окружним відділом Еміграційного синдикату (1930). Всі ці установи видавали посвідчення на закордонні паспорти, оформлювали виїзні документи, контролювали діяльність мореплавних товариств, запобігали нелегальній еміграції, надавали інформацію про країни імміграції, здійснювали контроль за наймом робітників для роботи за кордоном тощо [196, с. 38, 94–95].

Еміграційні органи Польщі повинні були не тільки організовувати виїзд громадян за її межі, а й охороняти їх права в країнах-реципієнтах. За законодавством емігранти з Польщі могли звертатись за допомогою у польські консульства та посольства. У випадку хвороби емігранта Міністерство праці та соціальної опіки Другої Речі Посполитої повинно було виплачувати кошти на його репатріацію. На жаль, не в усіх країнах світу діяв цей закон, оскільки його виконання вимагало значних коштів, для прикладу, з країн Північної та Південної Америки [202, с. 44].

Зазначені еміграційні інституції тісно співпрацювали з низкою напівофіційних об'єднань, таких як Морська і колоніальна ліга (далі – МіКЛ), заснована у 1926 р. у Варшаві. МіКЛ і на теренах Західної України відкривала відділи в усіх воєводствах і повітових центрах. Дорадчим органом в еміграційних справах при Міністерстві праці й соціальної опіки з 1921 р. була Державна еміграційна рада. На законодавчому рівні еміграцію

регулювали закони від 4 листопада 1920 р. «Про врегулювання добровільної та примусової міграції населення», від 11 жовтня 1927 р. «Про еміграцію» [196, с. 38 – 39, 82, 85]. У 30-ті рр. в Польщі відання еміграцією перейшло до урядової установи Еміграційного синдикату, «до якого потрібно звертатись за інформацією у справах виїзду, за допомогою при виробленні документів для поїздки і за опікою при виїзді з краю» [25, арк. 15]. Мету і завдання інституції окреслює стаття 3 статуту: «Синдикат Еміграційний має на меті надання емігрантам допомоги перед початком і в часі подорожі, а в часності: а) надання відповідної інформації; б) допомога при отриманні потрібних документів і допомога при ліквідації справ маєткових в краю; с) допомога і посередництво в отриманні кредитів; d) організація транспортних засобів; е) облаштування і ведення готелів і домів для емігрантів; f) залагодження всіляких формальностей при виїзді перед владою крайовою і закордонною...» [24, арк. 14]. Це була акціонерна спілка з участю Державного банку і 20 мореплавних товариств, концесіонованих у Польщі.

Питанням еміграції на громадських засадах займались товариства опіки над емігрантами. Так, у 1927 р. у Львові було засноване Польське еміграційне товариство та товариство «Польська опіка над співвітчизниками за кордоном», що фінансувались Еміграційним управлінням. Названі товариства з 1928 р. були об'єднані в Міжтовариську раду громадських організацій опіки над емігрантами (з 1931 р. перейменовано на Союз громадських організацій опіки над емігрантами). Найнижчою ланкою союзу стають «еміграційні патронати», закладені наприкінці 1931 р. у більшості повітових центрів Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств. Згідно з регламентом, патронати мали тісно співпрацювати з Еміграційним синдикатом і заохочувати переселенців купувати корабельні квитки у його агентствах. Після ліквідації Еміграційного управління у 1932 р., його експозитур та Державної еміграційної ради синдикат став центральною інституцією з питань еміграції, джерелом прибутків якої був продаж

корабельних квитків. Яка б установа не завідувала справами переселенців, еміграційна політика Польщі не змінювалася [196, с. 39–40, 91].

З вищесказаного можна зробити висновки, що курс політики Польщі пояснювався бажанням польського уряду знизити соціальну напруженість у регіонах, заселених українцями, зміцнити становище поляків у Західній Україні, зменшити прояви національно-визвольної боротьби, вирішити проблему безробіття та малоземелля серед поляків через від'їзд населення інших національностей.

Так, наприклад, для стимулювання переселенського руху із Західної України польський уряд сформував систему кредитування бажаючих виїхати. На думку чиновників, ця система повинна була приносити додаткові прибутки до скарбниці, оскільки емігрант, працюючи за кордоном, повертав ці гроші з відсотками. Спочатку емігрантові давали короткострокові кредити в обсязі 50% від суми корабельної карти емігранта [202, с. 50]. На наш погляд, ці кредити також сприяли збільшенню кількості бажаючих емігрувати.

На законодавчому рівні агітація до еміграції в Польщі була заборонена, але на теренах Західної України цю заборону звели до рівня паперової фікції. Тому члени агентств діяли нелегально. Так, наприклад, у Заліщицькому повіті О. Венклер, що тримав еміграційне товариство, маскував його під меблевий склад. Польське інформаційно-колонізаційне бюро у Вінніпезі розіслало громадським управам у Західній Україні листи із вказівкою «вербувати населення у значних кількостях на виїзд до Канади. За кожних 50 емігрантів бюро обіцяло агентві безкоштовний проїзд до Канади і в зворотному напрямку або 150 американських доларів» [196, с. 71]. У розпорядженні Еміграційного управління у Варшаві від березня 1923 р. наголошувалось, що мореплавним «відділам і їх керівникам не можна наймати субагентів» [3, арк. 1].

Незважаючи на заборони, чиновники корабельних агентств дуже швидко залучили субагентів до процесу вербування емігрантів. Про це явище

говорив депутат від комуністичної фракції у польському сеймі Я. Войтюк: «По усій Західній Україні розгулюють сотні еміграційних агентів, що мають всесторонню підтримку польського уряду і прагнуть вивезти робітників і селян із загарбаних Польщею українських земель» [30, с. 2]. У своїй промові на засіданні сейму від 9 червня 1925 р. він пояснював агітацію українців до виїзду бажанням польського уряду вирішити поряд з класовим питанням і національне. Комуністи вважали, що для буржуазії є вигідною еміграція революційно налаштованого пролетаріату [13, арк. 3–5]. Серед селян розповсюджували листівки про еміграцію, розклеювали плакати, видавали брошури про різні країни світу.

У час економічної кризи в Канаді притік емігрантів за океан значно зменшився. Цим був стурбований польський уряд. Тому МЗС у січні 1933 р. наказало Міжміністерській еміграційній комісії (далі – МЕК) з'ясувати такі питання: 1) як використати еміграцію нацменшин для зміцнення становища поляків; 2) на які терени необхідно спрямовувати переселенський рух слов'ян; 3) які заходи потрібно вжити для популяризації ідеї еміграції серед нацменшин. У відповідь на це МЕК 1934 р. розробив тимчасовий план переселення. З метою втілити цей план на землях Західної України була розгорнута широкомасштабна пропаганда. В 1937 р. МЗС Польщі було розроблено таємний еміграційний план. Відповідно до його положень польське населення повинно було отримати кількісну перевагу завдяки поетапній і систематичній еміграції. Задля реалізації плану землі Польщі було поділено за принципом вирахування складу національних меншин у певних місцевостях. У зв'язку з цим поділом мали відбутись рекрутаційні акції. В 1938 р. Міністерство соціальної опіки розробило черговий еміграційний план для південно-східних воєводств Польщі. В ході реалізації еміграційних планів передбачалось скуповувати землі емігрантів-українців і надавати їх у власність польським осадникам.

Польський уряд слідкував за долею реемігрантів, кількість яких особливо збільшилась у часи Великої економічної депресії в Канаді.

Реєміграція не схвалювалась владою. Щодо реємігрантів-українців застосовувалось положення польського закону від 20 січня 1920 р. Згідно з ним польське громадянство могли отримати особи, що проживали не менше 10 років на теренах Польщі [196, с. 46, 48, 50–52]. В 1933 р. МВС Польщі звернулось з таємним листом до МЗС, в якому писалось: «В інтересі держави лежить обов'язок недопустити повернення українців на батьківщину, де вони можуть розгорнути надзвичайно шкідливу діяльність. У зв'язку з цим необхідно дотримуватися засади, що навіть у випадку підтвердження польського громадянства реємігрантам цієї категорії чинити перешкоди при наданні паспортів, застосовуючи при цьому певну сегрегацію» [21, арк. 24]. Як бачимо, політика Польщі була спрямована на покращення економічного й суспільного становища польського елемента на західноукраїнських територіях. Одним з напрямів втілення цього задуму було активне сприяння та пропаганда переселення українців. При цьому уряд створював перепони перед міграцією українців на сезонні роботи до Європи.

Для виїзду емігрантам у першу чергу потрібні були паспорти. Ті жителі Західної України, що не мали польських паспортів, не могли дістатись до Канади. Паспорти, видані Лігою Націй, і, так звані, нансенівські паспорти не давали права на в'їзд до Канади. Цікаво, що з такими паспортами пропускали до Канади німців, євреїв, утікачів з Румунії [231, с. 171, 205]. В «Українському емігранті» за вересень 1935 р. писалось про вимоги щодо отримання закордонних паспортів: «Спершу кожний емігрант мусів дістати дозвіл на видачу безплатного еміграційного пашпорту. Такий дозвіл видавав Еміграційний Інспектор у Варшаві, коли мав доказ, що емігрант має право виїзду до якоїсь країни на постійний побут і що не буде мати ніяких перепон, стараючись про потрібну візу. Дозвіл пересилав Еміграційний інспектор до цього староства, яке мало видати емігрантові його пашпорт... З днем 10 липня ц. р. ... емігранти діставатимуть до своїх рук пашпорти в хвилині від'їзду, тобто після налагодження віз і інших формальностей та заплачення

корабельних карт» [2, арк. 5]. Швидше за все, це робилося з метою унеможливити нелегальне посередництво під час вироблення паспортів.

Вимоги для виїзду з Польщі розписані в Інструкції у справі еміграції, розробленій Еміграційним управлінням Речі Посполитої від 18 лютого 1928 р. [45]. В ній також подаються умови, поставлені для в'їзду в Канаду її урядом, розписано роль і функції корабельних товариств у процесі еміграції.

Виїзд українців з території Чехословаччини не зустрічав особливих перешкод у законодавстві країни. Про умови еміграції з Чехословаччини пише у своїх спогадах А. Господин [142].

З УСРР виїхати було значно складніше, практично неможливо. У таємному листі наркома внутрішніх справ В. Манцева від 19 квітня 1922 р. зазначалось: «Тільки Київ Житомир Вінниця Чернігів всім Губотуправам... НКВС роз'яснює, що масові виїзди за кордон у теперішній час являються досить небажаними, а тому необхідно при розгляді заяв громадян про видачу закордонних паспортів збирати від судово-каральних чи надзвичайних органів найточніші відомості про особу виїжджаючого, а також необхідне особливе клопотання державних установ чи підприємств про дозвіл подаючим заяву виїзду за кордон. Деякі полегшення у напрямку можливі тільки для емігрантів пролетарського і напівпролетарського складу» [17, арк. 48].

Оформленням закордонних паспортів у СРСР займався Наркомат іноземних справ. Однак дозвіл на їх видачу надавався Народним комісаріатом внутрішніх справ (далі – НКВС) та Наркоматом по військових справах. Закордонний паспорт діяв протягом 6 місяців з моменту виїзду за межі СРСР і міг бути продовжений ще на 6 місяців за додаткову плату. Порушення строків каралось штрафом. Процес виїзду за межі УСРР керувався «Положенням про в'їзд в межі СРСР і виїзд за межі СРСР», прийнятим ЦВК і Радою Народних Комісарів СРСР 5 червня 1925 р.

В кінці 20-х рр. ХХ ст. в СРСР створюються додаткові труднощі у виробленні документів на виїзд. Так, наприклад, у липні 1928 р. починає

діяти розпорядження НКВС про необхідність довідки з фінансових органів про відсутність заборгованостей перед державою для видачі паспорта. Стали звичними відмови «з політичних мотивів». Зросли консульські збори. До середини 1930-х рр. у СРСР сформувався режим, який практично унеможлиблював виїзд радянських громадян [166]. 9 червня 1935 р. сталінський закон передбачив смертну кару за «втечу» за кордон. При цьому злочинцями вважились і родичі нелегальних емігрантів, яким загрожувало 10 р. Таборів [200].

Умови виїзду до Канади детально описав у своїх спогадах О. Брик, колишній житель села Вороновиця Вінницької області. У них автор ознайомлює з механізмом бюрократії радянських урядових установ, з контролем Державного політичного управління (далі – ДПУ) й перешкодами на митницях. Для виїзду з УСРР потрібно було мати проїзний квиток на корабель (шифкарта), виклик від родичів з Канади, закордонний паспорт, довідку з військкомату, медичну довідку, канадську візу. Для отримання паспорта на той час (це 1926 р.) вимагалось: «принести п'ять «справок» (посвідчень): 1. від завкому цукроварні; 2. від Степанівської сільради... ; 3. від поліції; 4. від Вороновицького райвиконкому; 5. від суду. – До тих паперів треба долучити 200 рублів (7-місячна платня!) за пашпорт і все це здати до фінвідділу». Емігрант після «ходження по митарствах» советських канцелярій» і переданні хабаря начальнику закордонного відділу таки отримував паспорт. «Число його: 29488, це значить, що стільки випустила влада ССРСР до грудня 1926 р.» [139, с. 234–236].

Окрім зазначених вище документів для вироблення паспорта, існували документи для отримання візи. Це було свідоцтво про професію, про вироблення якого ми дізнаємось з листа РУСКАПА до громадянки Є. Машковської від 27 квітня 1926 р.: «Кроме того... просим немедленно прислать свидетельство о том, что Вы по профессии домашняя прислуга, названное свидетельство может быть получено от Биржи Труда, Профсоюза или Милиции» [19, арк. 12]. Також згідно з Циркуляром НКВС № 218 від 29

вересня 1922 р. військовозобов'язані були змушені подавати при виїзді свідоцтва від військкоматів про їх відношення до військової повинності й відсутності перешкод з боку військкомату до виїзду [19, арк. 42].

У Постанові Ради народних комісарів УСРР від липня 1922 р. йшлося ще про довідки від Обкомгоспу про відсутність комунальних заборгованостей, від фінвідділу про відсутність державних заборгованостей та свідоцтво від ДПУ, що підтверджувало перед народним комісаром іноземних справ чи його уповноваженим (з дозволу яких міг відбутися виїзд за кордон і якими видавалась віза) відсутність перепон до виїзду [16, арк. 26]. Особливістю свідоцтва від ДПУ було те, що воно видавалось від імені губотуправ, які пересилали всі необхідні документи до ДПУ. З «Інструкції № 18 Губотуправам про видачу свідоцтв про відсутність перепон до виїзду за кордон» читаємо, що «про зв'язок губотуправа з губвідділом ДПУ з питання видачі свідоцтв не повинен знати ніхто з громадян, які подають заяви: видача свідоцтва й відмова від видачі такого повинні робитись виключно від імені губотуправа» [20, арк. 22]. Про необхідність отримання цієї довідки-дозволу з адміністративного відділу, тобто з губерньського відділу управління виконавчого комітету, для вироблення канадської візи говориться й у листуванні РУСКАПА у Москві з його відділом у Києві [18, арк. 9].

Оформленням документів для канадської візи займалось акціонерне товариство РУСКАПА, учасниками якого були пасажирські перевізники. Статут пасажирського агентства було ухвалено Радою Народних Комісарів СРСР 30 жовтня 1923 р., де говориться про затвердження монополії за РУСКАПА у справі еміграції з теренів СРСР. Засновниками товариства є: «Добровольный Флот и Центральное Правление Государственного Торгового Флота, в дальнейшем именуемое «Русфлот», а с другой стороны: Канэдиан Пасифик Рэльюэй Компании, Голландско-Американская Линия и Кунард Стимшип Компани Лимитед» [44]. Згодом кількість учасників РУСКАПА збільшується. Товариство було закрите у 1930 р.

РУСКАПА надавало допомогу громадянам СРСР в оформленні документів для виїзду за кордон, здійснювало їх відправлення, в тому числі до Канади. Перед отриманням візи потрібно було пройти інспекцію від CNR: «До Риги приїде канадський інспектор CNR, що перевірятиме кожного емігранта... Одного кандидата на виїзд канадська інспекція спитала, за скільки часу він вистоїть би корову, а кандидат відповів, що за 15 хвилин. І інспектор відкинув його, мовляв: хай з таким повільним темпом доїть собі корови в Європі... Я спитав управителя контори, що станеться зо мною, якщо канадський інспектор відкине мене на комісії... Управитель пояснив, що в такому випадку відбудеться друга комісія – в Данцігу. Якщо б мені не пощастило там, тоді відбудеться третя, і остання, комісія – в Берліні... А коли не пощастить? Очевидно, тоді мене завернуть до СРСР... Інспекція пройшла щасливо... Нам видадуть канадські візи. На основі інспекторської opinii видав їх нам британський консуль». Канадських еміграційних представництв за кордоном тоді ще не було. Виїзд до Канади у О. Брика проходив з Москви через Ригу, Берлін і Роттердам [139, с. 248–250].

Як бачимо, отримання візи на виїзд з більшовицької України було складним і довготривалим процесом. З радянських територій українські емігранти виїжджали спершу до Європи, а вже пізніше частина з них перебиралась до Канади. Сказане стосується не тільки СРСР, а й Польщі.

Українські емігранти переїжджали до Канади навіть із Шанхаю. Так, у 1928 р. їм допомагало переїхати Товариство опіки над українськими переселенцями імені святого Рафаїла в Канаді [222, с. 70–71]. Ті учасники національно-визвольних змагань, котрим вдалось перебратись через Сибір до Китаю та Японії, мали змогу виїхати до Канади. Однак таких «щасливців» було небагато [250, с. 110–111]. Перед звичайними громадянами УСРР стояла так звана «залізна завіса», що унеможливлювала переселення за кордон.

Вагому роль у еміграції українців до Канади відіграли мореплавні компанії. Перевезенням емігрантів до Канади займались переважно

«Canadian Pacific Railway», «French Line», «Cunard Line», «White Star Line» і «Linja Gdynia-Ameryka». CPR здійснювала перевезення власними кораблями, а CNR не мала власного флоту й укладала угоди на перевезення з Польщі з певними корабельними компаніями [196, с. 181].

Від агентів пароплавних та залізничних компаній українці дізнавались на перших порах про умови життя в Канаді. Працівники корабельних товариств розсилали по селах буклети й запрошували користуватися їхніми послугами під час переїзду зі «старого краю» до Канади. З Гдині та Гданська курсували регулярно кораблі до Галіфакса, Сейнт-Джана, Квебека й Монреалю [212, с. 102–103].

У червні 1921 р. Еміграційне управління Польщі видало указ, який окреслив компетенції мореплавних товариств. Їх відділення могли бути відкриті у Львові, Станіславові, Тернополі, Рівному, Луцьку, Ковелі, Бресті. Їх управителів затверджувало Еміграційне управління, яке також надавало концесію на перевезення емігрантів [198, с. 274–275]. На вимогу уряду мореплавні товариства щомісяця обов'язково надавали до Еміграційного управління статистичні відомості про еміграцію з Польщі, зокрема й до Канади. А згідно з розпорядженням еміграційного уряду від 6 травня 1927 р. такий звіт ставав 6-ти місячним [27, арк. 27]. На мою думку, це полегшувало контроль уряду над цим процесом.

Уряд Польщі також слідкував за кореспонденцією емігрантів і не дозволяв її пересилати корабельним агентствам. Окрім кількісних даних про переселенський рух, корабельні компанії подавали й аналітичні матеріали для визначення перспектив емігрантів за кордоном. Так CPR інформували уряд Польщі про умови еміграції до Канади, правила оформлення документів і купівлі землі [202, с. 161–162]. З розпорядження Президента Польщі С. Войцеховського від 14 грудня 1925 р. «Про винятковість польських портів для еміграції» мореплавні товариства могли отримати концесію лише за умови вивезення емігрантів до Америки через польські порти на Балтійському морі – Гданськ і Гдиню. Це було дуже не вигідно для

емігруючих. Ситуацію дещо змінила торгівельна угода 1935 р. з Великобританією. Згідно з нею дозволялась пересадка пасажирів у закордонних портах. Корабельні агентства уклали з бажаючими виїхати угоди, в яких зазначалось: порядковий номер, дата і місце укладання, прізвище, ім'я емігранта та членів його родини, які з ним виїжджають, стать, вік, професія, громадянство і останнє місце проживання, місце виїзду колією, порт посадки на корабель, порт призначення, назва корабля, вага багажу, умови страхування емігранта від нещасних випадків тощо.

У Західній Україні у 20–30-ті рр. ХХ ст. оформилась ціла мережа товариств по перевезенню емігрантів. Корабельні компанії публікували у пресі лжелисти, в яких агітували до еміграції. Часто ці листи були антирекламою, засобом боротьби з компаніями-конкурентами. Канадське агентство «Dominion Ticket Office» розповсюджувало на теренах Львівського, Тернопільського, Станіславського воєводств рекламні листівки із заохоченням користуватись його послугами при оформленні викликів для родичів, купівлі квитків на корабель, переказі грошей тощо.

Нерідко діяльність агентів корабельних компаній мала шахрайський зміст. Вони підробляли документи, надавали фіктивну інформацію, збирали зайві кошти з емігрантів. Наприклад, у Тернопільському воєводстві агент Мауер видавав себе за канадського фермера й таким способом завербував 200 осіб. У 1926 р. у Гданську поліція затримала групу агентів, що фальсифікували паспорти для емігрантів призовного віку з Чортківського та Заліщицького повітів [196, с. 58–63, 74, 104, 181]. Коштували підроблені паспорти від 50 до 100 доларів. Траплялось так, що селяни продавали своє господарство для виїзду до Канади, але через фальшиві паспорти не могли перетнути кордон. Не завжди корабельні компанії суворо перевіряли документи, потрібні для еміграції, і вже з канадської території претендентів на поселення повертали додому [202, с. 158–159]. Деякі лікарі компанії CPR неправдиво характеризували стан здоров'я кандидатів на виїзд, а потім вимагали від них грошей [196, с. 182].

В. Гавриш згадує про зловживання корабельних компаній у Канаді, які «почали вживати людські гроші на різні приватні спекуляції... Коли якийсь український поселенець приходив до їх бюро і платив, наприклад, 500 дол. на корабельну карту для своєї рідні, вони тих грошей не виплачували до корабельної компанії, ... а вживали на власну спекуляцію». Бували й інші види афер: «Конфедерейшен Ленд Корпорейшен» збирала гроші на неіснуючі спеціальні дозволи на в'їзд до Канади» [141, с. 158–159]. Загалом на 1928 р. «шифкарта» на корабель до Канади у третьому класі коштувала від 132 доларів, зокрема до Вінніпегу – 157 [253, с. 477].

Таким чином, діяльність мореплавних компаній певною мірою сприяла збільшенню потоку емігрантів до Канади, оскільки від кількості перевезених залежали їх прибутки. З часом вони стали виконувати функцію посередників у отриманні віз для емігрантів.

Як зазначав М. Марунчак, «поселенці другої доби приїздили до Канади вже наче в гості» [229, с. 36]. Вони були краще ознайомлені з умовами переїзду і тим, що їх чекатиме в Канаді, вони також могли користуватись, окрім порад корабельних компаній, допомогою спеціалізованих «товариств опіки» над українськими емігрантами, що постають саме в міжвоєнний період еміграції, а також підтримкою своїх попередників. У портах Квебеку, Галіфакса та Монреалю прибулих зустрічали представники українських церковних парафій та громадських організацій. Саме усвідомлення, що емігрант знайде в країні поселення своїх земляків, вселяло в нього почуття певної безпеки [222, с. 92–93].

В. Гавриш, власник імміграційного агентства, згадував, як допомагав українським іммігрантам у всіх їх справах: «Я згодом нав'язав добрі зв'язки з різними урядами і використовував їх... За перших кілька років праці в моєму імміграційному бюро (1927–30 роки) я спровадив до Канади досить поважне число наших людей з України. Найбільше приїжджало неодружених... Для самітніх... ми шукали праці на фармах. До того ми користувалися агентами, які їздили по фармах і старалися знайти працю у фермерів для тих людей.

Фармери вже не хотіли самі корчувати дерев і корчів на своїх фармах, тому брали до тої праці робітників, яким платили 40–50 доларів на місяць і давали ще харчі. А агентам платив колонізаційний відділ імміграційного уряду по доларові за кожного робітника, для якого знайдено працю на фармах» [141, с. 81, 114–115].

Громадський діяч порівнював становище новоприбулих українських та іноземних іммігрантів у Канаді: «іммігрантами... опікується в більшій чи меншій мірі дипломатичне представництво їх матерньої держави, яке урядує в Оттаві, чи консулати, що є по різних канадських містах... Нами ніхто не журився й ніхто не опікувався... Тут у Канаді нашими людьми опікувалися лиш різні агенти, що працювали для тих подорожніх компаній, які заробляли гроші на іммігрантах, або агенти залізничних компаній чи будови шляхів, які також діставали комісове за знайдених робітників. А так наші люди були здані на самих себе, на наші парафіяльні та світські організації, що допомагали емігрантам у такий чи інший спосіб» [141, с. 89–90].

Л. Биковський у своїх замітках для переселенців писав поради для бажаючих оселитись у Канаді. Так, у першу чергу він радив здобути досвід у сфері сільського господарства, оскільки саме цей рід занять чекав більшість українських переселенців у Канаді. Тому до роботи у сфері сільського господарства треба було бути підготованим.

«Кожному дорослому пасажирові 3 класи дозволено провозити 15 куб. футів багажу безкоштовно і дітей; але тільки 150 фунтів на канадійських залізницях, виключаючи тих, що їдуть на західні провінції, котрим дозволено везти багаж в 300 фунтів... Пасажири 3 класи платять за багаж, що перевищує вагу і розмір зазначеної величини, по 2 шілінги і 6 пенсів. Багаж, котрий береться з собою для вжитку під час подорожі, не мусить перевищувати 14 інчів. Пасажирам, що їдуть в 2 класі дозволяється безкоштовний провоз 20 куб. футів» [32, с. 65–67]. Автор також наголошував на важливості проходження медогляду емігрантами до виїзду з України, наданні переліку всіх необхідних щеплень для посадки на корабель. Про курс

валюти переселенці могли довідатись з газет. Приїжджим на певний строк надавалось безкоштовне житло. Л. Биковським на квітень 1924 р. було підраховано приблизну суму витрат на тиждень проживання в Канаді, що становила від 20 до 58 доларів. Дослідником також було визначено кошти на утримання помешкання (в 6 кімнат), які залежали від місця проживання українського емігранта. У Вінніпезі сума коливалась від 35 до 50 доларів за місяць, у Торонто від 30 до 45, у Едмонтоні від 25 до 35 тощо. Оплата сільськогосподарських робітників на початку 20-х рр. ХХ ст. складала від 25 до 30 доларів за місяць. У літні місяці вона була дещо вищою. За таких обставин українцям вигідніше було жити на фермі у господаря. Вибрати землю поселенцям для роботи та проживання допомагали товариства опіки над емігрантами, торгівельні та урядові установи, що діяли в більшості провінцій Канади. Земельна власність в Канаді у міжвоєнний період була державною, приватною, корпоративною, залізничних компаній тощо [32, с. 67–68, 74–76].

Отже, Міністерством імміграції та колонізації Канади було утворено спеціальні відділи з питань поселення, які допомагали іммігрантам вибрати землю для купівлі й не потрапити до рук шахраїв. Українці також могли орендувати земельні наділи. Окрім купівлі землі, переселенці повинні були мати гроші на спорудження будинку, придбання худоби, сільськогосподарських знарядь праці тощо.

Таким чином, умови імміграції українців до Канади у міжвоєнний період були доволі сприятливими, не враховуючи проблем, пов'язаних з виїздом з УСРР. Виїзд українців з території Польщі, Румунії та Чехословаччини не зустрічав особливих перешкод у законодавствах цих країн, а в деяких випадках навіть заохочувався. Переселенці другої хвилі еміграції за океан були краще ознайомлені з умовами переїзду й тим, що чекатиме їх у Канаді. Існували товариства допомоги емігрантам як на Батьківщині, так і в Канаді, що консультували їх у процесі виїзду. Переважно самі корабельні та залізничні компанії ставали посередниками для

іммігрантів на шляху вироблення візи. А по прибутті до Канади попередники допомагали їм пристосуватись до нових умов життя. Міністерство імміграції та колонізації створювало спеціальні відділи, які допомагали новоприбулим придбати землю в Канаді.

2.3. Діяльність товариств опіки над українськими емігрантами

Допомогу українським переселенцям надавали і спеціалізовані товариства. У міжвоєнний період Львів став, так би мовити, еміграційним центром у Західній Україні. Саме в цьому місті розташовувалось організоване представництво еміграційного уряду, яке видавало дозволи на безкоштовні паспорти та візи для виїзду. Крім того, у Львові діяли бюро всіх пароплавних компаній, тут відбувалися вербування та транспортування сезонних робітників у Західну Європу. А на початку 1925 р. у Львові постає Товариство допомоги українським емігрантам [254, с. 334–335]. Дозвіл на діяльність допомогових товариств надавався Міністерством соціальної опіки згідно з статтею 8 розпорядження Президента Речі Посполитої від 11 жовтня 1927 р. в цілях упередження шахрайства [28, арк. 1].

Згідно зі статутом товариство допомоги українським емігрантам поставило перед собою такі завдання: «а) опіку над українськими емігрантами в як найширшій об'ємі і організацію рееміграції, б) нав'язування і підтримання національних, культурних і господарських зносин з осередками української еміграції на чужині, в) будження і укріплення самостійного і творчого українського життя серед української еміграції, г) попірання справ і інтересів української [людності] перед польськими і заграничними властями, г) студії над питаннями зв'язаними з еміграцією і попірання тих студій» [1, арк. 2]. Членами-засновниками товариства були В. Бачинський, о. Е. Бачинський, М.Заячківський, І. Крип'якевич, М. Кордуба, Д. Левицький, Р. Сосновський, С.Федак та ін. Головою було обрано М. Заячківського [231, с. 174]. Він обіймав цю посаду до 1938 р., а після смерті його місце заступив А. Говикович. Найвищим керівним органом

товариства, згідно зі статутом, були загальні збори, які скликались раз на рік [196, 113–114].

У 1924 р. приїхав до Львова уповноважений канадського уряду у справах еміграції та рееміграції адвокат О. Дик. Цей приїзд означав зацікавленість канадського уряду у поновленні української еміграції до Канади. Між товариством та міністерством імміграції було встановлено листування [229, с. 22–23, 32].

У найближчому часі після заснування товариства секретар організації В. Бачинський відвідав Канаду задля визначення можливостей переселення туди українців. Він установив контакти з федеральним департаментом імміграції та Товариством опіки над українськими поселенцями імені святого Рафаїла, що сприяло розселенню іммігрантів в основному в Альберті [270, с. 79], і допоміг створити представництва товариства опіки в ряді міст Манітоби та Саскачевану. Допомагав йому в цьому представник місії митрополита Андрея Шептицького у справі поселення в Канаді ряду українських родин з Боснії о. Й. Жан. Й. Жан та В. Бачинський написали меморандуми до канадського уряду з приводу приїзду родин з Югославії та з Куби. У свою чергу, представники з України отримали листа-угоду від міністерства імміграції за підписом заступника міністра В. Егана з датою 2 липня 1925 р. у відповідь на свого листа з проханням дозволити переселення українських рільників і домашніх слуг до Канади. У листі-угоді вказувались вимоги до іммігрантів: «1. Всі іммігранти мусять дійсно... належати до класи рільників або домашніх слуг, мусять доброго здоров'я, доброї вдачі, мусять посідати важні паспорти, заосмотрені візою канадського імміграційного урядника, установленого на континенті Європи. 2. Аплікації, що запевняють заняття, походитимуть з Кагади, а Ваші місцеві комітети передадуть їх до Вашого головного бюро у Вінніпегу, котре провірить їх і... вишле до комісара Т. Геллея, а він... виставить грамоту... іммігрант пропоставить її канадському переглядаю чому уряднику... 3. Приймаю, що розвините свою

діяльність... щоби приєднувати цілі родини, хочай можуть приїжджати тільки муштини без родин» (цитовано за М. Марунчаком) [229, с. 25–27].

Таким чином, В. Бачинський домогся дозволу на переселення 10 тисяч українських селян із Польщі до Канади. Товариство опіки над українськими емігрантами, у свою чергу, приймало представників діаспори з Канади, таких як І. Боберський, М. Лучкович, К. Продан та ін.

Повернувшись до Львова, Є. Бачинський з квітня 1927 р. став видавати двотижневик «Український емігрант». Після його смерті у 1927 р. редакцію очолив Г. Рогожинський, а трохи згодом – І. Квасниця. Після 1933 р. двотижневик залишався єдиним еміграційним часописом у Польщі [196, с. 117, 120]. Часопис інформував читачів про умови виїзду до Канади, необхідні документи, нові імміграційні закони в Канаді, головні події в країні, фінансові питання, види заробітків за кордоном, а також давав побутові поради. Газета вміщувала матеріали про історію української еміграції, спогади самих емігрантів.

На цьому етапі товариство розширило свою діяльність і відкрило філії у Тернополі та Станіславі. Його відділення були і в Самборі, Перемишлі, Золочеві, Чорткові, Рогатині, Бережанах [196, с. 114], Луцьку, Кременці, Дубні, Ковелі, Рівному тощо. В 1927 р. товариство стало членом Міжнародної організації товариств опіки над емігрантами в Женеві.

У 1927–1928 рр. для покращення роботи в товаристві було створено секції: організаційну, освітню, правничу й економічну. В листопаді 1927 р. воно відкриває інформаційне бюро у Львові. Пізніше такі бюро діяли в Тернополі, Станіславі та інших містах. Вони давали поради щодо можливостей виїзду, допомагали при посередництві споріднених установ відновити контакти з родичами та знайомими на чужині, застерігали від різних агентів, аферистів, лихварів і злодіїв. Підвищення рівня роботи організації було спричинене об'єднанням з тотожними установами, такими як товариство «Польська опіка над співвітчизниками за кордоном» і єврейське еміграційне товариство «Еас», що означало входження до Союзу

громадських організацій опіки над українськими емігрантами у Львові [254, с. 335–337]. Програма роботи союзу у Львові складалась з таких пунктів: «1) відчити інформаційні для зацікавлення населення; 2) курс і приготування емігрантів до виїзду; 3) курс мовний для членів і не членів організації; 4) зв'язки з столичною організацією; 5) створення інформаційних бюро для бажаючих емігрувати; 6) проведення «Дня емігранта»; 7) впровадження в «Еміграційному домі» дитячих яселів, дитячого садку, їдальні і мотелю для емігрантів; 8) організація збірки книжок і часописів для читалень і бібліотек патронатів крайових, і осередків еміграційних; 9) організація і прийом реемігрантів» [5, арк. 3–4].

У червні 1930 р. союзом було проведено акцію «Тиждень емігранта», під час якої проводився збір коштів на еміграційний дім і читались лекції з питань еміграції. 17–18 жовтня аналогічно проходив «День емігранта». Плани, програми, обіжники, звіти проведення тижня і дня емігранта знаходяться у ЦДІАЛ у ф. 854.

Таким чином, завдяки ініціативі товариств у союзі та Львівської експозитури Еміграційного управління у Львові постає Еміграційний Дім, у якому, крім офісів згаданих суспільних і державних організацій, було відведено місце для ночівлі та харчування емігрантів [231, с. 177]. Про роботу Дому можна довідатись зі звіту його керівництва за 1931 р. Вона полягала у «притулку і кормлінні бажаючих емігрувати чи повністю задарма, чи за дуже малу плату», проведенні екскурсій, освітніх курсів тощо [6, арк. 1].

Товариство опіки над українськими емігрантами видало перший український підручник на тему еміграції – «Еміграційний провідник». Наукові розвідки членів громадської організації публікувались не тільки у власній газеті, а й у «Еміграційному кварталнику», що його видавав з 1925 р. Еміграційний інститут у Варшаві [254, с. 337–339].

Як бачимо, Товариство опіки над українськими емігрантами проводило інформаційно-роз'яснювальну роботу у справі виїзду та повернення

переселенців, налагоджувало контакти з діаспорою, захищало інтереси українських емігрантів перед польським і канадським урядами тощо.

На теренах Чехословаччини, на Закарпатті, діяли Комітети допомоги українським збігцям, що займались питаннями еміграції. Одним з перших такий комітет постав в Ужгороді під керівництвом Ю. Колцуняка. Окремо діяв Комітет опіки над емігрантами УГА, створений у травні 1923 р. Його головою був професор С. Смаль-Стоцький. Комітет організовував виїзд вояків за межі Чехословаччини і допомагав тим, хто вирішив залишитись. На території Румунії, у свою чергу, діяв Український громадський допомоговий комітет, створений у вересні 1923 р., відразу ж після ліквідації таборів для інтернованих. До його правління увійшов Г. Порохівський [244, с. 192, 242–243, 282]. Окрім згаданих організацій, переселенню українців могли сприяти і не спеціалізовані товариства. Наприклад, зі звіту Спілки сільськогосподарських техніків у Чехословаччині видно, що вона допомагала своїм членам виїжджати на постійне місце проживання до Канади [29, f. 327].

У Канаді діяло аналогічне до львівського Товариство опіки над українськими переселенцями імені святого Рафаїла, створене з ініціативи єпископа Н. Будки на з'їздах у листопаді – грудні 1924 р. в Саскатуні й Вінніпезі. Свою назву воно отримало на честь архангела Рафаїла, що опікувався подорожніми й потребуєчими. У статуті товариства було визначено такі напрями його роботи: «Товариство дає... всякі інформації листами і часописами, а також усно, про Канаду, про набування землі і спосіб господарювання, про заробітки і підприємства в Канаді... пояснення про найкращий спосіб відбування подорожі до Канади, щоби переселенці могли уникнути яких-небудь страт або прикростей в дорозі... порозумівається з правительством домінії і провінцій в Канаді, а також відповідними товариствами чи підприємствами, щоби... улегшити українським поселенцям загосподарювання в Канаді... полагоджує всякі зажалення українських іммігрантів в справі страт або прикростей, які прийшлося потерпіти при виїзді з Рідного Краю. При переїзді, і при шуканні роботи або при осіданні на

ріллі в Канаді, щоби поробити кроки до направлення заподіяної шкоди і до усунення заповіджених прикростей на будуче; товариство закладає доми для приїжджих українців, на час початкового побуту в Канаді... видає свою часопись, брошури і книжки... запрошує на наради фахівців і знавців» (цитовано за М. Марунчаком) [231, с. 165–168]. Вже на 14 березня 1926 р. в діаспорі діяло 23 місцеві комітети по допомозі українцям у Канаді [231, с. 183].

Товариство імені святого Рафаїла несло відповідальність перед урядом за гарантування роботи для іммігранта й запевнення, що він не стане тягарем для держави, змушувало українсько-канадських фермерів приймати на роботу новоприбулих сільськогосподарських робітників з України. Об'єднання збирало матеріали з Канадського департаменту імміграції про умови, правила визнання іммігрантів і роздавало їх майбутнім емігрантам і потенційним спонсорам [295, р. 50]. Першим головою допомогової організації став о. проф. Є. Турула, який згодом передав керівництво установою С. Савулі, а від нього перебрав провід К. Продан, що управляв товариством 15 років до кінця його існування. Довкола організації згуртувались такі видатні діячі, як Д. Ільчишин, В. Бібієрович, д-р М. Мігайчук, проф. І. Боберський, о. П. Божик, В. Дикий, М. Кумка, І. Рудачек та ін.

Товариство займалось не тільки поселенням українських іммігрантів з України, Франції, Німеччини, Болгарії, Китаю, Південної Америки, а й пошуком їх родичів у Канаді. Його члени закликали фермерів діаспори збирати кошти на допомогу новоприбулим. Особливо фінансова допомога була потрібна українським емігрантам на час виїзду з України. Товариство домовилось з урядом про виділення землі для приїжджих українців у Квебеку та Британській Колумбії [229, с. 29–31]. А в 1932 р. ним було налагоджено зв'язки з Rural rehabilitation commission. Ця комісія надавала ферми та допомогу в господарстві безробітним [231, с. 202–203]. Товариство співпрацювало із залізничними компаніями CNR, CPR і мореплавною Canada

Steamship Line. Ці контакти були дуже важливими для переселенців, оскільки залізниці мали визначене державою право розміщувати іммігрантів у обраних ними місцях. Тому члени цього об'єднання намагались домовлятися з управлінням залізничних компаній про поселення на кращих землях українців-іммігрантів. Воно мало свою філію в Едмонтоні. Товариство опіки в Канаді співпрацювало з вищезгаданим товариством у Львові. Відповідальним за зв'язки з угрупованням у Львові був спочатку І. Боберський, а після його від'їзду у 1933 р. – К. Продан. Ця допомогова організація також надавала юридичну консультацію представникам діаспори, публікувала у пресі інформативні матеріали про еміграцію, видавала календарі-альманахи, редаговані І. Боберським, П. Божиком, Д. Ільчишиним, такі як «Нове поле» (1927), «Прерія» (1928), «Кленовий листок» (1929), «Фарма» (1930), щорічник «Календар канадійських українців. Провідник» (1931–1936). Товариством було введено в життя діаспори святкування декад від року першого українського поселення в Канаді [229, с. 32]. На нашу думку, його діяльність допомогла поселенцям краще облаштуватися у Канаді і полегшила процес пошуку роботи.

Товариство опіки над українськими переселенцями ім. св. Рафаїла не було єдиною установою, що займалась імміграційними справами в Канаді. Ними також займався спеціальний імміграційний комітет, створений у грудні 1923 р. на Першому українському просвітньо-економічному конгресі. До нього увійшли М. Стечишин (пізніше суддя в Саскачевані, його архівний фонд є в Саскачевані), посли М. Григорчук, М. Бачинський, ред. О. Гикавий, о. С. Савчук, М. Лучкович, адв. А. Вавринюк, В. Свистун, посол. Т. Ферлей, ред. Т. Томашевський та ін. Очолювали комітет М. Бачинський та Т. Ферлей. Ними було створено Українсько-еміграційне колонізаційне бюро. Але воно довго не проіснувало, і його члени перейшли до Ukrainian settler's raid association. У цій установі працювали такі фахівці, як Г. Кудрик, І. Рудачек, В. Біберович, Т. Дацьків. В Едмонтоні діяло бюро Ukrainian immigration colonization, що надавало поради від залізничної компанії CPR, а в Саскатуні –

Ukrainian colonization bureau. Крім таких допомогових інституцій, у Канаді діяли агентства з одного чи двох працівників, що представляли інтереси тієї чи іншої корабельної лінії. Так, наприклад, представником Baltic America Line були Т. Дацків та І. Ісаїв. Мали свої бюро Ю. Дробей, В. Гавриш, М. Гавриляк, В. Сташин та ін. [229, с. 34–35].

Як результат, діяльність «товариств опіки» в діаспорі та на теренах України сприяла організованому еміграційному рухові до Канади. Базуючись на громадських засадах та ініціативі членів, товариства значно полегшили і покращили умови поселення й пошуку роботи українців у Канаді в міжвоєнний період.

Таким чином, друга хвиля еміграції українців до Канади була зумовлена економічними, соціальними та політичними причинами. Результатом Першої світової війни та поразки національно-визвольних змагань став не тільки занепад економіки України, а й поділ її територій між Польщею, Румунією, Чехословаччиною та Росією. За таких обставин, окрім руйнації частини господарств, українці у складі нових держав зіштовхнулись з малоземеллям, надлишком робочої сили і, як наслідок, безробіттям, браком перспектив для забезпечення молоді гідною освітою, національним та політичним гнітом, репресіями. Українці стали нацменшиною на власній землі, їх права нівелювались. Таке положення речей стимулювало їх до пошуку нових можливостей за кордоном.

Еміграція міжвоєнного періоду за своїм характером була вже не суто заробітчанською, в порівнянні з першою хвилею, а й політичною. Іммігранти після Першої світової війни були більш освічені й національно свідомі. Виїжджали до Канади не лише бідні, а й забезпечені українці. Це впливає з того, що вони могли придбати недешевий корабельний квиток і пред'явити квоти, визначені канадським законодавством. Новоприбулі доклали значних зусиль у боротьбі за відновлення втраченої української державності. Багато з політичних емігрантів, які виїхали до Канади, створили в ній ряд громадських, культурних та освітніх установ. Все ж кількість економічних

емігрантів у міжвоєнний період перевищувала кількість політичних. Це пояснюється як економічними мотивами при переселенні, так і розпорядженнями Міністерства імміграції й колонізації Канади. Склад емігрантів зумовив і місця їх розселення. Українці продовжували заселяти степові провінції Манітобу, Альберту, Саскачеван, меншою мірою Онтаріо, Британську Колумбію, Квебек. Вони надавали перевагу поселенням у сільській місцевості, що вказувало на їх зайнятість у сфері сільського господарства. Українці також влаштовувались на роботу на шахтах, лісопереробних, вагоноремонтних заводах, у транспортній сфері, в кравецькі й кушнірські майстерні та ін. У містах вони могли ставати службовцями, вчителями тощо.

Міжвоєнну хвилю імміграції до Канади можна поділити на такі етапи: 1) 1918–1925 рр. (цей період позначився обмеженням імміграції у зв'язку з економічним становищем та імміграційним законодавством Канади щодо іноземців з країн-противників Великобританії у Першій світовій війні) 2) 1926–1930 рр. (етап пройшов під впливом «залізничної угоди», що тривала від листопада 1925 р. до серпня 1930 р.); 3) 1930–1934 рр. (характер цього етапу був результатом Великої депресії в Канаді і обмежувальних заходів Міністерства імміграції та колонізації); 4) 1935–1939 рр. (останній період відзначився відновленням та зростанням у незначному обсязі еміграції у зв'язку із покращенням економічного становища Канади).

Імміграційне законодавство Канади не забороняло остаточно в'їзд українців до країни, а лише призупиняло чи зменшувало кількісно в залежності від економічних, політичних, суспільних обставин, що складались у державі. Такими обставинами були реалії Першої світової війни, Великої економічної депресії тощо. Про умови життя в Канаді українці дізнавались, у першу чергу, від агентів мореплавних компаній та від допомогових товариств.

Міжвоєнний потік емігрантів не тільки збільшив чисельно склад української діаспори в Канаді й розширив ареали розселення українців. З їх

приїздом у діаспорі постають нові форми громадського життя. Нові переселенці посприяли підвищенню культурно-освітнього рівня представників діаспори. Друга хвиля імміграції до Канади привезла з собою нові гасла, вояцький дух, запал до боротьби за незалежність України і, таким чином, внесла зміни до політичної свідомості українців в еміграції.

РОЗДІЛ 3.

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА КАНАДИ ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ТА ЇХНЬОЇ УЧАСТІ В СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ КРАЇНИ.

3.1. Участь та роль українців у політичному житті країни.

У міжвоєнний період Канада, будучи парламентською республікою, залишалась домініоном Великобританії з федеративним державним устроєм і демократичним політичним режимом. Хоча, згідно з Конституцією, Канада вважалась конфедерацією, проте на практиці це було не так. Номінальним главою держави вважався англійський король, що вирішував питання війни і миру, право зміни Конституції тощо. Закони, прийняті канадським парламентом, ставали повноцінними юридично-правовими документами після підписання їх королем. Канадський федералізм передбачав розмежування відповідальності при прийнятті політичних та економічних рішень між федеральним центром і провінціями. Загальнофедеральне законодавство мало верховенство над провінційним. У міжвоєнний період Канада складалась з дев'яти провінцій: Онтаріо, Квебеку, Нової Шотландії, Нью-Брансвіку, Британської Колумбії, Манітоби, Альберти, Саскачевану й острова Принца Едуарда з власними парламентами й урядами і двох територій Юкону та Північно-західних територій. Провінції ділились на округи. На чолі всієї Канади було центральне федеральне управління, при якому стояв намісник з Англії – генерал-губернатор, призначений королем. Генерал-губернатор мав право вето. Однак, у міжвоєнний період він його застосовував надзвичайно рідко. На місцях діяли лейтенант-губернатори, яких призначав центральний уряд. Канадський парламент за принципом англійського парламенту складався з верхньої палати – Сенату і нижньої – Палати громад. Склад Палати громад формувався на всезагальних виборах, а Сенату – федеральним урядом зі схвалення генерал-губернатора і за принципом рівного представництва регіонів. Судова гілка влади країни

представлена Верховним судом, хоча у міжвоєнний період Верховний суд не був найвищою судовою інстанцією країни. Цю функцію виконував по кримінальних справах до 1933 р., а по всіх інших до 1949 р. Судовий комітет Таємної ради Великобританії. Канаді був притаманний у міжвоєнний період етнонаціональний дуалізм [237].

Виборними органами влади в Канаді були Палата громад, законодавчі органи провінцій, муніципалітети. За виборчими законами 1918 і 1920 рр. канадцям було дане всезагальне виборче право, знижено майновий ценз. Голосувати могли тільки громадяни Канади. Іммігранти отримували громадянство після 5 років проживання в країні [180, с. 55–57]. Отже, голосувати могли лише ті іммігранти, які мали посвідчення про канадське, а точніше британське, громадянство, оскільки до 1947 р. канадського громадянства як такого не існувало. Зі слів власника колонізаційного бюро від корабельної компанії В. Гавриша: «Перед федеральними виборами деякі кандидати на послів хотіли запевнити собі виборчі голоси, тому платили за наших поселенців оплату і вибирали для них ті посвідки. Зате вони потім мали дати на того кандидата голос». З часом посвідчення громадянства стали видавати на підставі подачі прохання та здачі іспиту з англійської мови, географії та устрою Канади в суді [141, с. 141, 143]. Тому здобуття голосів через купівлю посвідчень про громадянство стало неможливим.

Ще однією умовою для голосування був ценз осілості – 12 місяців, що передбачав постійне проживання протягом зазначеного періоду в одному окрузі.

У 1918 р. відповідно до закону «Про поширення виборчого права на жінок» жінкам було надане всезагальне право голосу (тобто можливість обирати послів до федерального парламенту), у 1919 р. їм було дозволено бути обраними до Палати громад, а з 1929 р. вони змогли займати місця у Сенаті. Право брати участь у виборах до провінційних парламентів Манітоби, Саскачевану, Альберти українки отримали у 1916 р., до Британської Колумбії, Онтарію – у 1917 р., до Нової Шотландії – у 1918 р., до

Нью-Брансуїка – у 1919 р., острова Принца Едуарда – у 1922 р. У Квебеці відповідний закон був прийнятий аж у 1940 р. У Квебеці право участі у федеральних виборах було надано жінкам у 1920 р., у той час як у всіх інших провінціях – у 1918 р. Право обіймати посади в державних органах по провінціях жінки отримали разом з правом голосувати. В Онтаріо це право було надане через два роки – 1919 р., а у провінції Нью-Брансуїк відповідний закон було прийнято лише у 1934 р. [281, с. 81–82].

Основні політичні партії Канади використовували український електорат переважно як об'єкт для маніпуляції, а після більшовицького перевороту 1917 р. часто з обережністю ставилися до українських іммігрантів, вбачаючи в них потенційних комуністів. Газета «Канадський фермер» резюмувала, як більшість українців сприймали свою політичну роль напередодні виборів у Манітобі в 1922 р.: «Обоє консерватори і ліберали ніколи не старались інформувати українців у політичних справах, однак швидше деморалізувати їх протягом виборчої компанії шляхом щедрих грошових винагород, пропонуючи міцні напої і обіцяючи будувати дороги і таке інше за їхні голоси. Це... призводило до розглядання українцями виборів як можливості заробити трохи грошей чи отримати деякі інші винагороди. Їм давали папери про натуралізацію, не пояснюючи справжню цінність і важливість цих паперів; їм говорили, що папери давали їм право голосу – незважаючи на те, партії підкупляли їхні голоси. Коротше кажучи, наші поселенці, до порівняно нещодавніх часів, були гарним політичним інструментом в руках англо-саксонців» (цитовано за Н. Вайсманом) [306, р. 348].

У 20-ті рр. така ситуація змінюється, оскільки українці починають голосувати за ті партії, в яких є українські представники, не беручи до уваги програму партії. Переважно українці долучались до лав найбільших і найпопулярніших партій у Канаді, в першу чергу до ліберальної та нелегальної комуністичної [306, р. 349]. Отже, у 20-30-ті рр. ХХ ст. українські канадці голосували як єдиний блок (термін «блокове

голосування»). Тому одним зі шляхів здобуття їх голосів для політиків було включення їх до своїх партій. Наприклад, у Альберті Партія об'єднаних фермерів і Партія соціального кредиту заохочували включення до свого складу представників національних меншин [291, р. 362].

Власних політичних партій українці не мали. Ще до Першої світової війни вони створювали своєрідні політичні гуртки, щоб не тільки опосередковано брати участь у виборчих кампаніях, але й доцільніше проводити агітаційну пропаганду чи ознайомлення виборців зі своїми власними потенційними кандидатами. У Вінніпезі діяли «Руський консервативний клуб» і такий же ліберальний. В Едмонтоні функціонувала Народна рада [222, с. 166].

До початку 20-х рр. ХХ ст. в Канаді були дві провідні політичні партії, що по чергово ділились владою – ліберальна і консервативна. Соціалістичні рухи в Європі, більшовицький переворот у Росії вплинули на створення нових партій у Канаді, в основному фермерських і робітничих. Такими були провінційні партії: Об'єднані фермери Онтаріо, Манітоби, Альберти; федеральна фермерсько-робітнича Прогресивна партія Канади; Комуністична партія Канади; Партія соціального кредиту, Федерація кооперативної співдружності.

У 1921 р. з'являється партія Об'єднаних фермерів Альберти (далі – ОФА), що одразу ж набуває прихильників серед українських мешканців і приходять до влади в зазначеній провінції. Її уряди створювались в Альберті у 1921, 1926 і 1930 рр. [57, с. 29]. До цього моменту домінуючою в Альберті була Ліберальна партія Канади. У 1931 р. постає Партія соціального кредиту з В. Абергартом, що відбирає від ОФА велику кількість голосів [218, с. 145] і у 1935 р. формує свій уряд на зміну уряду Об'єднаних фермерів Альберти. У Саскачевані до кінця 1920-х рр., а в Манітобі до 1930-х рр. найбільш популярною була ліберальна партія. В Онтаріо 29 років – до 1934 р. правили консерватори. Їх змінили ліберали з М. Гепборном.

У 1922 р. у Манітобі прийшов до влади уряд Об'єднаних фермерів Манітоби. Партія Об'єднаних фермерів Манітоби згодом прийняла назву лібералів-прогресистів і остаточно злилася з ліберальною партією. В 1932 р. утворилась поміркована соціалістична партія – Федерація кооперативної співдружності. Вона прийшла до влади в провінції Саскачеван лише в 1944 р. Для українців з'явилась змога активніше брати участь у політичному житті країни, оскільки ці новостворені партії заохочували їх до цього [57, с. 25].

Якщо говорити про федеральний рівень, то у 1921 р. на загальних виборах перемогли ліберали, друге місце зайняли прогресисти, третє – консерватори. Було сформовано ліберальний кабінет з прем'єр-міністром В. Кінгом. Консерваторів тоді очолював А. Мейген, а засновану 1919 р. фермерську Національну прогресивну партію – Т. Крерар. У 1926 р. на виборах знову перемагають ліберали. Цього ж року уряд В. Кінга домогся прийняття британським парламентом Вестмінстерського статуту – закону, що визнавав за домініоном повну політичну незалежність і право на самостійну зовнішню політику. Під натиском метрополії статут вступив у дію в 1931 р. До 30-х рр. федеральні ліберали «поглинули» більшу частину Національної прогресивної партії, деякі її діячі отримали міністерські портфелі в кабінетах В. Кінга. У 1930 р. ліберали програють вибори консерваторам. Новим прем'єр-міністром стає Р. Беннет [179, с. 117–118, 121–123].

У період Великої економічної депресії в Канаді засновуються ще дві партії – соціал-демократична (фермерська) Федерація кооперативної співдружності (1932 р.), що об'єднувала прогресистів і соціалістів на чолі Дж. Вудсвортом та дрібнобуржуазна права Партія соціального кредиту під головуванням В. Аберхарта [214, с. 109].

У Квебеці колишній консерватор М. Дюплессі заснував Національний союз, ідеологія якого базувалась на націоналізмі та католицькому клерикалізмі. В Оттаві колишній консерватор Г. Стівенс у 1935 р. утворив

Партію реконструкції. У 1935 р. на виборах знову перемагають ліберали [179, с. 126–127].

Розглянуті джерела дозволяють стверджувати, що у міжвоєнний період найбільше українських прихильників серед кандидатів у провінційні та федеральний парламенти все ж таки мала ліберальна партія.

Існували й такі партії, які внаслідок певних обставин жодного разу не формували своїх урядів. Такими були партії комуністичного та соціалістичного спрямування. Так, у 1918 р. було заборонено діяльність Соціал-демократичної партії Канади, яка у 1921 р. трансформувалась у Комуністичну партію Канади з секретарем Т. Берлі (1921). Наступними її секретарями були В. Моріарті (1921–1923 рр.), Дж. Макдональд (1923–1929 рр.) і Т. Бак (1929–1962 рр.). До 1924 р. КПК діяла нелегально. У лютому 1922 р. постає легальне крило КПК – Робітнича партія Канади (далі – РПК). До 1924 р. Робітнича й Комуністична партії Канади існували паралельно. На з'їзді у квітні 1924 р. РПК перейменовано на КПК, а до цього часу існуючу нелегально КПК розпущено [257, с. 135–139].

Поновлення законної діяльності КПК пов'язане з відміною заборони згідно Акту про заходи воєнного часу 1914 р. Серед засновників партії були українські комуністи, які входили і до її ЦК. Ними були І. Бойчук, П. Попович та І. Навізівський. У 1931 р. суд провінції Онтаріо оголосив комуністичну партію поза законом і заарештував Політбюро партії. Хоч у 1936 р. діяльність партії було легалізовано, проте у міжвоєнний період комуністична партія жодного разу не формувала свого уряду. У вересні 1939 р. парламент Канади приймає Акт про заходи воєнного часу, що дозволяв проводити обшуки підозрілих квартир та інституцій, контролювати пресу. А 6 червня 1940 р. діяльність КПК було заборонено, її майно конфісковано [193].

Участь українців у виборчому процесі Канади не зводилась виключно до ролі виборців, оскільки декому з них вдавалось бути обраними до органів місцевого самоврядування, провінційних та федерального парламентів. Як

відомо, у роки Першої світової війни в Канаді соціальний статус українців у діаспорі змінюється на гірше. Вони зазнають дискримінації з боку місцевого населення, частину українців узагалі було інтерновано як ворожий елемент у країні. Але ці негаразди лише зміцнюють та консолідують їх і штовхають до боротьби за свої права через участь у державному управлінні. Поряд з цим українські переселенці покращують своє економічне становище в країні порівняно з початковим етапом імміграції і знаходять час для політичної та громадської роботи.

П. Юзик виділив 4 причини активної участі українців у політичній сфері: 1) українці селились компактними спільнотами, це створювало для них міцні позиції для обирання власних кандидатів; 2) в Україні вони були пригноблені іноземним пануванням, що маніпулювало виборами і позбавляло їх представництва в парламенті, а в Канаді вони отримали свободу і можливість обирати і бути обраними; 3) вони хотіли довести свою активну громадську позицію; 4) дискримінація і упереджене ставлення певного сегменту канадського населення спонукали їх до політичної активності через політичні партії [310, р. 25].

Українці досить швидко увійшли у громадсько-політичне життя Канади, беручи активну участь у виборах та місцевому самоврядуванні як шкільні та міські радники, секретарі муніципалітетів і, зрештою, голови муніципальних управ, посли до провінційного та федерального парламентів.

Початкові кроки сходження українців політичними сходинками розпочались із муніципальних справ. У 1908 р. був обраний перший український голова Стюартбурнської муніципальної управи у північно-східній Манітобі І. Сторощук [309, р. 54]. Наступного року в муніципалітеті в Гімлі з нього приклад взяв М. Роєцький, а в 1922 р. він же був обраний до провінційного парламенту від лібералів [311, р. 181]. У 1911 р. Т. Стефаник був обраний першим українським міським радником Вінніпега [222, с. 163]. До Першої світової війни ще два муніципалітети Креузберга (зараз Фрейзервуд) і Етельберта в Манітобі були під управлінням українців:

М. Шпаковського (1914–1916 рр.) і М. Пачолки (1912–1915 рр.). Після Першої світової війни кількість українців по муніципалітетах тільки зростає. Найдовше головою муніципалітету в Етельберті був Г. Григорчук – 14 р. (1923–1926 рр., 1928–1935 рр., 1938–1939 рр.). Іншим відомим головою і секретарем муніципалітету був А. Огризло (1928–1936 рр.) від округи Моссі Рівер у Манітобі [311, р. 181]. У 1926 р. у Вінніпезі членом міської ради вибрано комуніста В. Колісника, представника ТУРФДому [242, с. 234]. У ряді муніципалітетів Саскачевану – Ростерн, Йорктон та Альберти – Вегревіль, Мирнам українці також були радниками або керівниками органів влади.

Успіхи українців у муніципальних справах заохочували їх до більш активної політичної і громадської позиції на провінційному та федеральному рівнях [222, с. 165].

Першим парламентарем українського походження був у 1913 р. В. Шандро – ліберал від Вегревільського виборчого округу до провінційного парламенту в Альберті [310, р. 25]. Другим парламентарем від лібералів у 1915 р. від виборчого округу в Гімлі (Манітоба) був Т. Ферлей [296, р. 12]. У 1921 р. послом до провінційних законодавчих зборів у Манітобі був Д. Якиміщак, а в Альберті – В. Федун і вже відомий А. Шандро, на місце якого згодом прийшов М. Черногуз. В. Свистун хоч і був незалежним кандидатом до парламенту в Оттаві, проте його спроба балотуватись виявилась невдалою. На Саскачеванських виборах Г. Сліпченко з округи Пеллі та М. Савяк з Канорської округи теж не домоглися успіху. У 1922 р. за новими виборами у Манітобі українці обирають, крім обраних у 1921 р., ще М. Григорчука та М. Роецького з Гімлі [229, с. 112–113]. М. Грирочук переобирався в 1927 і 1932 рр. У 1936 р. його замінив В. Лісовський. У 1936 р. округ Гімлі представив Й. Вавриков. У Саскачевані вперше законодавчу владу представив українець-ліберал Ю. Драган, обраний у 1934 р. в Келвінгтоні [57, с. 24, 28, 32], а в 1938 р. – О. Жеребко також від Ліберальної партії Канади з округи Редберрі. Як бачимо, в українців були вдалі й невдалі

спроби балотування, але це їм не перешкоджало боротись за свої права і сфери впливу у політиці.

Рекорд у парламентській службі встановив М. Бачинський, вибраний у 1922 р. у Манітобі від округи Фішер. Він служив як ліберальний посол 36 років, з них 5 років як заступник спікера, а з 1949 р. як спікер.

Представництво українців на федеральному рівні розпочав М. Лучкович, що був обраний в Альберті до Палати громад від партії Об'єднаних фермерів Альберти на округ Вегревіль у 1926 р. і переобраний у 1930 р. До Сенату перші українські політики потрапили вже у 50-ті рр. ХХ ст. Тоді ж з'явилися і перші провінційні та федеральні міністри українського походження [309, р. 55–56]. Хоча невдалі спроби зробити високу урядову кар'єру відбувалися й раніше.

М. Лучкович засідав у парламенті 9 років і послідовно відстоював права українців у Канаді. Одним із знакових був його виступ 28 травня 1929 р. на захист іммігрантів з Центрально-Східної Європи, спричинений листом англіканського єпископа Саскачевану Дж. Е. Ллойда до протестантських священників західних провінцій від 29 червня 1928 р. із закликом не допустити приїзду вихідців із центральноєвропейських держав [153, р. 65]. Загалом протягом літа церковний ієрарх розіслав понад 70 000 листів, які видавались вибірково у пресі в рамках організованої ним акції проти залізничної угоди 1925 р., що надавала залізничним компаніям можливість ввезти в країну іммігрантів із Центрально-Східної Європи. Заклики Дж. Е. Ллойда знайшли своїх прихильників, в результаті чого було створено таємну громадську організацію – Національне об'єднання Канади [297].

М. Лучкович охарактеризував дії Дж. Е. Ллойда як «злочин проти християнства, проти цивілізації і проти канадської спільноти, коли єпископ має... проповідувати проповідь вічної любові і братерства людства, не може бачити нічого кращого в центральних європейцях, як клас «брудних, темних, небажаних, смердячих часником». М. Лучкович розкритикував єпископа за прояви расизму, одночасно засуджуючи всіх політиків, що умовно поділяють

іммігрантів на «бажаних» і «небажаних» і довів позитивний вклад українців у канадську економіку та культуру [153, р. 65]. Палата громад, а за нею і канадська преса підтримали виступ М. Лучковича. Внаслідок чого Дж. Е. Ллойд залишив посаду єпископа.

У промові від 8 травня 1931 р. у палаті громад М. Лучкович гостро засудив польську політику «пацифікації» й вимагав її засудження на форумі Ліги націй та перед світовою громадськістю. Свою промову посол підкріплював цитатами з доповідей, статей, листів відомих громадських та політичних діячів. Бажаючи довести відповідальність Ліги націй перед українським народом, М. Лучкович зачитав у своєму виступі витяг зі статі в газеті «Manchester Guardian»: «Польський терор в Україні є зараз гіршим ніж будь-що інше в Європі. Україна стала землею відчаю і спустошення, які є ще більш болісними, тому що права України були гарантовані міжнародною угодою, тому що ліга цілком залишається глухою до прохань і доказів, і тому що зовнішній світ не знає або не турбується» і нагадав, що і Канада підписувала цю угоду в 1919 р. [153, р. 79]. Попередньо, 24 квітня, він звернувся з цього приводу з листом до прем'єр-міністра Канади Р. Б. Беннета, в якому висвітлив становище українців під владою Польщі від закінчення Першої світової війни. Однак Р. Б. Беннет зазначив, що політика «пацифікації» є внутрішньою справою Польщі, в яку Канада не має права втручатись.

Піком політичної кар'єри М. Лучковича вважається його участь 1–9 жовтня 1931 р. у конгресі Міжпарламентської унії в Бухаресті як репрезентанта Канади й Великобританії. Під час подорожі М. Лучкович відвідав Польщу, Румунію, Буковину й Галичину, наочно зіштовхнувшись з реаліями життя українців в окупації. Він зустрічався з провідними державними та громадськими діячами, в розмовах з якими порушував українське питання, домагався гарантій прав українців у Польщі. Також М. Лучкович засуджував більшовицький терор на українських землях, у тому

числі голодомор 1932–1933 рр., під час виступів у парламенті і при зустрічі з політиками, громадськими діячами, у ЗМІ.

Під час обговорення змін до кримінального кодексу країни в парламенті 20 травня 1935 р., він у своїй промові зачитав кримінальну статистику за 1931 р., оберігаючи цим гідний статус українців у діаспорі. За статистичними даними 18 297 засуджених за злочини осіб були вихідцями з Канади, 4 596 – з Великобританії, Скандинавії та США, 2 730 – з інших країн, зокрема й тих, до складу яких входили українські землі. Серед 4 857 осіб, котрі перебували у в'язницях у 1933 р., не більше 70 було українського походження. Таким чином, М. Лучкович черговий раз спростував безпідставні звинувачення щодо іммігрантів з України [222, с. 171–176].

Підсумовуючи вище сказане, протягом свого дев'ятирічного перебування в канадському федеральному парламенті перший та єдиний посол у міжвоєнний період М. Лучкович послідовно й наполегливо відстоював українську справу в Оттаві, виступаючи з парламентської трибуни проти політики польської пацифікації в Західній Україні та упередженого ставлення єпископа зі Саскачевану Дж. Е. Ллойда до емігрантів з Центрально-Східної Європи. Парламентар регулярно знайомив іноземців з українським питанням, стояв за захист прав національних меншин на конгресі міжнародної парламентської унії в Бухаресті, будучи канадським і британським делегатом, на засіданнях Ліги Націй в Женеві тощо. З моєї точки зору, всім цим М. Лучкович заклав фундамент під канадсько-українську політику, виводячи українців зі статусу другорядних громадян в Канаді.

У міжвоєнний період найактивнішими у політичній сфері були Альберта й Манітоба. За підрахунками М. Марунчака, від Альберти до провінційного парламенту було обрано 7 послів: В. Федуна (від партії Об'єднаних фермерів Альберти з округу Вікторія з округу Краков), М. Черногуза (від партії Об'єднаних фермерів Альберти з округу Вітфорд), І. Горецького (від партії Об'єднаних фермерів Альберти з округу Вітфорд),

П. Миськіва (від партії Об'єднаних фермерів Альберти з округу Вікторія), Я. Попеля (від Партії Соціального кредиту з округу Редвотер), Ю. Войтківа (від Партії соціального кредиту), В. Томина (від Партії соціального кредиту з округу Вегревіль); від Манітоби – 6: Д. Якимішака (незалежний ліберал з округу Емерсон), М. Бачинського (ліберал з округу Фішер Бренч), М. Роєцького (ліберал з округу Гімлі), М. Григорчука (ліберальний прогресист з округу Етельберт), В. Лісовського (від Партії соціального кредиту з округу Етельберт), Й. Ваврикова (від Федерації кооперативної співдружності з округу Гімлі); від Саскачевану – 2: О. Жеребка (від ліберальної партії з округу Редбері), Ю. Драгана (від ліберальної партії з округу Келвінгтон). Прикладом активної участі українців у політичному житті Канади є провінційні вибори у Манітобі у 1927 р., на яких з 153 кандидатів 14 було українцями [229, с. 113–117]. Представниками до парламенту від українців були переважно юристи, вчителі, лікарі, громадські діячі, найчастіше – особи з вищою освітою.

Таким чином, одним з найважливіших критеріїв інтеграції іммігрантів у канадське суспільство й закріплення за ними певного статусу є їх активна участь у політичному житті країни. Українці, що були громадянами Канади, могли обирати й бути обраними до муніципалітетів, провінційних та федеральних парламентів. Однак, у міжвоєнний період ще не було міністрів і сенаторів українського походження. Не маючи власних партій, українські іммігранти голосували або ставали членами партій, що були на той час популярними в країні.

До 1920-х рр. монопольне управління державою було в руках ліберальної та консервативної партій. Однак, подій Першої світової війни та їх наслідки для української діаспори призвели до утворення дистанції між іммігрантами і двома провідними канадськими партіями. З появою нових партій у країні українці починають вступати в їх ряди й голосувати за їх представників. Це були партія Об'єднаних фермерів Альберти, Партія соціального кредиту, Федерація кооперативної співдружності тощо.

Набувають популярності серед українського населення соціалістичні гасла. Постає нелегальна Комуністична партія Канади, більшість членів якої склали саме українці. Все ж найбільше голосів на провінційному та федеральному рівнях мала Ліберальна партія Канади.

Українцям вдавалось ставати депутатами в місцях їх компактного поселення, де вони могли розраховувати на підтримку українського електорату. За статистичними даними найбільше послів до провінційного парламенту було з Альберти, менше – з Манітоби і найменше – з Саскачевану. У міжвоєнний період був лише єдиний посол до федерального парламенту М. Лучкович. Одним з основних завдань українських послів до провінційного та федерального парламентів було відстоювання прав української національної меншини в Канаді. Яскравим прикладом цього є політична практика М. Лучковича.

Активна участь українців у політичному житті країни у 1918–1939 рр. пояснюється не тільки бажанням іммігрантів влитись у нове суспільство, боротись за свої права й отримати політичні важелі впливу, а й асоціацією уряду не з ворожою, пригноблюючою силою, як це було на теренах Батьківщини, а силою, покликаною захищати інтереси громадян, встановлювати однакові привілеї та обов'язки перед державою.

3.2. Державне регулювання діяльності громадських організацій і українські громадські об'єднання в Канаді в повоєнні роки.

Перша хвиля української еміграції до Канади відчула на собі недоброзичливе ставлення з боку місцевого населення, його небажання допустити новоприбулих навіть до найменших важелів влади чи впливу на суспільство. Українська громада, виходячи з власного досвіду і пристосовуючись до нових реалій, змушена була шукати відповідні форми свого існування та організації. Як зазначають Ю. Макар та С. Федуняк, найбільш придатною формою виявилось громадське самоуправління, що проявлялось у створенні різних товариств, об'єднань [220].

Державне регулювання діяльності громадських організацій здійснювалось у рамках закону про компанії. В його основі лежала концепція некомерційної корпорації, яка була вперше додана до федерального загальнокорпоративного статуту в 1917 р. До виправленого Акту про компанії 1917 р. федеральні неакціонерні корпорації створювались спеціальними актами парламенту.

Розділ 5 Акта забороняв компаніям вести страховий бізнес. Дозволялось засновувати компанії з метою так званого «взаємостраховання» (sinter-insurance) [287], коли створювались товариства з метою матеріальної допомоги членам одне одному в нещасниках випадках, хворобах та смертях. Це були допомогіві товариства. Українці в Канаді в міжвоєнний період заснували ряд таких об'єднань, як Українське запомогове братство св. Миколая, Українське запомогове товариство «Взаїмна поміч», Товариство допомоги безробітним в Торонто тощо.

У 1917 р. розділ 7А був доданий до Акта про компанії. Розділ 7А дозволяв державному секретарю Канади видавати патенти для створення корпорацій без дивідендів з метою «патріотичного, філантропічного, благодійного, наукового, художнього, соціального, професійного чи спортивного характеру». Підрозділ 6 розділу 7А включав список компаній, які не невідповідають Акту про компанії. Він нараховував положення, що стосувались акціонерних компаній. Положення в розділі 7А суттєво не змінювались з часу введення закону в силу в 1917 р. Розділ 7А був перейменований на розділ 8 як частина Виправлених статутів Канади у 1927 р. У 1934 р. Акт про компанії був виправлений для створення нової другої частини «Корпорації без акційного капіталу» Акту про компанії, що ділила розділ 8 на пункти з 139 до 143. У 1934 р. у підрозділі 6 розділу 7А список корпорацій, що не діяли в рамках зазначеного акту, був змінений на список товариств, котрі могли діяти в його рамках. Назва Акта про компанії була змінена на Канадський корпораційний акт главою 52 Статутів Канади у 1964–1965 рр. [283].

Усі громадські організації, які хотіли набути законного характеру, мали отримати чартер від уряду, тобто офіційний дозвіл на поширення своєї діяльності. Існували провінційні та домініальні чартери, що давали право на заснування відділів і вказували на територіальні межі утворення товариств. Державний секретар видавав чартер корпораціям у складі не менше ніж з п'яти осіб. Це прописано у Акті про компанії, виправленому в 1917 р. Уряд Канади мав схвалити назву і статут організації, що долучали до заяви на отримання чартеру. Зміни до статутів установ мали реєструватись завчасно у державного секретаря в Оттаві. Товариства, що не реєстрували такі зміни, платили штраф. Так, наприклад, допомогове об'єднання «Взаїмна поміч» у 1929 р. заплатило 1 200 дол. за таке правопорушення. Товариство мало право займатись лише тим, що було прописано в його чартері, який базувався на заяві (аплікації) його творців. Порушення умов чартеру загрожувало закриттям корпорації. Заборонялось будувати залізниці, телеграфні чи телефонні лінії, вести банківський бізнес, надавати позики, оформлювати страхування, створювати трастові компанії тощо [259, с. 6–8]. Окремий чартер був для організацій, що займались асекураційною діяльністю (страховою – О. Д.). Отже, процес утворення нових громадських товариств був під контролем уряду Канади.

Першими організаціями, що з'явилися в українській діаспорі, були релігійні об'єднання та культурно-просвітницькі товариства. Суспільне життя українців Канади у період першої хвилі еміграції гуртувалось довкола церкви, народних домів, читалень «Просвіти» і шкіл, не виходячи за рамки локального характеру. Вся увага в той часу була звернена на розбудову сільського господарства [263, с. 32]. Перші читальні «Просвіти» з'явилися у Канаді в 1903–1907 рр.

Центром просвітницької діяльності у Манітобі став заснований у 1905 р. Народний дім, який влаштував два просвітньо-господарські конгреси – у 1923 та 1930 рр., що відіграло помітну роль на шляху інтеграції українців у народне господарство Канади [222, с. 143]. Членами цього товариства стали

всі передові українці в діаспорі та три драматичні товариства: «Боян», Товариство імені М. Заньковецької, Товариство імені І. Котляревського на чолі з Т. Ферлеєм (був головою протягом 25 р.). Чартер від уряду Канади організація отримала у 1913 р. [195, с. 325–326]. У 1929 р. вона отримала новий чартер після проведення централізації та утворення Союзу українських народних домів з центром у Вінніпезі й почала видавати часопис «Правда і воля» (1929–1931 рр.), редактором якого став М. Мандрика [250, с. 182].

Український народний дім був першою громадською організацією в діаспорі. У жовтні 1912 р. було розроблено його статут, де визначалась позапартійність і позаконфесійність УНДому та приналежність його членів до світського стану, а у березні 1913 р. до документа були внесені доповнення. Товариство поставило собі мету «допомагати духовому і матеріальному розвоєві українського народу в Канаді» [61]. Довкола народного дому гуртувались такі видатні громадські діячі, як Т. Ферлей (голова), М. Стечишин, Я. Арсенич, М. Бачинський, С. Ковбель, П. Маценко, М. Мандрика та ін. УНДім працював у культурній сфері, проводив концерти, вистави, літературні конкурси, економічні конгреси, відзначення ювілеїв, займався створенням шкіл, збором коштів на Червоний хрест, організовував допомогові акції українцям на Батьківщині [168, с. 11–12]. Так, члени УНДому складали гроші на позику ЗУНР, на підтримку українських інвалідів, політв'язнів, шкіл, товариств «Просвіти» у Львові, на допомогу потерпілим від повені на Гуцульщині, на постання Карпатської України, на допомогу українським безробітним у Канаді, на діяльність українських інститутів у діаспорі, Союзу українців самостійників і видання часопису «Український голос» тощо [250, с. 713–714]. У приміщенні УНДому діяла бурса ім. А. Коцка. Члени УНДому збиралися разом на товариські пікніки, в залі УНДому влаштовували весілля, справляли подружні ювілеї. При таких домах, зазвичай, діяли бібліотеки [269, с. 10].

Про українські організації початку ХХ ст. згадував представник української діаспори Канади В. Гавриш: «Коли я приїхав, – а було це в 1911

році, – тут не було багато українських організацій. Як існувало яесь товариство, то лише при церкві, як, наприклад, в Едмонтоні товариство «Боян», що існувало при читальні «Просвіти» ім. М. Шашкевича від 1913 року. Правда, в тому часі вже були подекуди організації радикалів чи соціалістів, але вони були звичайно при копальнях вугілля... В українському громадсько-суспільному житті ці організації ніякої ролі не відіграли. Вони були радше предтечами пізніших робітничих юній» [141, с. 137]. Зі сказаного можна зробити висновки, що час остаточного становлення суспільного руху в Канаді припадає на міжвоєнний період, коли формується система основних громадських об'єднань, що в майбутньому складуть Конгрес українців Канади. Особливістю перших організацій у діаспорі був їх проукраїнський характер, без належності до існуючих партій, рухів.

У часи Першої світової війни суспільно-громадське життя українців у Канаді змінилось на гірше. Багато молодих чоловіків, так званих «австріяків», було інтерновано тільки за те, що вони були колишніми громадянами Австрії. Їх засилали до таборів праці, яких в Канаді було 28. Відновлення Української держави в діаспорі сприйняли з ентузіазмом. Організовано Український червоний хрест, а також позики національної оборони. Коли Україна втратила свою самостійність, активність канадських українців дещо спала [171, с. 276].

Наприкінці війни діяло дві установи, які допомагали українським визвольним змаганням в Європі – Український канадський горожанський комітет (1917–1922 рр.), званий також «Лігою», та Українська народна рада. Комітет тісно співпрацював з колами нещодавно заснованої православної церкви та протестантами. Рада була під впливом греко-католиків. У їх діяльності, що мала спільні цілі, багато часу відводилось на взаємну критику та полеміку [229, с. 39–40].

Ліквідація двомовної шкільної системи освіти у 1916 р. в Канаді стає причиною появи в січні 1916 р. Українського центрального комітету, пізніше перейменованого в Комітет на захист двомовних шкіл. У 1917 р. утворюється

українсько-канадський комітет на підтримку УНР, так званий Український канадський горожанський комітет. Перша з названих організацій мала на меті відстоювати права українців на двомовну освіту. Її члени зустрічались з представниками уряду провінції Манітоба, організували різноманітні мітинги. На жаль, через небажання уряду йти на поступки українській громаді комітет не зміг виконати поставлених перед собою завдань. Друга з названих організацій також зверталась до уряду Канади з рядом прохань: визнати Українську народну республіку; представникам уряду домагатись на мирній конференції по закінченню війни встановлення кордонів УНР за етнографічним принципом; виведення іноземних військ з території української держави [222, с. 145–146]. Українським канадським горожанським комітетом (далі – УКГК) було видано відозву до всіх українців у Канаді про збір коштів. Для цього були створені спеціальні комітети. УКГК намагався добитись від канадського уряду дозволу відправити на конференцію своїх делегатів, як представників від уряду. Однак це прохання не було виконано. Українцям дозволили брати участь як приватним особам [250, с. 296]. Зазначений комітет, зібравши до 50 тис. дол., висилає до Парижа делегацію з посла Т. Ферлея й голови Інституту імені П. Могили в Саскатуні О. Мегаса на конференцію, щоб і від українців у Канаді подати меморандум проти входження західноукраїнських земель до складу Польщі [169, с. 73].

Окрім українців, обговорювали українське питання на з'їзді Ліги націй в Женеві канадські офіційні представники С. Й. Догерті і Дж. Х. Перлей. Делегат Дж. Х. Перлей проголосив на засіданні від 22 вересня: «Канадське Правительство поручило нам, як своїм делегатам до Союзанародів, поставити пропозицію панам внесене в справі Східної Галичини... В Канаді є багато емігрантів з Східної Галичини. Вони є дуже добрими горожанами нашої країни і вони домагалися, щоби ми ту порушили справу Східної Галичини...» [15, арк. 29]. Також, ще до мирної конференції, 25 червня 1919 р. посол до парламенту Сем Гюс звертався у листі до прем'єр-міністра

Великобританії Ллойд Джорджа: «Пів мільона канадійських Українців походять з Галичини з бувшої Австрії, з котрих багато служило в канадійській армії, з довірям апелюють до Вас, щоби Ви не допустили до прилучення якої небудь часті української території до Польщі. Я цілим серцем попираю їх змагання до повної політичної свободи і незалежності їх рідного Краю» [15, арк. 33]. Хоч результати їх діяльності й не були успішними, проте, на наш погляд, вони мали резонанс у канадських політичних колах.

26–27 листопада 1919 р. у Вінніпезі з'являється УЧХ, який ніс допомогу українському населенню на батьківщині [169, с. 73] шляхом збору коштів на потреби краю. Він був створений на з'їзді Інституту ім. П. Могили, УНДому та УКГК. Його членами стали Я. Арсенич, В. Кудрик, О. Боянівський, П. Войценко, Н. Бачинський та ін. [231, с. 23–24], а головою з 1920 р. – А. Йонкер. Стандартний членський внесок становив 1 дол. на рік. Згідно зі статутом, УЧХ мав «кооперувати з «Кандійським Червоним Хрестом» в цілі несення помочі українському населенню в Канаді» [65, с. 1].

Наприкінці 1920 р. до Канади прибув професор І. Боберський, визначний галицький громадський діяч, відомий педагог та організатор сокільства. Приїхав він як дипломатичний представник уряду ЗУНР. Його головним завданням було не тільки домогтись від канадського уряду легалізації політичних змагань ЗУНР та суверенності українського народу на його землях, але й дістати від українських емігрантів матеріальну допомогу для цих змагань і, зокрема, для Українського червоного хреста. Ще до приїзду І. Боберського в Канаді діяв УЧХ, що тісно співпрацював з УКГК. Професор домігся створення екекутиви червоного хреста з 120 членів, 15 з яких були обрані на Народному з'їзді у Вінніпегу в січні 1921 р., 15 були делеговані Українською народною радою, інші були членами інших громадських організацій Вінніпегу. Екекутиву було названо Центральним комітетом. Його президію складало п'ять чоловік: А. Йонкер, Я. Арсенич, о. П. Олексів, С. Ковбель та Н. Бачинський. Канада була поділена на 36 округів,

кожен з яких мав свій провід, відповідальний перед Центральним комітетом [229, с. 40].

Отже, прагнучи об'єднати всіх іммігрантів незалежно від їх релігійної належності та політичних поглядів, передові діячі української громади у 1921 р. замість УКГК засновують Український центральний комітет. Його метою було захищати національні інтереси українців у Канаді та поза її межами, піклуватися про соціально-економічне й політичне становище кожної місцевої громади. У наступні роки активно створюються місцеві комітети [252, с. 49].

21 червня 1921 р. президент Є. Петрушевич видав декрет на «Позичку свободи» від українців у Канаді. Уряд ЗУНР вислав для її здійснення свого представника Л. Цегельського, а він призначив головним агентом для проведення позички Ф. Боєра з Монреалю. З початком серпня українські часописи Канади почали агітувати купувати для позички бонди. Українці діаспори разом з Центральним комітетом активно долучились до цієї акції на підтримку Галичини. «Позичка свободи» не принесла бажаних результатів ЗУНР, тому восени 1922 р. Є. Петрушевич проголосив позичку «Національної оборони». Представником уряду в цій справі було призначено О. Назарука [260, с. 122]. Як і під час попередніх позичок, українське населення Канади почало збирати кошти, щоб допомогти своїй Батьківщині.

7 травня 1922 р. на всенародному вічі Центральний комітет було перейменовано на Український центральний комітет (далі – УЦК), який мав би бути репрезентантом усіх канадських українців. Крім виборних членів, до нього входили всі священики та редактори національних часописів. УЦК очолили Т. Ферлей, Я. Арсенич, І. Слюзар, М. Залозецький, П. Драль, М. Турчин й І. Пунак. При комітеті було створено Українське пресове бюро Канади. За запланованим статутом у кожній місцевості Канади мали оформитись місцеві комітети, а кожен українець мав бути їх членом. УЦК повинен був скликати всіх українців на спільні наради, так звані сойми.

УЧХ проводив акції проти терористичної політики польського уряду на західноукраїнських землях. Такі демонстрації були в Едмонтоні й Вінніпезі. 22 квітня 1922 р. УЦК зібрав у Вінніпезі найбільший за чисельністю на той період український мітинг з 10 тисяч осіб. Це говорило про значний вплив цієї організації на життя української громади [229, с. 57]. На вічі було ухвалено резолюцію: «... ми канадійські горожане... постановляємо оцим жадати від Домініяльного Правління і Імперіяльного Британського Правління: 1. Спричинити основні доходження обставин, які існують у Східній Галичині і доглянути, щоб сталася справедливість; 2. Доглянути, щоб вирішено остаточно домагання українського народу щодо самостійної держави в етнографічних границях і щодо політичного уставу Східної Галичини...».

УЦК направив лист-звернення до прем'єр-міністра Канади В. Л. Мекензі Кінга з проханням допомоги у питанні польського терору над українцями в Східній Галичині. Також у цьому контексті відвідала канадський уряд делегація українців: з Едмонтона – А. Шандро, перший український посол у Канаді, з Монреаля – А. Кібзей і М. Ситник, з Торонто – М. Мігайчук, з Вінніпега – М. Стечишин та інші. Депутація вручила прем'єру меморандум, у якому описано тодішнє становище українців у Галичині з проханням втрутитись у цю справу і протест проти вимог канадського департаменту до жителів Східної Галичини ідентифікувати свою державну приналежність як польську під час подання на канадське громадянство. Під час аудієнції прем'єр Канади Мекензі Кінг висловив свої симпатії до українських домагань [190, с. 166–167].

У жовтні 1922 р. провід вийшов зі складу УЦК, тому новим головою комітету став адвокат О. Дик, а секретарем – О. Гикавий. Ще в 1923 р. комітет надіслав англійському прем'єр-міністру Д. Лойд Джорджу листа у справі окупації Галичини, а незабаром припинив своє існування [231, с. 35–39, 49–50].

Через короткий термін діяльності (1921–1923 рр.) УЦК не виконав поставлених завдань. Однак, на нашу думку, він вплинув на пробудження національної свідомості та ініціативності серед українців діаспори Канади.

Як бачимо, процес громадського життя українців у Канаді контролювався з боку уряду. Усі громадські організації, що бажали існувати легально, мали бути зареєстровані держсекретарем Канади, після чого їм видавався чартер (офіційний дозвіл) на поширення своєї діяльності. Реєстрація відбувалась на базі статуту товариства, таким чином уряд Канади був проінформований в завданнях і напрямках діяльності новоствореного об'єднання. Упередженого ставлення з боку владних кіл Канади до роботи українських громадських організацій у міжвоєнний період не спостерігалось. Головною умовою було, щоб їхня діяльність не загрожувала безпеці громадян країни та її устрою.

Загалом, у перші повоєнні роки українське громадське життя в діаспорі гуртувалось довкола Українського канадійського горожанського комітету, Українського центрального комітету, Української народної ради, Українського червоного хреста та освітніх установ. Особливістю цих організацій був їх проукраїнський характер, без приналежності до існуючих партій, рухів.

3.3. Особливості функціонування українських національно-патріотичних громадських організацій у діаспорі.

Ліберальних рух українців у Канаді зародився ще на початку ХХ ст. Його вияви ми простежуємо в діяльності першого україномовного часопису в Канаді «Український голос». Цей рух, разом зі своїм органом, висунув твердження про будівництво української освіти, культури в діаспорі власними силами. Під впливом цих ідей у Канаді постають такі інститути, як бурса ім. А. Коцка, Інститут ім. П. Могили, Інститут ім. М. Грушевського тощо. Вони стають осередками поширення ліберальних ідей. На своїх народних з'їздах інститути підтримували ініціативу та активність

громадських діячів і визначали напрями руху у справі єднання українців діаспори на патріотичних засадах. Утворення Української греко-православної церкви в Канаді також було пов'язане з діяльністю ліберально налаштованих громадських активістів. З часом назріває питання створення загально-канадської проукраїнської організації. Це було реалізовано з ініціативи керівництва Інституту ім. М. Грушевського та Інституту ім. П. Могили. Так постає Союз українців самостійників, формально покликаний до життя постановою Загального народного з'їзду в Едмонтоні в грудні 1927 р., що його скликав інститут ім. М. Грушевського. Ця постанова була наново затверджена з'їздом у місті Саскатуні, організованим Інститутом ім. П. Могили. Хід з'їзду висвітлив у своїх спогадах генерал В. Сікевич: «Запрошено мене з відчитом на своє Могилянське свято Інститутом Петра Могили в Саскатуні... Перший раз за своє життя був я на такому великому прийнятті, де українські фермери й робітники були в більшості... Отже, такі інституції конечно скрізь мусять бути, бо ж це є осідок нашої дружби, наша твердиня, що врятовує нас від асиміляції. Ці українські осідки вже до тепер багато зробили, що з нами чужинці числять як нацією... Нехай будуть вони нашими путевими зірками, що поведуть нас до визволення нашої Батьківщини і створять Соборну Україну» [154, с. 40–43].

Як бачимо, творцями української ідеї були вчителі в школах, викладачі в інститутах, кореспонденти в періодичних виданнях, які поряд з освітньою та журналістською роботою долучились до громадського життя діаспори й намагались утілити свої задуми з допомогою Союзу українців самостійників.

Один із ініціаторів його заснування, М. Стечишин, влучно охарактеризував причини появи цього об'єднання: «Союз українців самостійників заснувався для тіснішого об'єднання українського народу в Канаді... Союз українців самостійників кличе всіх українців до об'єднання на чисто українським ґрунті, вважаючи, що тільки таке об'єднання може допровадити український нарід до осягнення його найвищих національних ідеалів, між якими на першій місці стоять збудовання Самостійної

української держави» [62, с. 7]. Цю думку, підтримали І. Рурик, В. Свистун, о. С. Савчук (адміністратор консисторії УГПЦ), Я. Арсенич, М. Стечишин (редактор «Українського голосу») і генерал В. Сікевич (колишній емісар Української Народної Республіки в Угорщині). Народження СУС означало закінчення організаційного процесу серед ліберально налаштованої спільноти в Канаді, який почався від діяльності українських двомовних вчителів і «Українського голосу» і продовжився заснуванням Інституту ім. П. Могили, створенням православної церкви та проведенням щорічних народних з'їздів [177, с. 123–124].

Ліберальний рух українців у діаспорі мав чітко визначену ідеологічну спрямованість і національну приналежність. Саме представники ліберального руху в Канаді першими почали вживати термін «українець, український». У програмі СУС було обґрунтовано вибір назви тим, що повинна бути «самостійність одиниці, організації, народу, самостійність думки і діла, самостійність в справах політичних, економічних та релігійних» [59, с. 3]. До складу СУС входили Товариство українських самостійників, Союз українок Канади, Союз української молоді Канади та Союз Народних Домів. Управа СУС складалась з виборних членів та делегатів від цих угруповань. Іншими словами, довкола СУС були зібрані організації та установи, які в релігійному відношенні були пов'язані з Українською греко-православною церквою. Першим головою СУС був В. Свистун, чільними членами – Ю. Стечишин, С. Савчук, Т. Гуменюк, В. Буряник, Я. Арсенич, В. Кудрик та інші [229, с. 63].

Система поглядів, переконань СУС базувалась на засадах ідеології лібералізму, тобто впровадженні демократичних свобод у суспільстві, реформ, встановленні парламентського ладу в політичній сфері; в економічній – створення умов для вільного підприємництва, в правовій – забезпечення рівності народу перед законом. Цілі й напрями діяльності СУС простежуються з його статуту, до якого вносились зміни в 1930 і 1938 рр., і результатів щорічних з'їздів. Першочерговими намірами СУС були:

об'єднати всіх канадців українського походження на базі канадського громадянства; зберегти і підтримати українську мову й культуру в Канаді; підняти статус канадських українців у суспільній, економічній і політичній сферах життя країни [74, р. 13]. Хоча СУС і не висловлював жодних партійних чи релігійних упереджень при відборі до лав своїх членів, його прихильність все ж була на боці Української греко-православної церкви. Офіційним органом СУС було проголошено «Український голос». СУС завжди стояв на демократичних принципах, підтримував представництво Української народної республіки в екзилі, а в канадській політиці був прихильником Ліберальної партії [229, с. 63–64]. Вважаючи Канаду за новопридбану вітчизну для українців, СУС закликав їх до виконання громадянських обов'язків перед нею. Беззаперечно, Союз українців самостійників вбачав найвищу ціль українського народу у здобутті незалежності України в її етнографічних межах і висловлювався проти федерації з її безпосередніми сусідами. Своє ставлення до УСРР він охарактеризував так, що СУС рішуче осуджує «сурогат під іменем радянської або совітської республіки, якою управляють москалі безпосередньо з Москви, або посередно через своїх ставленників в Харкові». Також СУС заявив, що він своє «становище до українських партій в Європі... буде узалежнювати від сего, на скільки воно буде згідне з ідеалом самостійної української держави і чесною самостійною політичною думкою» [59, с. 3–4].

Перший голова СУС В. Свистун написав реферат «Наша ідеологія», де пояснював позицію СУС щодо політичної ситуації в Україні: «Ми можемо нині піддержувати одну партію в Старім краю, а завтра другу, коли нині одна, а завтра друга, будуть переводити в життя ту саму державну політику, яку наша честь, як українців, що стремлять до самостійної України, нам наказує піддержувати. Нашою найважливішою ціллю в українській політиці є здобуття самостійної української держави. Для нас не важне, чи та держава буде республікою чи монархією. Державний лад буде такий, який найкраще

відповідатиме тамошнім обставинам... коли держава така буде творитись» [57, с. 9–10]. Отже, інтереси держави СУС ставив вище за партійні, а також виступав проти партійної конкуренції в час вирішення питання здобуття самостійності України і за співпрацю з усіма об'єднаннями, що підтримували його ідеї.

З програми союзу видно також ставлення його членів до Канади: «Уважаючи Канаду за нову прибрану вітчизну українців, СУС закликає українців, щоби як горожане сего краю брали як найбільшу участь у всіх справах сего краю, користаючи зі своїх горожанських прав і привілеїв, і сповняючи свої горожанські обов'язки» [59, с. 3]. Це пояснювалось тим, що українці поселились у Канаді на постійно, їх діти народжувались і зростали в цій країні. Отже, в політичному плані вони повинні бути лояльними до рішень канадського уряду, а в етнічному – боротись за увіковічення й культивуацію їх звичаїв, традицій, а також допомагати своїми близьким, що залишились на теренах України у боротьбі за незалежність. Однак члени СУС не повинні були приєднуватись до будь-яких політичних фракцій на батьківщині чи в екзилі [307, р. 181]. Ми вважаємо, що ці елементи ідеологічної платформи СУС вказували на адаптацію його прихильників до нових умов життя в Канаді, а звідси і на бажання не викликати своїми діями занепокоєння в керівництва держави.

Як зазначалось вище, управа СУС, дотримуючись ліберальних принципів, проявляла лояльність щодо конфесійної приналежності бажаючих вступити до союзу. Проте Ю. Стечишин, підкреслюючи важливість церкви й релігії у житті українців діаспори, у своїй праці «Між українцями в Канаді» писав: «Де нема церкви, там нема моральности, а це веде до суспільної дезінтеграції та смерті громади чи нації... СУС високо цінить величезне значення церкви і підтримує ту церкву, яка працює на користь українського народу і є під його виключною контролею, а не під чужою і не є знаряддям для чужих цілей». На думку автора, католицизм та протестантизм були «чужими» віросповіданнями для українців. А звідси впливав прямолінійний

висновок, нібито «Православний – це українець, неправославний не українець» [63, с. 30–31]. Підтвердженням цього, наприклад, є той факт, що з Союзу української молоді – структурної одиниці СУС, яка проводила здебільшого культурно-масові заходи, було поступово виключено всіх неправославних членів [245, с. 223]. Союз українців самостійників фінансово й морально підтримував Українську греко-православну церкву в Канаді, долучав до своїх акцій її членів. Все це вказувало на те, що прихильність СУС була все ж на боці православної віри.

СУС активно запрошував на лекції до Канади таких визначних українців, як професор О. Бочковський, полковник В. Кедровський, колишній інспектор армії УНР генерал В. Сікевич та ін. Саме завдяки діяльності СУС у Канаді з'явилась англійською мовою перша історія України, написана Д. Дорошенком [229, с. 64–65]. На запрошення СУС в 1937 і 1938 рр. в Канаді професор також начитував курси з української історії та літератури. Союзом українців самостійників було організовано проведення курсів з українознавства, підготованих визначними членами Подебрадської академії спеціально для канадських студентів. Дохід з цих курсів допомагав функціонувати академії [50, с. 18–19].

Союз українців самостійників швидко включився у проукраїнський рух в Канаді й поступово розширював коло своїх прихильників і напрями діяльності. СУС активно змагався з лівими силами за вплив на формування суспільної думки українців у Канаді. Організація проводила протестні мітинги у Вінніпегу, Саскатуні й Едмонтоні, засуджуючи сталінський терор у Радянській Україні. Відділи СУС також були у Британській Колумбії, Онтаріо та Квебеку [177, с. 125].

Проукраїнські сили Канади проводили віча у відповідь на суд над «Спілкою визволення України» у 1929–1930 рр. та польську політику «пацифікації». Реакцією СУС на «польський терор в Галичині» стало побачення його представників В. Свистуна та І. Рурика з прем'єр-міністром Р. Бенетом. Метою побачення було звернути увагу уряду на те, «що українці

вислали петицію до Ліги Націй і просити, щоб канадський уряд додав своїм впливом ваги тій петиції» у справі українців під Польщею («Український голос», 25 березня 1931 р.). 29 березня 1931 р. заходами СУС було відкрито Інформаційне бюро в Лондоні. Його керівником призначили В. Кисілевського, який займався питанням українсько-польських відносин. Дещо пізніше таке бюро було відкрито й у Женеві. Канадський парламент виніс на обговорення проблему взаємин українців з поляками: було вирішено, що представники від Канади до Ліги Націй будуть боротись за встановлення справедливості в цій ситуації («Український голос» 13 травня 1931 р., 20 травня 1931 р.) [171, с. 283–285]. Завдяки старанням СУС, а також інших організацій, на розгляд Ліги Націй була представлена петиція, підписана 60 послами англійського парламенту в справі становища українського народу під Польщею. Ліга Націй засудила ставлення Польщі до України перед цілим світом [50, с. 7–8].

У 1932–1933 рр. в Україні лютував голод, штучно створений радянською владою. Зрозуміло, що тема голодомору не афішувалась в УСРР, але вона була відкрита, перш за все, в еміграційній пресі. У Канаді, в таких ліберальних періодичних виданнях, як «Український голос», «Канадський фермер» публікувались листи постраждалих від голодомору. Так, в номері «Українського голосу» за 30 серпня 1933 р. у статті «Жертви голоду в большевицькому краю» читаємо: «Нема хужої смерти, як умирати з голоду. Умираючий, що попав, то тягне до рота. З перва сильно пухне, а потім падає у велике безсилля і у великім мученню умирає... Наш почти увесь куток вимер від голоду і самі почти чоловіки. Словом ужас великий. Їдять люди людей, матері їдять своїх дітей а далі як буде не знаю». Упродовж вересня, жовтня листопада і грудня в «Українському голосі» були заклики до проведення протестних віч і підписання резолюцій до офіційних державних представників Канади та до інших державних установ [230, с. 36–38, 45]. Канадським червоним хрестом було здійснено спробу надати матеріальну допомогу голодуючим, але Червоний хрест СРСР відмовив йому в цьому,

пояснюючи, що «немає необхідності за відсутності реальної потреби» [49, с. 136].

Комуністичні організації в Канаді не визнавали голодомору серед своїх співвітчизників. З Кремля всім осередкам комуністичного Товариства «Український робітничо-фермерський дім» в кінці січня 1933 р. було розіслано таємну інструкцію під назвою «Розгорнімо ударний наступ на жовтоблакитників». У згаданій інструкції наказувалось «вирвати трудящих з під впливу жовтоблакитників», вступати в національно-патріотичні організації й налаштовувати рядових членів проти проводу, зривати антибільшовицькі мітинги. Ліберальні часописи розкритикували ці інструкції й оприлюднили наміри комуністів у Канаді.

Крім висвітлення й засудження голодомору у пресі, в діаспорі проходили протестні віча. Перші такі заходи відбулися 25 лютого в Саскатуні і 25 березня в Геффордї. До них долучились широкі кола громадськості. На мітингах було ухвалено резолюції, які засуджували діяльність комуністичних організацій і їх реакцію на страшні події в Україні. Третє антибільшовицьке віче відбулось 2 квітня в Саскатуні за участі ліберальних, націоналістичних і консервативних організацій. Подібні збори проходили 5 квітня в Торонто, 25 червня у Віндзорі, 6 липня в Монреалі. Українська національна рада у Вінніпезі, яка об'єднувала всі локальні організації, влаштувала всеукраїнське віче 23 червня. У резолюції віча було засуджено «голодову облогу» в Україні. Трьома тижнями пізніше рада провела ще одне віче, під час якого організована прорадянська колона з ТУРФДому напала на нього [230, с. 36–38, 42, 44–45]. Це був справжній рукопашний бій з використанням стільців, залізних прутів й каміння. У залі читальні «Просвіта», де відбувалось зібрання, були вибиті вікна та понищене усе майно [232, с. 75–76]. Проукраїнське віче було чисельнішим, і його учасникам вдалося розігнати супротивників.

Українська національна рада видала 15 вересня 1933 р. бюлетень англійською мовою про голодомор в Україні та розіслала його з

супровідними листами до державних представників Канади, США, Великої Британії, Франції, Італії та Німеччини. 2 жовтня вона видала меморандум до прем'єр-міністра Канади Р. Бенета за підписами В. Біберовича, С. Скобляка з проханнями допомоги голодуючій Україні [230, с. 45, 118].

13 вересня СУС за підписами голови М. Стечишина та секретаря В. Барицького видав відозву до громадян, у якій закликав: «Нам треба протестувати, треба прилучити свій голос протесту до голосів наших братів в Старім краю і на еміграції в Європі. Союз українців самостійників кличе усе українське громадянство до протестаційної акції. Устроюймо протестаційні віча в кожній місцевості в Канаді, де жиє хоч найменший гурток українців. Піднесім такий сильний голос протесту, щоби цілий світ нас почув і держави, які хочуть нав'язати взаємини з Советським Союзом, здержалися, а держави, які навязали взаємини давнійше, щоби їх зірвали в ім'я цивілізації і людяности» («Український голос», 13 вересня 1933 р.) [38, с. 91]. Стараннями СУС у Вінніпезі 17 вересня відбулось масове віче. У резолюціях, ухвалених на цьому зібранні, знову підтверджувалось, що московський уряд свідомо нищить український народ. Натовп з комуністів висміював віче з викриками, що в Україні голодують ті, хто не хоче працювати. З преси довідуємось, що з ініціативи СУС подібні мітинги проходили в Скептоні, Ешвилі, Кловерлифі, Ледвині, Давфіні, Ангусвілі, Сілвері – в провінції Манітоба, в Гелен Елдер, Лейді Лейк, Красному, Норквеї, Єллов Кріку, Марліні та ін. – в провінції Саскачеван, в Едмонтоні, Стрию, Редвеї, Кеппоні, Калгарі та ін. – в провінції Альберта [230, с. 46–47].

Як бачимо, Союз українців самостійників активно долучився до протестних віч у Канаді у відповідь на голодомор в Україні. Союз був, звичайно, й ініціатором багатьох з них, а також укладачем відозв до уряду Канади. Він інформував про геноцид в Україні не тільки кола представників діаспори, а й світову громадськість.

У міжвоєнний період представники ліберального руху в діаспорі активно займались поширенням ідей боротьби за самостійну й суверенну

Україну. Одним із засобів досягнення цього була публікація статей у пресі й публікація брошур, таких як «Союз українців самостійників (принципи і програма)» (Вінніпег, 1928, 43 с.), В. Свистун «Нова хвиля червоного терору на Україні» (Вінніпег, 1930, 30 с.), М. Стечишин «Союз українців самостійників в Канаді і об'єднання українського народу» (Вінніпег, 1933, 37 с.), П. Лазарович «Національно-культурні завдання українців в Канаді» (Вінніпег, 1937, 15 с.). Для ознайомлення з українською справою спеціально видавали англomовні книги та розсилали їх визначним особам і діячам світової політики. Важливу інформативну працю виконував союз через звіти, реферати та обговорення в англійських клубах, товариствах, політичних та наукових організаціях. Наприклад, ще в 1933 р. перед членами Королівського інституту міжнародних справ у Лондоні було зачитано реферат про українське питання в Європі. В Канаді відбувалось багато таких виступів, що підтверджено словами члена СУС П. Лазаровича: «мені самому доводилося виступати не менш, як 20 разів, за останніх 10–15 літ в англійських товариствах з рефератами про українське питання. Знаю, що подібні виступи робили: Василь Свистун, Мирослав Стечишин, Юліан Стечишин (голови СУС), о. прот. С. В. Савчук, посол І. Р. Соломон, Т. Гуменюк, В. Буряник, посол Н. В. Бачинський та багато інших» [50, с. 18].

Наміри членів СУС та кроки з популяризації проукраїнських ідей в діаспорі Канади відображені, наприклад, у резолюціях з'їздів, що відбулися наприкінці 1934 р. в Саскатуні та Едмонтоні. На з'їздах у грудні 1936 р. в Едмонтоні та Вінніпезі було ухвалено резолюцію із закликом до консолідації українських національних організацій у Канаді. А в прийнятій у Вінніпезі резолюції від 2 січня 1938 р., говорилося таке: «Ми заявляємо свою повну солідарність з цією визвольною боротьбою і прирікаємо помагати в ній всіми своїми матеріальними та моральними засобами... Ввиду того жаліємо, що є намагання деяких осіб, чи політичних груп перенести наше громадянство на канадійський ґрунт боротьбу за те, який має бути політичний устрій у майбутній українській державі, або яка партія, чи особа має в ній мати

провід, бо вважаємо, що ці питання можуть і мусять бути вирішені в першій мірі волею автохтонного населення українських земель» [50, с. 8–9, 16]. Хоча члени СУС, як видно з цієї цитати, не наполягали на встановленні якогось певного державного устрою в майбутній незалежній Україні, все ж таки вони старалися формувати думку співвітчизників у діаспорі в ліберальному ключі, відкидаючи націоналістичні ідеї та конфліктуючи з проводом націоналістів.

Союз українців самостійників на своєму з'їзді в грудні 1938 р. привітав постання Карпатської України. В «Українському голосі» було опубліковано серію статей на цю тему. Побачила світ і брошура під назвою «Німці та Україна» [46], де українців застерігали від німецьких імперіалістичних інтересів. Коли почали розгортатись події у Карпатській Україні, в Канаді виникла величезна кількість місцевих комітетів (часто незалежно від СУС) для збору фондів на допомогу закарпатським українцям. Ще напередодні вищеописаних подій, у вересні 1938 р., УНДім, що був найстаршою суспільно-культурною організацією Вінніпегу, зініціював організацію громадського протестного комітету як реакцію на руйнування поляками православних церков на Холмщині. СУС також був представлений у цьому комітеті. В листопаді 1938 р. колишній депутат до Манітобського парламенту Т. Ферлей від імені УНДому, який співпрацював з СУС, заснував Комітет допомоги рідному краю. Завданням цього комітету було збирати та розподіляти кошти для Карпатської України, а також переконати Оттаву поставити українське питання на порядок денний на міжнародній арені. Комітет включав СУС, Братство українців католиків та низку місцевих об'єднань, таких як Читальня Просвіти та Взаїмна поміч. Діяльність комітету була досить успішною, ним було зібрано декілька тисяч доларів для Карпатської України. У Саскатуні діяв Репрезентаційний комітет українців Канади, створений представниками Українського національного об'єднання. В його організації взяв участь і місцевий відділ СУС, на відміну від комітету у Вінніпезі, де УНО не було допущене до співпраці [177, с. 137–139]. В Едмонтоні також було сформовано Комітет допомоги Карпатській Україні.

Головою комітету став тодішній голова СУС, а касиром – о. Є. Грицина. До нього увійшли представники Союзу гетьманців-державників, БУК, УНО і СУС. Комітет проіснував до часу ліквідації Карпатської України. Ним було проведено 17 масових віч у місті Едмонтоні й колоніях і зібрано близько 6 тис. доларів на підтримку самостійності Карпатської України. Комітет вів також роз'яснювальну роботу для урядів Канади, Британії, Франції, Італії, Німеччини й Польщі, яким розсилав резолюції з питань про право українців на самоуправу, телеграми з протестами проти переслідувань українського населення в польській державі [50, с. 19–20].

Національно-патріотичний рух у Канаді був представлений не лише Союзом українців самостійників і тотожними до нього організаціями, а й угрупованнями націоналістичного спрямування, які також ратували за самостійність України, але мали ідеологічні розбіжності з СУС. Націоналізм членів СУС був народницьким і поміркованим його видом, у той час як Українська стрілецька громада підтримувала інтегральний націоналізм, який набув широкої популярності серед українських політичних вигнанців після втрати недовготривалої самостійності. СУС був тісно пов'язаний з канадським демократичним процесом концепцією, яку європейські націоналісти відкидали на користь авторитарної, як вищої форми політичного устрою. Січові стрільці принесли з собою до Канади відчуття політичної гіркоти за поразку у визвольних змаганнях 1917–1921 рр. і звинувачували в цьому лібералів. Націоналісти відчували себе в Канаді тимчасовими емігрантами, що перебували там до настання кращих часів на Батьківщині. Тому їх заклики були радикальніші, а дії активніші. Ліберали ж вже почали ототожнювати себе з постійними жителями діаспори. Войовничий запал націоналістів вони не підтримували і схилились до більш стриманих, зручних для канадського уряду методів вирішення нагальних проблем [177, с. 127–128]. Як писав член СУС П. Лазарович, дії націоналістів є «антидемократичними і запереченням особистої волі людини і націй» [50, с. 15].

СУС ніколи не був частиною будь-якої політичної партії чи організації в Європі. Його провід перебував виключно в Канаді й не виконував вказівок з закордону. УНО ж виконувало ряд завдань, переданих йому від Організації українських націоналістів. У діаспорі діяло також Братство українців католиків, позиції якого щодо політики Канади були однаковими з орієнтирами СУС. Однак його члени сповідували різні національні ідеології (серед них були також ліберали) і більшість своїх рішень приймали після їх узгодження з католицькими ієрархами. Оскільки СУС підтримувало Українську греко-православну церкву конфліктів між ними важко було оминати [74, р. 21–23]. Спільні дії були неможливі і з консервативним угрупованням Союз гетьманців-державників.

Однак націоналісти не втрачали надії на співпрацю з лібералами. Для цього європейський провід ОУН почав переговори з лідерами СУС. В. Свистун був готовий розглянути запити ОУН, проте брати Стечишини наполягали на незалежності СУС від європейських організацій. Перша зустріч трьох представників СУС – отця С. Савчука, Ю. Стечишина й В. Свистуна з полковником Є. Коновальцем відбулась у Нью-Йорку в травні 1929 р. Наступна зустріч пройшла в червні 1929 р. у Вінніпегу під час поїздки полковника по Західній Канаді. На переговорах лідери СУС М. Стечишин, П. Войценко, Я. Арсенич, В. Буряник і Н. Бачинський показали свою зацікавленість у контролі ОУН антисусівської поведінки УСГ, а не у вступі до ОУН. Є. Коновалець пообіцяв своє посередництво у вирішенні їх конфліктів. Але на безпосередній зустрічі двох організацій цього так і не вдалося зробити. СУС так і не уклав певної угоди з ОУН. Адвокат Я. Арсенич так виклав позицію СУС у цьому питанні: «Ми, в Канаді, можемо допомагати українській справі тільки в межах нашого канадського чи британського громадянства. Міжнародна ситуація могла б скластися так, що вороги України були б на тому боці, що й Британія. Однак така ситуація не може ніколи змінити нашої лояльності до Канади і Британської Імперії» («Український голос», 17 жовтня 1933 р.). А коли

Коновалець попросив у СУС регулярну щомісячну субсидію в розмірі 500 доларів для підтримки діяльності ОУН, більшість членів СУС втратила інтерес до співпраці. Та Свистун і надалі підтримував контакти з ОУН і у січні 1931 р. надіслав їй голові конфіденційний меморандум, де накреслив умови СУС для підготовчої роботи у справі об'єднання. В ці умови входили зміна тактики ОУН у визвольній боротьбі й відмова від саботажу та терору, а також визнання за СУС статусу представництва ОУН у Канаді. Це вимагало поставити УСГ під контроль СУС. Але зрозуміло, що для ОУН було неприйнятно змінювати ідеологію та тактику. У січні 1932 р. емісар ОУН у Канаді, Р. Сушко усно повідомив СУС про відкинення меморандуму [177, с. 128–130]. Отже, суперечності між Союзом українців самостійників та Українською стрілецькою громадою так і не було вирішено. Їхнє протистояння продовжилось і при формуванні Українського національного об'єднання.

В результаті внутрішніх розбіжностей між членами СУС В. Свистун перестав бути президентом цього об'єднання. У 1930-х рр. адміністратор консисторії УГПЦ о. С. Савчук став намагатись применшити традиційну роль СУС у справах церкви, але разом з тим не хотів втрачати його життєво необхідної підтримки. В. Свистун, будучи прихильником підпорядкування церкви світській владі, вступив у конфлікт з о. С. Савчуком. У 1935 р. він програв боротьбу й був підданий остракізмові тією ж православною церквою, яку допоміг створити. У 1938 р. колишній голова СУС вступив до УНО, стверджуючи, що УНО стало тим, чим був СУС під його керівництвом. На його думку, в УНО діяли справжні патріоти. («Український голос», 16 липня 1938 р.) [177, с. 134–135]. Входження В. Свистуна до лав УНО ще більше посилило полеміку між «Українським голосом» і «Новим шляхом» (органом УНО) та конфлікт між лібералами й націоналістами, що продовжував роз'єднувати дії проукраїнського блоку в Канаді.

Цим користувались комуністи, які всі проукраїнські організації вважали націоналістичними, а СУС тим угрупованням, що підтримувало

«недобитки петлюрівщини» [261, с. 138]. На жаль, спільна ворожість проукраїнських організацій до комунізму не була достатньою підставою для їх згуртування у міжвоєнний період.

Невід'ємною частиною СУС став Союз українок Канади, витоки якого йдуть ще від товариства ім. О. Кобилянської, заснованого в 1923 р. при Народному домі у Саскатуні. Очолювала це товариство Х. Кононенко. Разом з деякими членами товариства «Могилянки» при Інституті ім. П. Могили вони створили Тимчасовий комітет жіночої секції з С. Стечишиною, М. Мадюк, Т. Кройтер, М. Гринюк, Д. Яндою та ін. А вже цей комітет організував Союз українок Канади. Перша управа СУК складалась з О. Свистун, С. Стечишиної, Г. Романович, М. Мадюк, О. Савчук, Д. Янди. За рік вони створили більше як 20 відділів у Саскачевані, Манітобі, Альберті, Онтаріо. Очолювали союз в різні періоди до Другої світової війни, крім уже згаданих О. Свистун і С. Стечишиної, Д. Янда, М. Ткачук, А. Рурик. У 1934 р. керівництво союзу перемістилось зі Саскатуна до Едмонтону. Уже на початку своєї діяльності СУК став активно займатись вихованням молодого покоління в проукраїнському дусі, роботою в рідних школах, матеріальною підтримкою народних установ, веденням сторінки в «Українському голосі», підтриманням зв'язків з тотожними міжнародними й українськими організаціями [229, с. 85–86]. Членкині допомагали при організації рідної та недільної шкіл, театральних вистав, концертів, співпрацювали з аматорсько-співацькими гуртками. З нагоди храмових свят, Різдва, Пасхи готували святкові вечери, прикрашали храми. Відзначали дні на честь відомих українських письменниць, зокрема О. Кобилянської, Л. Українки, Н. Кобринської та ін. [249, с. 3]. Велику увагу звернуло об'єднання на плекання народного мистецтва та заснувало у 1936 р. Музей Союзу українок Канади в Саскатуні з філіями у Вінніпезі, Едмонтоні, Ванкувері й Торонто.

Як зазначалось, СУК звернув свою увагу на місце молоді в громадському житті канадської діаспори. У 1927 р. він виніс рішення про організацію товариств молоді під проводом жіночих організацій. Було

складено статут і програму майбутніх товариств. Коли мережа організацій молоді стала поширюватись, у 1931 р. провід над молоддю перебрав Союз українців самостійників, який у тому ж році допоміг оформити Союз української молоді Канади. Його провідником став Г. Тижук, а з 1937 р. – І. Данильчук. Поряд діяли «надзірні ради», які склались зі старших і більш досвідчених громадських активістів, котрі спрямовували юнацтво у правильне русло [229, с. 86, 92–93].

Отже, з ініціативи СУС і СУК було створено СУМК. Його головним статутним завданням стало гасло: «Виховувати нашу молодь на свідомих, корисних членів своєї церкви і народу та на добрих горожан Канади» (цитовано за А. Фігус-Ралько) [273, с. 38–39]. У 1930-х рр. за зразком організацій «Січ» і «Пласт» члени СУМК були розбиті на сотні (на 1933 р. ця організація нараховувала 50 сотень із загальною кількістю 3 000 членів). Вони організовували танцювальні гуртки, змагання молоді, влаштовували спортивні дні, хорові й театральні виступи [273, с. 37]. СУМК також мав свою окрему сторінку в «Українському голосі».

Завершенням організаційного оформлення українського ліберального руху в Канаді у міжвоєнний період стало створення Союзу українців самостійників, який поєднав у собі ряд тотожних об'єднань, таких як Товариство українських самостійників, Союз українок Канади, Союз української молоді Канади та Союз Народних Домів. У сфері політики прикладом для СУС був демократичний лад у Європі. Союз орієнтувався на ліберальну партію Канади, підтримував представництво Української народної республіки в екзилі. У питанні віросповідання був прихильником Української греко-православної церкви в Канаді. Союз українців самостійників вбачав найвищу мету українського народу у здобутті незалежності України й висловлювався проти федерації з її безпосередніми сусідами, засуджував діяльність більшовиків на території України й польську політику «пацифікації». Цілями й напрямками діяльності ліберально-демократичних організацій були: допомога співвітчизникам в Україні у

боротьбі за її самостійність, поширення української ідеї в Канаді, боротьба з проявами тоталітаризму в громадських організаціях діаспори. Все це здійснювалось шляхом збору коштів і передаванням їх на Батьківщину, а також потребуючим цього освітнім, релігійним інституціям в Канаді; подання меморандумів до уряду Канади; організації протестних віч на захист національної ідеї; написання публікацій до преси щодо становища українців в Україні та діаспорі, щодо пропагандистської роботи комуністичного блоку українців у Канаді, злодіянь більшовиків на теренах УСРР; видання брошур і книг про ліберальний рух у Канаді; проведення курсів з українознавства; читання лекцій з назрілих питань у тогочасній політичній ситуації в Україні та діаспорі тощо. СУС прагнув залучити до кола своїх прихильників якомога більше число українців у Канаді й об'єднати під своїм проводом усі проукраїнські сили. Питання домінуючої організації в цьому блоці так і не дало можливості діяти спільно та налагоджено з націоналістичними угрупованнями українців у діаспорі в міжвоєнний період, хоч відповідні спроби мали місце. Все ж єдина мета змогла примирити проукраїнські громадські організації на час створення Конгресу українців Канади.

Програш української революції і, як наслідок, створення з волі Москви союзної Української Соціалістичної Радянської Республіки, захоплення решти території України сусідніми державами змінили життя українського народу не тільки на етнічних землях, а й в еміграції. В 1920-х рр. до Канади та США почали виїжджати колишні вояки українських армій, які не могли жити в умовах ворожої окупації.

Це була окрема категорія людей, котрі після поразки Української революції опинилися переважно в таборах інтернованих різних країн. Коли після війни табори було ліквідовано, дехто з цих ветеранів виявив бажання емігрувати до Канади. Поселитись та освоїтись на нових землях їм активно допомагали товариства опіки над емігрантами, які постали у 1924 р., (одне з них у Львові, а інше у Вінніпезі). Громадське самоврядування було однією з форм пристосування до нового способу життя в Канаді. Колишні військові не

полишали ідеї боротьби за незалежність України і вже у 1928 р. стали створювати перші націоналістичні гуртки – «Української стрілецької громади». Зразком для них слугувало таке ж громадське об'єднання в США. Основні пункти статуту організації наголошували: «1. З'єднати бувших членів української армії та її прихильників, що перебувають у Канаді, і яким дорога національна самостійна соборна українська держава...; 2. Дбати про добробут так членів, як і співгорожан домінії Канади українського походження і заохочувати їх до всього того, що цей добробут збільшає; 3. Плекати державну думку українського народу та традицію українського війська...; 4. Дбати про матеріальну піддержку українських інституцій і установ, які стремлять до збудування національної самостійної соборної української держави в історично-етнографічних межах української землі; 5. Дбати про тілесне (фізичне) виховання і військово-технічне знання серед своїх членів як і співгорожан Канади українського походження; 6. Подавати точні вістки про дійсний стан на українських землях та про визвольні змагання українського народу; 7. Нести моральну й матеріальну поміч своїм членам» [34].

Головами УСГ у міжвоєнний період були Є. Васишин, І. Гуляй, В. Гультай. За вінніпезькою групою, що її очолили Є. Васишин, І. Гуляй, Д. Герич, Й. Печенюк, І. Чайка та інші, почали формуватись стрілецькі гуртки в Йорктоні, Едмонтоні, Монреалі, а ще пізніше – в Торонто, Саскатуні, Судбурах, Мус Джо, Віндзорі та інших місцевостях. Організація зростала з кожним роком, бо нові емігранти все прибували, а з ними й колишні комбатанти, найбільше з окупованих Польщею земель. Привозили вони з собою звістки про репресії окупаційних урядів в Україні та інші новини, що лише зміцнювали рішення колишніх вояків допомагати рідному народові на Батьківщині [229, с. 66]. З уваги на те, що багато громадян, які не служили в українському війську, бажали стати членами УСГ, на підставі статуту січових стрільців 5 лютого 1929 р. вони могли стати «членами-

прихильниками». А за плідну працю для УСГ їм надавався статус дійсних членів [163, с. 20].

З ініціативи Української стрілецької громади постає у 1928 р. Комітет оборони українських політичних в'язнів (далі – КОУПВ). Першою його акцією було віче протесту проти смертного вироку для В. Атаманчука й І. Вербицького, яких звинувачували у вбивстві польського шкільного куратора у Львові. УСГ надіслало телеграми до польського президента, Ліги Націй та урядів інших держав про перегляд рішення суду. Внаслідок цих дій смертний вирок було замінено на ув'язнення [216, с. 106]. КОУПВ був представницькою установою, завданням якої було піклуватись тисячами українських політичних ув'язнених у польських тюрмах. КОУПВ регулярно проводив збір коштів на їх правовий захист та політичну підтримку, відсилав меморандуми до урядів демократичних держав, домагаючись у них інтервенції у справі гуманного трактування політичного в'язня. Згодом організацію допомоги взяла на себе управа УСГ.

В Західній Україні в ті часи була значна кількість військових інвалідів, що не отримували інвалідної ренти, бо окупаційні режими сприймали їх як ворогів. Ними опікувалась українська спільнота й апелювала до своїх братів за океаном за допомогою. УСГ стала першою, що зайнялась цією справою, бо більшість покалічених були колишніми фронтовими друзями її членів. Стараннями УСГ у Львові було побудовано репрезентативний Дім українських інвалідів [229, с. 66–67]. Як писав Т. Павличенко, «українським інвалідам відмовлено державної допомоги... Десять років аж до другої світової війни постійно збирались жертви на цю ціль... УНО морально і матеріально помагало «Просвіті» на Зах. Землях України, а теж тамошній «Рідній школі», що її польський окупант систематично винищував» [53, с. 22–23].

Після нечуваного погрому в Галичині, що ввійшов до історії під назвою «пацифікації», яка мала на меті зупинити український національний рух та революційну боротьбу УВО – ОУН проти Польщі, головна управа УСГ

написала меморандум до уряду Канади і прем'єра Р. Бенета [140, с. 132]. Це було виявом обурення на польські карні експедиції, що нищили українські культурні надбання, катували фізично селян та інтелігенцію. Меморандум підписало багато товариств. На прохання головної управи УСГ тодішній посол до канадського парламенту М. Лучкович подав його на розгляд парламенту в Оттаві [163, с. 26–27] у червні 1931 р. Багато послів висловили своє обурення щодо брутальності польського уряду. Ці події знайшли відгук у пресі Канади та Англії. Понад двадцять послів і членів Палати лордів підписали протест до Ліги Націй. Ця акція протесту посприяла тому, що канадська громадськість почала більше цікавитися українською справою та краще розуміти своїх співгромадян-українців (з промови засновника і першого голови УСГ в Канаді Є. Василюшина, виголошеної на святі до 40-річчя УСГ в Торонто 14 квітня 1968 р. і надрукованої в «Новому шляху» 25 травня, 1 та 8 червня 1968 р.) [140, с. 132].

На потреби визвольної боротьби на Батьківщині в 1934 р. П. Штепою було запропоновано створити «одноцентовий» фонд, згодом перейменований на Український визвольний фонд. Суть його діяльності полягала у щоденному зборі коштів його членами у розмірі одного цента для допомоги націоналістичним угрупованням у «ріднім краю». Остаточо цей фонд оформився в 1935 р. Очолював його крайовий комітет з І. Гуляєм, а з 1938 р. – Т. Павличенком. «Члени-податківці» підписували заяву при вступі до фонду з такими словами: «Як свідомий член українського народу, хоч відділений далекими просторами від моєї Батьківщини, почуваю себе й надалі тісно зв'язаним з нею хотів би по можності моїх сил причинитися до визволення її з-під чужого ярма й неволі ...» [201, с. 42–45]. Одноцентовий фонд також проводив незаплановані збори коштів відповідно до потреб націоналістичного руху. Наприклад, це були збори грошей під час жалоби за Є. Коновальцем, під час концерту на честь В. Біласа й Д. Данилишина, на допомогу Карпатській Україні тощо [8].

Українська стрілецька громада взаємодіяла з українським націоналістичним рухом поза межами Канади. Засновники та лідери УСГ, такі як В. Косар, І. Гуляй, Є. Василюшин, Б. Зелений, В. Гультай і М. Шарик, були ще й членами Української військової організації (далі – УВО). А П. Штепа, будучи членом Ліги українських націоналістів, а згодом представником Організації українських націоналістів у Канаді, був також членом УСГ. Було встановлено контакти між штаб-квартирою УВО в Європі і виконавцем УСГ у Вінніпезі. Члени УСГ до травня 1929 р. продавали й розповсюджували бюлетень УВО «Сурма», щомісячний журнал націоналістів «Розбудова нації», а також фотографії бійців УВО, засуджених до ув'язнення в Польщі.

Більш активній діяльності січових стрільців сприяв візит 1929 р. до Канади полковника Є. Коновальця, голови підпільної Української військової організації, а згодом Організації українських націоналістів, що стимулював боротьбу до останнього за свободу України та її жителів. Цей візит планувався з метою знайти фінансову підтримку в емігрантів для новоствореної націоналістичної організації [227, с. 368–369]. У листі до В. Мартинця від 25 червня 1929 р. Є. Коновалець висловлював сподівання «Америку і Канаду зробити нашою фінансовою базою». Говорячи про Канаду, полковник також наголошував: «Головну увагу розуміється я присвятив Стрілецьким Громадам, бо це на мою думку одинокі організації, на які Спілка може тут опертися» [149, с. 375–376].

Доказом тісної співпраці з аналогічними товариствами за кордоном став з'їзд у січні 1931 р. у Вінніпезі, на якому формальним актом було закріплено входження канадських січових стрільців до великої родини українських націоналістів. У резолюції І. Гуляя говорилось: «Приймаємо в цілості ідеологію українських націоналістів. Ми, члени Української стрілецької громади, спираючися на ідеологію українських націоналістів, будемо вести наше діло згідно з їх програмою і тактикою, приміненою до канадських обставин» [201, с. 27–29]. У 1931 і 1937 рр. Канаду відвідав

однодумець Є. Коновальця О. Сенік-Грибівський, а в 1932 р. – полковник Р. Сушко. Останній протягом 6 місяців об'їздив Канаду, готуючи українську діаспору до створення націоналістичної масової організації. Так спільними зусиллями ОУН і УСГ у Канаді постає Українське національне об'єднання. Нова організація поділяла ідеологію й тактику ОУН і до Другої світової війни збирала кошти для ОУН, особливо у кризові періоди [227, с. 373].

Зі зростом можливостей і чисельності нової організації з 1930 р. почали виходити місячник «Стрілецькі Вісті» та часопис «Новий шлях». У 1932 р. вони об'єднались. До цього члени УСГ друкували свої замітки в інших проукраїнських виданнях. Але коли «Український голос» (пресовий орган Союзу українців самостійників) оскаржив УВО, підозрюючи, що польські репресії в Галичині були принаймні частково спровоковані терористичною діяльністю УВО, то УСГ вирішила заснувати свою газету, щоб спростувати таку негативну рекламу, а також пропагувати ідеологію ОУН [177, с. 131].

У 1932 р. заходами членів УСГ в діаспорі Канади постає Українське національне об'єднання з першими своїми відділами в Едмонтоні та Саскатуні. Причиною його створення стало бажання сформувати загальнонаціоналістичну організацію, до якої б належали не тільки колишні фронтові ветерани, але й ширший загаль. УНО мало приймати до себе членів, не звертаючи увагу на їх віросповідання. Цей задум себе виправдав. Уже за перші два роки існування в УНО було 45 філій, не враховуючи жіночих і молодіжних відділів [229, с. 66–68]. Програмні засади УНО, викладені його прибічником Т. Павличенком у статті «Програма й тактика УНО» й надруковані у «Новому шляху» 25 жовтня 1932 р., засвідчують бажання членства УНО об'єднати українців діаспори на ґрунті боротьби за визволення нації й підвищити їх громадську активність, знищити політичну та економічну «владу» ворога над Україною, підтримувати існуючі національно-патріотичні організації, «обминути всяку боротьбу з іншими українськими групами, що ведуть корисну національну роботу... Коли ж такі організації будуть уважати за свій «патріотичний» обов'язок виступати проти

УНО, воно відбиватиме неточні закиди шляхом спростування, не входячи в заїдли сварки, щоби не витратити часу і енергії, яких так потрібно для поборювання зовнішнього ворога» [43, с. 14–16]. Такою була позиція членів УНО стосовно інших проукраїнських організацій у діаспорі.

Згідно зі статутом УНО ставило перед собою наступні завдання: «1. Плекати дух єдності серед українців через усвідомлення спільності інтересів цілої нації; 2. Піднесення почуття громадської відповідальності серед нашого суспільства; 3. Піднесення його економічного добробуту шляхом поширення фахового знання...; 4. Усвідомлення своїх членів і ширшого загалу в справах політичних; 5. Заложення спортових організацій серед молоді в цілях її духовного і фізичного виховання» [55, с. 22].

Національне об'єднання, як і його попередник Стрілецька громада, переймалось становищем земляків в Україні. В часи голодомору 1932–1933 рр. воно долучалось до масових протестних віч у діаспорі, підтримувало резолюції на засудження голоду й політики більшовиків. Не раз на таких вічах траплялися сутички з комуністами. Широка акція на боротьбу з голодом в Україні була розвинена націоналістичним часописом «Новий шлях».

УНО видало іменем крайової ексекютиви за підписами голови О. Григоровича та секретаря А. Глинки два заклики: один з 3 жовтня «Крайова ексекютива УНО кличе всіх до протестних акцій», а другий з 14 листопада «Протестуймо проти винищення України Москвою: спішімо із поміччю голодуючій Україні» [230, с. 44–47, 107–108]. У закликах, сповнених драматизмом та глибоким патріотизмом, писалось: «Український народ! Твою Батьківщину розп'ято на хресті... Твої діти і матері, твої батьки і брати і сестри полишені повільно корчитися в муках голоду, божеволіють з надмірних терпінь і в божевіллі доходять до людоїдства». УНО проголосило день 24 листопада «днем національної жалоби, молитви, посту... В день національної жалоби жодна українська душа, крім малих дітей, не сміє прийняти страви до уст... З днем одержання цього зазиву

кожна околиця має скликати збори всіх українських мешканців спеціально в цій справі та обрати комітет помочі голодуючій Україні» [56, с. 1]. Кошти з їжі за той день провід закликав передавати на пожертвування Українському червоному хресту для голодуючої України. Адреса для цих збірок містилася в Едмонтоні.

Заклики проти голодомору та польської окупаційної влади на Заході України звучали і на вічах Комітету українських політичних в'язнів у Едмонтоні, Вінніпезі, Монреалі, Торонто та ін. Цей комітет активно співпрацював із стрілецькою громадою.

У 1934 р. відбулась перша крайова конференція Українського національного об'єднання в Саскатуні, який з 1933 р. став головним осередком УНО і куди була перенесена головна управа УСГ (до цього була у Вінніпезі). Ця конференція організаційно оформила УНО на теренах Канади. Першим головою об'єднання українських націоналістів був О. Григорович. Довгі роки очільником цієї організації був і В. Коссар [171, с. 281–282]. Активну участь у роботі УНО в міжвоєнний період брали Д. Герич, В. Гультай, Т. Павличенко, В. Рурик, Е. Тарнавецький, В. Топольницький, М. Шарик, П. Шульга та інші [229, с. 69].

У часи створення Карпатської України в 1938 р. націоналістичні організації не оминули цю подію своєю увагою. Так, у «Новому шляху» за 18 жовтня 1938 р. у статті «Українці на чужині й закарпатська справа» писалось: «Справу Закарпаття трактує... не як проблему частини української землі, а всієї! Домагання самовизначення Закарпаття – це сказання «а» української національно-державницької азбуки! Українці Закарпаття, а з ними весь український нарід, домагаються незалежності Закарпаття, щоб створити зав'язок незалежної соборної української держави!» [67, с. 4] На спільному вічі всіх націоналістичних організацій в Едмонтоні, а також Союзу українців самостійників, Братства українців католиків, Союзу гетьманців-державників, що відбулось 13 листопада 1938 р., було сформовано комітет допомоги Карпатській Україні. Ним було вислано відозви до українських громадян не

лише в Альберті, але також і в Британській Колумбії. Скликались віча не тільки в Едмонтоні, а й у інших місцевостях, заселених переважно українцями. Комітет відбув ряд засідань, зібрав більше 5 000 доларів і переслав їх до А. Волошина [163, с. 74]. Підтвердженням передачі коштів від УНО на підтримку Карпатської України є листування УНО з Проводом українських націоналістів, де згадується про передачу останнім 1 100 дол. «на поміч раненим січовикам і збігцям з Карп. України» [7, арк. 1].

УНО тісно співпрацювало з таким братніми організаціями, як Українська стрілецька громада, Організація українок Канади ім. О. Басараб (далі – ОУК), Молоді українські націоналісти [171, с. 281–282]. Члени цих братніх організацій були одночасно і членами Українського національного об'єднання та брали участь в його з'їздах. Їх голови входили до так званої «ширшої крайової езекутиви УНО» з 1936 р. [234, с. 26–27]. УНО також підтримувало контакти з аналогічними організаціями поза Канадою – Організацією державного відродження України у США (далі – ОДВУ), Організацією бувших українських вояків у Брюсселі, Українським національним об'єднанням у Парижі тощо [229, с. 68]. Так, коли 9 липня 1934 р. відбувся уже згаданий I крайовий з'їзд УНО в Саскатуні, на ньому був репрезентант від ОДВУ Є. Скоцко [9, арк. 1]. 30, 31 серпня і 1 вересня у Нью-Йорку пройшов I Все-американський конгрес українських націоналістів. У ньому брали участь і УНО та УСГ з Канади [163, с. 52–53]. Звісно, найбільш тісні зв'язки були налагоджені з проводом Організації українських націоналістів. Одним із головних завдань, які ставило перед собою УНО, було «співпрацювати із тими старокраєвими українськими національними організаціями, які ведуть безкомпромісову політичну, а в тому й підпільну революційну, боротьбу з окупантами українських земель за визволення й створення незалежної й соборної української держави» [42, с. 16]. Для зміцнення й поширення українського націоналістичного руху в діаспорі в 1936 р. приїздили до Канади генерали В. Курманович і М. Капустянський [229, с. 68].

Об'єднання українок Канади вийшло з середовища УСГ та УНО. Початком згуртування жінок на націоналістичному ґрунті стали жіночі та дівочі відділи Української стрілецької громади. Коли було створено Українське національне об'єднання, при ньому виникає товариство ім. О. Басараб. За словами голови ОУК І. Книш, «в міру того, як більшало число членок-прихильниць «Української стрілецької громади», як почали з них творитися дівочі й жіночі відділи УСГ, а ще більше після того, коли при новоствореній організації «Українське національне об'єднання» стали гуртуватися Жіночі товариства ім. Ольги Басараб, виявилась пекуча потреба створити організаційну надбудову для жіночих організаційних починів... На 1-й крайовій конференції УНО жіноцтва в Сасактуні, дня 28 липня 1934 р., схвалено низку резолюцій, що стали вихідною базою для дальшої організаційної діяльності жіноцтва» [47, с. 44]. Нову секцію жіночих товариств очолювали спочатку і чоловіки, і жінки: С. Бубнюк, К. Кравс, А. Павличенко, С. Романюк та І. Гуляй і М. Погорецький. Двоє останніх були тимчасовими представниками УНО, бо нова секція ще не мала свого статуту, а опорою для неї була крайова ексекютива УНО. Перше жіноче центральне управління складали видатні діячки цього руху, такі як А. Павличенко, А. Українець, С. Бубнюк, А. Романів, Ф. Коссар. Вони домагались самостійності секції жіноцтва і вже осінню 1934 р. перейменували себе на Організацію українок Канади ім. Ольги Басараб. За п'ять років інтенсивної роботи ОУК нараховувала 33 відділи в шести провінціях Канади.

Важливий внесок у спільну справу націоналістів української діаспори Канади зробило об'єднання Молоді українські націоналісти (далі – МУН). Спершу вони оформились як Українська студентська національна організація в 1933 р., а потім, значно розширивши коло своїх прихильників, в 1934 р. змінили назву. Засновниками товариства були П. Юзик, А. Глинка, А. Головач, К. Магера. Крім них, в управі МУН були П. Савчук, І. Кішинський, А. Мисик-Вах та інші. Члени МУН розвивали українську культуру, освіту в діаспорі, займались радіо-телеграфічною школою в

Торонто та льотною школою в Ошаві. Перед Другою світовою війною діяло близько 38 відділів цієї організації [229, с. 87–88, 93–94].

Унаслідок нової, другої хвилі еміграції українців до Канади політичного характеру традиційний двоподіл канадських українців на католиків і православних помножився ще й на поділ на ідеологічні угруповання. Більшість із соціалістичної спільноти канадських українців, яка існувала перед Першою світовою війною, під впливом російської революції 1917 р. схилилась ще більше вліво, захопилась марксистсько-ленінськими ідеями й визнала Українську Соціалістичну Радянську Республіку за державу українського народу, а тим самим боротьбу за українську державність завершеною. Однак більшість канадських українців бачили в УСРР ніщо інше, як тільки нову форму поневолення українського народу й тому стояли на тому, що боротьба за власну національну державність не закінчена.

На жаль, ця більшість не була монолітною й поділялась не тільки на ґрунті релігії на православних і католиків, які між собою часто ворогували; далі поділ йшов на республіканців-лібералів та монархістів-гетьманців, і ці два угруповання звинувачували одне одного за програв у визвольних змаганнях [174, с. 88]. Націоналісти також не приходили до домовленості з лібералами, хоча спочатку при постанні Української стрілецької громади вона досить активно співпрацювала з Союзом українців самостійників, що також прагнув незалежності України. Але невдовзі стало зрозуміло, що на додачу до релігійного фактора СУС і УСГ мали серйозні відмінності у поглядах щодо ідеологічної природи українського націоналізму, про що говорилося вище. СУС підтримував канадський демократичний процес, націоналісти ж схилились до авторитарного ладу, що зумовлювалось тогочасним становищем у «рідному краї». Січові стрільці суб'єктивно звинувачували прихильників лібералізму й монархізму за поразку Української революції 1917–1921 рр. [177, с. 127]. Націоналісти говорили, що ліберали не організували під час Першої світової війни українських військових частин в канадській армії й не вислали їх на Україну воювати за

державність (дарма, що тоді про це не могло йти мови, оскільки український рух у Канаді на той час мав австрійську, отже ворожу репутацію, а Канада ще не створювала окремих національних військових формувань). Націоналісти закидали лібералам, наприклад Союзу українців самостійників, що той забагато часу й коштів віддає на утримання своїх інституцій у Канаді, а замало на український повстанський рух, до того ж постійно займається церковними справами, якими не відало пронаціоналістичне крило українських організацій. Вони називали самостійників патріотами «мейд ін Канада» [63, с. 36–37]. Згідно зі словами редактора «Нового шляху» М. Погорецького, кожен, хто не приймав безкомпромісність націоналістичної позиції ОУН («одна країна, одна нація, один вождь»), був «хрунем». А українсько-канадську філософію СУС М. Погорецький висміював. Наприклад, він писав, що «патріотизм рутенсько-австро-угорської марки, хоч би й сканадіянізований і пристосований тут як «мейд ін Канада» явний завершений пострахом «детеншин кемпів» – це не дійсний патріотизм, а гидка, на жовто-блакитно помальована машкара, про яку в чесних українців тільки неприємні смопини остались» («Новий шлях», 25 вересня 1938 р.).

У статтях у тогочасній націоналістичній пресі простежувалось прихильне ставлення до зацікавлення гітлерівської Німеччини Україною. У свою чергу, член-засновник СУС М. Стечишин засуджував будь-які прояви тоталітаризму й німецькі зв'язки ОУН і звинувачував УНО в поширенні антидемократичних настроїв. Такі розбіжності у поглядах виливались у справжнє протистояння між проукраїнськими організаціями. Ударом для ліберального табору став відхід одного з його лідерів-засновників В. Свистуна до УНО. Такий вчинок аргументувався бажанням до більш радикальних дій у питанні української незалежності [177, с. 133–135].

З цих суперечностей користувався блок комуністів, об'єднаних у Товаристві «Український робітничо-фермерський дім», який мав єдину визначену лінію політичної боротьби. Був він під одним організаційним проводом, який постійно перебував у Вінніпезі, а на місцях мав свої

провінційні ексекютиви у Торонто, Монреалі, Едмонтоні, Ванкувері, Саскатун-Ріджайні. В довголітньому проводі їх акцій стояла відома трійця: М. Попович (1890–1943), І. Навізівський (1888–1954) та М. Шатульський (1883–1952). Саме вони оформлювали в пресі політичну пропаганду, а на зібраннях угруповання – організаційну лінію політичної боротьби. Отже, на противагу проукраїнському блоку діяльність інтернаціонального була більш згуртована та налагоджена [231, с. 77–78].

У 1920-х рр. ТУРФДім широко використовував для маніпулювання канадськими українцями тимчасове культурне відродження УСРР, викликане політикою «українізації», граючи на патріотизмові наївних людей. Коли ж у 1930-ті рр. українці гинули на рідних землях від репресій та голоду, канадським комуністам хвалитись не було чим, тому вони стали використовувати велике безробіття в часи «економічної депресії» як інструмент у боротьбі з капіталізмом та націоналізмом [174, с. 88–89]. Але такі методи не впливали на зміну думки членів націоналістичних організацій.

Ось як один з передових членів прокомуністично налаштованого Товариства «Український робітничо-фермерський дім» П. Кравчук відгукувався про націоналістично спрямовані об'єднання: «Українські націоналісти намагалися на «стрілецькій славі» вийти на політичну арену. Вони почали створювати стрілецькі громади, до яких заманювали колишніх «усусусів». Рядові «усусуси», які групувались навколо українських робітничих домів, скликали масові віча; на них вони викривали злочини українських буржуазних націоналістів – отаманів, четарів, хорунжих, – які знущалися з «мужви», а тепер, опинившись за океаном, знову хочуть її взяти під свій контроль і нажитися на ній» [213, с. 101]. Ще в одній зі своїх розвідок автор продовжує попередню думку, наголошуючи, що українські націоналісти «гнали» на фронті простих солдат «гинути не за Україну і її народ, а за цісаря Франца-Йосифа I і кайзера Вільгельма, за свої шкурницькі інтереси. Рядові солдати Української галицької армії та Українських січових стрільців (далі – УСС) переконалися на власному досвіді, що українські

буржуазні націоналісти служили кожному зустрічному імперіалістові за миску сочевиці, бо їм були чужі інтереси українського народу» [208, с. 213]. Як бачимо, ТУРФДім намагалось очорнити в очах рядових солдат, колишніх членів УГА та УСС, своїх командирів, створити ілюзію відмінності їх поглядів і прихильності перших до діяльності так званих робітничих домів.

Комуністи скликали віча, під час яких закликали колишніх вояків творити «червоні» УСГ. Зі слів крайового організатора УНО М. Шарика, «навіть національно і політично свідомих, навіть колишніх старшин, як Ірчан і Сембай, підстаршин і стрільців, колишніх вояків наших армій (хоч тих в них було дуже мало) провід українських комуністів приміщував, за їхніми здібностями і знаннями, у своїх центральних установах і в пресі...» [157, с. 137]. На нашу думку, це робилося з метою внесення розладу й суперечностей у ряди стрілецької громади. Зі слів П. Кравчука впливало, що «українські ж буржуазні націоналісти виступали за війну. Вони говорили, що війна забезпечить «самостійність української держави», одверто покладали свої надії на німецький фашизм» [213, с. 25].

Національні та інтернаціональні організації українців у діаспорі відверто ворогували. Це проявлялось не тільки в публічних дискусіях та полеміці у пресі, а й у провокаціях на мітингах, справжніх погромах будинків товариств та бійках між їх членами. «До тієї міри знахабніли, що нападали на національні організації і побивали людей на вулицях», – згадував В. Пласконіс, член УНО [153, с. 206]. Про такі конфлікти писав у своїх спогадах і М. Шарик: «Вичитавши якесь громадське оголошення, що там або десь інде мали відбутися збори, забава чи національне свято в котрійсь парафії, «Просвіті» чи «Народному домі», а головно в час віч, вони, розмістившись в стратегічних місцях, підносили крик, зчиняли бучу, а членів даної організації чи парафії, що пробували викинути напасників, часто побивали до крові» [157, с. 138]. Цього не заперечували й прихильники інтернаціональної ідеї. «В деяких містах тим доляровим патріотам дещо таки перепадало: бомбардували їх тухлими яйцями» [149, с. 101].

Націоналістичні організації в Канаді переймалися не тільки питаннями національного розвитку, а й економічними. На засіданні членів УСГ у квітні 1929 р. під час дискусії щодо економічної кризи виникла ідея, запропонована В. Топольницьким, про заснування при стрілецькій громаді економічного комітету, який мав би сприяти розвитку кооперативів. До цього комітету увійшли І. Гуляй, В. Топольницький і Д. Герич. Уже в липні 1930 р. було сформовано першу стрілецьку кооперативу з питань видавництва книг та журналів з історії визвольного руху в Україні. З 1 січня 1931 р. вона стала діяти окремо від УСГ. Також члени націоналістичних організацій створювали приватні кооперативи з власної ініціативи. А В. Топольницький був ще й ініціатором заснування кредитної спілки в Саскатуні 1939 р. [255, с. 90–94].

Націоналістичні організації займалися також справами просвіти. Проводились платні військові курси УСГ для молоді, створювались відділи «Пласту». У своїх студіях член УСГ О. Брик згадує про видання власним коштом у Львові історії УСС та ідеологічні завдання націоналістичних організацій виховувати ідейних земляків для української визвольної справи. «Ми влаштовували доповіді, вечорниці, вистави, концерти і всякі «оказії», щоб зібрати гроша і вислати в Україну на пекучі національні потреби» [139, с. 321–323]. УНО також при своїх відділах засновувало «рідні школи», де навчало учнів української мови, історії та культури. Для прикладу, список предметів у цих школах можна довідатись зі свідоцтва про її закінчення [11, арк. 1]. УНО проводило широку культурно-освітню діяльність (народні доми, вищі освітні курси, літні виховні табори молоді, гуртки самодіяльності) й ініціювало творення кооперативів і кредитних спілок. У політичній сфері товариство боролось із радянською пропагандою в суспільстві, організовувало акції протесту проти польської політики на Західній Україні, надавало допомогу українському руху опору на Батьківщині [171, с. 282].

Перед Другою світовою війною УНО мало понад 50 відділів у Канаді, УСГ – 19, ОУК – 33, МУН – 38 й Українська студентська націоналістична

організація – 5 [229, с. 69]. Як бачимо, з логічною послідовністю Українська стрілецька громада перероджувалась з вузько станового товариства колишніх українських військових у організацію, котра представляла ширші кола українців діаспори, що підтримували ідею націоналізму. Так почали створюватись жіночі відділи, потім з'явилися члени-прихильники і, насамкінець, з ініціативи членів УСГ було створено Українське національне об'єднання, а згодом при ньому молодіжну секцію. Головним завданням УСГ та УНО було не тільки об'єднати колишніх «стрільців», а й поширювати українську національну ідею серед громадськості Канади. Другим завданням для націоналістів стала допомога визвольному рухові на теренах України, воєнним інвалідам, жертвам політичних репресій. Для цього ними було створено спеціальні комітети, фонди зі збору коштів. Ще одним напрямом їх діяльності стала боротьба з комунізмом і радянською пропагандою. Націоналістичні організації виступали проти релігійних суперечностей і стояли за свободу вибору конфесії. Члени УНО та УСГ також займались економічними та культурно-просвітницькими питаннями в діаспорі. Вони організовували кооперативи, аматорські гуртки, ставили театральні вистави, утворювали хори, танцювальні групи, вечірні й суботні школи. Все це робилось для того, щоб запобігти асиміляції українців місцевим населенням і підтримувати в них відчуття гордості за своє походження та запал боротьби за своє майбутнє.

Нова хвиля еміграції після Першої світової війни принесла зміни в громадське життя Канади. Серед політичних емігрантів міжвоєнного періоду до Канади прибули прибічники монархічних ідей П. Скоропадського, так звані гетьманці-державники. Завдяки їм у травні 1924 р. у Торонто постає Канадська організація січових стрільців, головним старшиною якої став В. Босий. Дозвіл на поширення своїх осередків вона отримала від канадської влади в грудні 1924 р. Її діяльність підтримувала греко-католицька церква. Про надання дозволу на функціонування клопотався єпископ Н. Будка, який дав своє благословення об'єднанню. Церква загалом поділяла консервативні

погляди гетьманців, що визнавали її авторитет. Їх співпраця збільшила кількість парафій та зміцнила вплив греко-католицького духовенства [245, с. 224]. Це підтверджує у своїх спогадах заступник голови крайової езекутиви Українського національного об'єднання М. Шарик: «Всі вони католики, як і саме велика частина католицького духовенства, були прогетьманського наставлення. Вони сильно сприяли гетьманцям, як і самому гетьманові Скоропадському», хоч він і був православним [159, с. 212].

Вагому роль у консервативну русі відіграла поїздка О. Назарука по Канаді. У 1922 р. було встановлено позику «Національної оборони», яку просив екзильний уряд Є. Петрушевича. Зібрати гроші в Канаді мав надзвичайний уповноважений О. Назарук. Перебуваючи в країні близько року, він успішно виконував це завдання, але порвав відносини з центром Петрушевича, який вже розпадався. Цьому деякою мірою посприяло активне листування з В. Липинським і, як наслідок, звернення О. Назарука до гетьманських ідей. Джерелом для вивчення цих подій є офіційне листування з урядом Є. Петрушевича і самим президентом, а також кореспонденція до В. Липинського. Ці листи відібрані, прокоментовані й видані О. Герусом [98]. Через вищесказане О. Назарук переїжджає до США і на початку 1924 р. завдяки йому січові організації у США визнають П. Скоропадського законним гетьманом-монархом України. А вже 2 листопада 1924 р. в Детройті С. Гриневецьким та В. Босим було підписано Грамоту Злуки обох січових північноамериканських товариств з центром у Чикаго. Відтоді консервативне об'єднання в Канаді прийняло назву «Січова організація українців області Канади», а В. Босий стає головним обозним. Повний текст Грамоти Злуки розміщено у виданні «Канадська січ» за 7 березня 1925 р.

Не всі члени просвітницько-спортивних «Січей» початку 20-х рр. ХХ ст. схвально прийняли надання їх статусу політичного забарвлення, деякі з них навіть залишили товариство [165, с. 296]. Про їх заняття, вправи, виступи згадує вчитель при такому спортивному товаристві у Вінніпезі М. Кумка [148].

Отже, «Січ» сповідувала монархічні ідеї, у сфері політики тяжіла до консервативної партії та вважала визнання єдиного постійного глави держави запорукою припинення політичного хаосу серед українців. Вона мала на меті відновити на Батьківщині Українську гетьманську державу. Товариство формувало загони козаків, сотні на чолі з сотниками. Керівні інструкції організація отримувала від штабу П. Скоропадського у Берліні [245, с. 224]. «Січі» в Канаді функціонували за тим же принципом, що й галицькі «Січі», з яких вийшли УСС. Була це напіввійськова організація, члени якої дотримувались військової дисципліни, носили однострої, брали участь у канадських військових маневрах, мали свої літаки та льотні відділи. Канадська організація січових стрільців мала також жіночі відділи і власний Червоний хрест, де члени жіночих відділів проходили свій «вишкіл», працюючи там як медсестри. Гетьманці видавали власний орган «Пробій», пізніше – «Канадійську Січ» [171, с. 280]. «Вони, – згадував М. Шарик, – також вели по своїх відділах виклади на тему державної охорони, обіцяючи своїм членам пости по жандармських станицях в Україні, коли там буде створена своя держава» [159, с. 214]. Як бачимо, метою «Січі» було ідеологічно-політичне та фізичне виховання молоді й дорослого населення в рамках військової дисципліни.

Провідними членами товариства були о. А. Сарматюк, М. Возьний, С. Ярема, о. Н. Дрогомирецький, І. Скалецький, С. Можевський, М. Гетьман та ін. Католицьке періодичне видання «Канадійський українець», де гетьманці мали свою сторінку й редактором якого певний час був В. Босий, підтримувало цю організацію. В. Босий відзначає, як працював учителем української мови у католицькій колегії святого Йосифа в Йорктоні «за старанням наших священників» [14, арк. 49], де мав нагоду поширювати січовий рух на заході країни. Тому вже на кінець 1926 р. у Саскачевані постає ряд січових осередків. Як зазначалось вище, «Січ» мала свої жіночі відділення. У 1925 р. жіночий комітет видав відозву «До українського

жіноцтва» із закликом створювати жіночі відділи при гетьманському об'єднанні.

У 1927 р. обозна команда (керівництво) організації розміщувалась у Вінніпезі. До її складу входили відомі громадські діячі: І. Ісаїв, А. Загарійчук, о Н. Бартман, Н. Данильченко, В. Дикий, Д. Ільчишин, В. Кисілевський та ін. У 1929 р. товариство було перейменовано на Канадійську січову організацію. Того ж року сталась ще одна важлива подія – розрив між канадськими та американськими консерваторами. Конфлікт тривав не довго, і зв'язки були поновлені у 1930 р. Новим керівником «Січі» став С. Можевський, а в 1932 р. – М. Гетьман [229, с. 60–62].

Січовики допомагали співвітчизникам в Україні. В 1927 р., через повінь у Галичині, ними було створено Централю гетьманських Січей, що у співпраці з Українською католицькою церквою мала допомагати потерпілим від стихійного лиха [171, с. 280]. За три роки діяльності «Січі» створили свої осередки майже по всій Канаді. Так, на початку 1927 р. організація налічувала 21 сотню з понад 500 «козаками». Але з часом їх вплив на українську спільноту зменшується, що було пов'язано з появою таких організацій, як СУС та УНО і приходом нового єпископа В. Ладики, котрий з 1930-х рр. почав відсторонятись від товариства. В. Босий не дійшов згоди з новими видавцями «Канадійського українця» (видавався до 1931 р.), тому консерватори стали видавати свій власний орган – «Канадійська Січ».

У 1934 р. «Січ» була реорганізована в Союз гетьманців державників (далі – СГД). З 1934 р. на зміну «Канадійській Січі» видається газета «Український робітник», що стала офіційним органом союзу [245, с. 224]. Її редактором став головний обозний СГД М. Гетьман. У 1937–1938 рр. основні центри консервативного руху Канади відвідав син П. Скоропадського Данило, котрий ще 16 травня 1933 р. був визнаний своїм батьком як законний правонаступник і голова гетьманського руху. Греко-католицькі парафії, канадські гетьманські осередки організували йому гарний прийом. Д. Скоропадський виступив на урочистих прийомах в Канаді 41 раз [188].

Гетьманич досягнув угоди з канадським урядом про створення військових формувань з українців у резерві армії [170, с. 163]. Однак його приїзд не зміг підняти популярність СГД. Тому союз продовжував залишатись нечисленним і, як наслідок, не мав достатнього впливу в діаспорі Канади.

Специфічним джерелом до історії гетьманського руху другої половини 1930-х рр. є комунікати, котрі видавались неперіодично вищим виконавчим органом гетьманського табору у зв'язку з певною знаменною подією, нагальною потребою оприлюднити офіційну позицію провідної установи. Групу комунікатів складають випуски, присвячені подорожі гетьманича Д. Скоропадського по українських осередках США та Канади у 1937–1938 рр. Це три комунікати пресового відділу гетьманської управи за жовтень–листопад 1937 р. обсягом від 6 до 14 сторінок кожний. У них подані повідомлення, передруковані з північноамериканських часописів «Наш стяг», «Українська зоря» й «Український робітник», про візит Д. Скоропадського до таких міст, як Оттава, Торонто тощо, зацитовано його промови під час цих візитів [206, с. 44–45].

У 1938 р. гетьманці надавали матеріальну допомогу Карпатській Україні [171, с. 280]. СГД не підтримував контакти з іншими українськими організаціями в Канаді. Це пояснювалось розбіжностями в їхній ідеології. Зрозумілою була ворожнеча комуністичного та монархічного таборів, у якій комуністи сприймали членів СГД за гітлерівських шпигунів. Оцінку консервативного руху в Канаді зробив у книзі «Правнуки погані. Українські націоналісти в Канаді» член комуністичного ТУРФДому П. Кравчук під псевдонімом М. Терлиця [261]. Політична неприязнь мала місце і стосовно діяльності націоналістів. Причини відсутності дружніх зв'язків з гетьманцями член Українського національного об'єднання М. Шарик пояснює тим, що прихильники П. Скоропадського «у відреставровані монархістичного правління чи устрою та створенні заможної і безспірно правлячої аристократії, на плечах якої оперся б гетьман Монарх, вони бачили майбутнє щастя України... Стрільці ж опирали свій націоналістичний

світогляд відносно України... боротися за Україну нову, модерну, народ оправну, за Україну не соціалістичну, а націоналістичну, але Україну «без хлопа і пана» [159, с. 214–217]. У свою чергу, гетьманці були противниками ОУН та Є. Коновальця, з якими тісно співпрацювали УСГ та УНО. Оцінку консервативному рухові надав член ліберального об'єднання Союзу українців самостійників Ю. Стечишин: «Ця організація, як виходить з її назви, має головну ціль плекати монархістичну ідею, а зокрема ідею про створення української держави з гетьманом у проводі. Як теорія, це є дуже гарна, а навіть привабна річ, і ми в Канаді не бачимо ніякої причини на те, щоб ворогувати з нею. Нам виглядає, що ціль цієї організації є занадто відсунена від дійсності» [63, с. 34]. Ю. Стечишин аргументує розходження між СУС та СГД не через монархічні ідеї гетьманців-державників, а через проголошення П. Скоропадським федерації України з Росією та прихильністю СГД до Німеччини. В. Бур'яник, також член СУС, пояснює протиріччя між ліберальними й консервативними організаціями в діаспорі Канади належністю членів СГД на 90% до українців-католиків, ієрархія яких ставить на меті навернення українців православних, якими були члени СУС, до католицизму після відновлення гетьманату [74, р. 23]. За таких обставин зв'язки монархістів з лібералами та націоналістами в діаспорі Канади не підтримувались.

Як би це дивно не звучало, однак гетьманським рухом у міжвоєнний період зацікавились робітничі кола діаспори. Альтернативним прикладом до комуністичних робітничих організацій була автономна в гетьманському рухові Організація українських робітників клясократів Канади з осередком у Торонто і пресовим органом «Український робітник». Згідно з її статутом, виданим у 1937 р., монархічне робітниче об'єднання включало у свої ряди тих, «що не хочуть бути безбатченками... що не мають Батьківщини, – як їх учать і як їм вірити кажуть агенти жида Мордохая Маркса, з II-го III-го й IV-го Інтернаціоналів, – але вважають себе членами своєї нації й разом з іншими її трудовими клясами стремлять до відбудови національної Незалежної

Української Держави» [60], виступало проти класової боротьби й інтернаціональної позиції марксистів-леніністів та заперечувало існування приватної власності. ОУРКК прагнула збудувати на українських землях «Клясократичну Трудову Монархію» з гетьманом з роду Скоропадських на чолі згідно концепції В. Липинського в «Листах до братів-хліборобів». Ця консервативна організація співпрацювала з СГД, що призначав її керівництво, та Лігою клясократів Канади з Монреалю.

Таким чином, з початком другої хвилі еміграції українців до Канади змінюється картина громадського життя в діаспорі. Постають нові організації, серед них і такі, що стояли на консервативних засадах. Їх членами були гетьманці-державники, послідовники монархічної теорії В. Липинського, бажаючі відреставрувати в незалежній Україні гетьманат на чолі з П. Скоропадським чи його нащадками. На початок Другої світової війни консервативний рух у Канаді все більше занепадав, кількість його учасників зменшувалась, а разом з цим знижувалась активна діяльність СГД. Це пояснювалось непопулярністю монархічних ідей серед українців, які не були їм притаманні, і відходом від гетьманців греко-католиків, що створили у 1932 р. власну організацію Братство українців католиків, яка з цього часу мала репрезентувати їх погляди.

За даними перепису 1931 р. в Канаді проживало 10 353 778 осіб. З них українцями записалось 225 113 осіб, у тому числі 160 557 осіб греко-католицького віросповідання і 55 386 осіб православного. Решта українців діаспори належали до інших віровизнань. Переважаюча кількість греко-католиків спонукала до створення організації, яка мала формувати католицький світогляд [252, с. 52]. Папа Пій Х проголосив «Католицьку акцію», що мала заохочувати прихожан брати участь у церковному житті через мирянські організації, базовані на ідеології «католицької акції». Такий рух був притаманний усім країнам, де діяла католицька церква [164, с. 157].

В результаті правлячі кола греко-католицької церкви в Канаді, відійшовши від підтримки гетьманців-державників, вирішили сформувати

власне товариство, що відстоювало б їх погляди перед громадськістю. У грудні 1932 р. з ініціативи о. С. Семчука постає Братство українців католиків, що поставило своїм завданням об'єднання всіх українців греко-католиків Канади. Головою першої управи у 1934 р. став Я. Стратійчук. На цьому з'їзді було прочитано й затверджено статут братства, складений С. Семчуком, Ф. Мамчуром та М. Шкварком. Статут видано у «Бюлетні» БУК за січень 1933 р. [276, с. 54–55]. На його основі було вибудовано принципи братства: «а) Брацтво Українців Католиків Канади в першій мірі має за завдання зберігати і боронити права і закони Канади та цим робом бути як найбільше діяльним членом Канадійської нації. б) Брацтво Українців Католиків морально і матеріально допоможе родимцям у Старому Краю здобути державну самостійність і тому сприяє справі національного визволення України» [10, арк. 5]. У 1935 р. до статуту внесено зміни о. Кушнірем. У плані релігії головною метою товариства було поширювати католицьку віру в українському обряді, разом зі священниками створювати парафії, будувати церкви, підтримувати церковні установи, організації тощо. В культурній сфері – засновувати й підтримувати українські школи, поширювати українську мову, літературу, музику, мистецтво, допомагати католицькій пресі. На полі суспільному – організовувати сиротинці, притулки, шпиталі, літні табори для молоді, молодіжні центри, проводити спортивні змагання тощо. До братства приймалися як чоловіки, так і жінки [164, с. 159, 161].

Прихильники БУК визнавали себе повноправними членами канадського суспільства, що не прагнуть повернення на батьківщину, і не суперечили рішенням канадського уряду. Так о. С. Семчук писав у книзі «Братство українців католиків»: «Канада – це наша держава і все її є також нашим. Ми тут не засланці, ані сезоніві робітники, котрих доля змусила шукати зарибків, чи прожитку, але господарі і власники країни. Тому її армія є нашою, її установи є нашими, її уряд є нашим урядом. Ми хочемо брати якнайживішу участь у всіх державних справах Канади...» (цитовано за М. Марунчаком) [229, с. 71]. Навіть у гімні братства звучать такі слова: «БУК

кличе нас до праці! Католики в похід! В Канаді й для Канади живе наш славний рід» [10, арк. 7].

При заснуванні братство мало мати аполітичний характер. Але з часом воно стало прихильником консервативних ідей. Підтримував діяльність БУК католицький тижневик «Українські вісті», який виходив у Едмонтоні ще з 1930 р. і також відстоював ідеї гетьманців у діаспорі Канади [271, с. 69].

Відомості про ідеологію католицької організації можна прочитати в брошурах: «Ідеологія БУК», «Наше відношення до життєвих питань дня», «Програма» і у періодичних виданнях братства.

Через релігійно-громадський характер БУК його ідеї знайшли підтримку серед населення, що дало змогу організації протягом року поширити свою діяльність у Саскачевані, Альберті й Манітобі, а в 1934 р. і в Британській Колумбії та Квебеці.

Активними членами братства у міжвоєнний період були М. Білинський, М. і В. Гриневичі, Ф. Мамчур, Й. Топущак, О. Жеребко, Ф. Мазуркевич, Д. Кобринський, Д. Байда, Б. Корчинський, о. П. Сулятьський та ін. Підтримували братство отці редемптористи [276, с. 58] в Йорктоні.

З січня 1933 р. почав щомісяця виходити друкований орган братства «Бюлетень БУК» за підтримки ордену редемптористів в Йорктоні під редакцією о. С. Семчука, що мав збільшити кількість прихильників товариства. Перейменований у 1938 р. на «Будучність нації», він уже видається як двотижневик [245, с. 225].

БУК активно діяло в культурно-освітній сфері. Ним створювались дитячі садки, рідні школи, вечірні курси української мови для старших, проводились концерти, драматичні вистави, будувались церкви, народні дома тощо. У 1935 р. за ініціативи о. П. Сулятицького, о. П. Криворучка та учителя О. Приймака товариство відкриває бурсу ім. М. Шашкевича у Саскатуні для греко-католицьких студентів, що пізніше була реорганізована в Інститут імені А. Шептицького. Напередодні Другої світової війни братство налічувало більше 60-ти відділень, поряд з жіночими та молодіжними.

Як говорилося вище, БУК нараховувало у своєму складі жіночі та молодіжні відділення. Перші католицькі жіночі організації формувались при парафіях, це були так звані сестринства, що ставили перед собою церковно-релігійні завдання. Характер жіночих об'єднань дещо змінюється у складі БУК, оскільки відтоді вони включаються в громадське життя діаспори. У жовтні 1938 р. було засновано товариство «Українське католицьке юнацтво» (далі – УКЮ). Його відділи ще раніше існували при БУК. Але з цього моменту воно набуло доміняльного статусу. Керівництво УКЮ розташовувалось у Вінніпезі, його капеланом був о. М. Горошко. Товариство мало свою сторінку в «Будучності нації». Його діяльність не відрізнялась від діяльності інших українських молодіжних організацій і полягала у проведенні концертів, театральних вистав, спортивних змагань, виступів, дебатів тощо [229, с. 71, 83, 94].

Як бачимо, українська католицька церква в діаспорі також виступала формою самоорганізації та самоврядування в діаспорі. Вона несла свій вплив на утворення ряду громадських та освітніх інституцій, регламентувала спосіб життя українців у Канаді, обмежуючи контакти з представниками інших віросповідань, об'єднуючи під своїм дахом українців, а отже запобігаючи їх асиміляції. Католики в діаспорі заснували Братство українців католиків, ідеологія якого базувалась, у першу чергу, на католицькому віросповіданні як провідному в житті українців. Його завданнями стали поширення релігійного виховання, освіти, української культури, звичаїв та традицій серед населення діаспори.

Таким чином, у міжвоєнному проукраїнському громадському русі в Канаді мала місце й консервативна складова. За кількістю прибічників він поступався всім іншим рухам у діаспорі, що пояснювалось непопулярністю консервативних ідей в українській спільноті. Консервативний рух у Канаді був представлений Союзом гетьманців державників і Братством українців католиків. Певний час католики й гетьманці-державники досить активно співпрацювали, доки перші не вирішили сформувати власне товариство –

БУК. СГД сповідував монархічні ідеї В. Липинського, а БУК – постулати католицької віри. СГД тяжів до політичної сфери й поширював державницькі лозунги серед населення, БУК же більш займалось питаннями релігійної освіти й розвитком української культури. Обидві організації долучались до загальних акцій проукраїнського блоку на підтримку співвітчизників в Україні.

3. 4. Комуністичні та соціалістичні товариства українців у Канаді.

Великої популярності в міжвоєнний період серед українців Канади набрав комуністичний рух. Цей рух у Канаді сягає ще 1907 р., коли утворилася українська секція Соціалістичної партії Канади зі своїм органом «Червоним прапором». У 1909 р. у Вінніпезі було засновано Федерацію українських соціал-демократів (далі – ФУСД), що увійшла до канадської Соціал-демократичної партії, яка утворилась після розколу Соціалістичної партії у 1911 р. У 1914 р. ФУСД була перейменована на Українську соціал-демократичну партію (далі – УСДП), котра налічувала 2 000 членів. На зміну «Червоному прапору» в 1909 р. приходять «Робочий народ», що вже очевидно підтримував комуністичну ідеологію [265, с. 79–80].

Під дією Жовтневої революції 1917 р. комуністичні осередки виникають по всьому світу як громадські гуртки, а по можливості й партії. Як бачимо, серед українців у Канаді ще до 1917 р. набув значного поширення соціалістичний рух, який був неоднорідний за своєю ідеологією. Одна частина його послідовників підтримувала марксистсько-ленінську ідеологію, а інша – стояла за незалежність України. Після жовтневих подій 1917 р. кількість прихильників більшовизму зростала, однак соціалістична меншість не приймала цю ідеологію, що викликало конфліктну ситуацію. «Гострою вона стала, – згадує член ТУРФДому й політбюро компартії Канади Т. Кобзей, – особливо тоді, коли в «Робочому народі», дня 22 грудня 1917 р., появилася стаття з нападом на Українську Центральну Раду... Проти цього наклепу про буржуазність УЦРади гостро виступили соціал-патріоти і газета

«Робітниче слово» [146, с. 66, 71], які стають на підтримку УЦР. Чому ж ті, хто сумнівались у постулатах ленінців, все-таки залишились у комуністичних лавах пояснює Т. Кобзей: «Я тоді, та й багато інших, таких як я, не знали, що в СРСР слова воля, демократія і т. д., мають зовсім інше значення, які вони мають у Канаді... Я вірив тоді, як то кажуть, на слово, аж доки не пройшов шлях досвіду таки між самими комуністами» [146, с. 94]. Цьому також допомагала більшовицька пропаганда й видання нелегальних комуністичних газет.

У 1918 р. діяльність Соціал-демократичної партії була заборонена, а «Робочий народ» закрито. Тим, хто належав до забороненої організації, загрожував штраф у розмірі 5 тис. доларів або ув'язнення на 5 років. До закінчення Першої світової війни заборонялось видавати газети, книги, проводити зібрання ворожими мовами (у тому числі українською) [213, с. 81], через що виникає двомовна преса. 4 квітня 1919 р. розпорядження про двомовне видавництво газет та журналів було анульовано. Але перед друком кожен примірник нового випуску подавався до пресового цензора [41, с. 1].

Після славнозвісного робітничого страйку 1 травня – 26 червня 1919 р. у Вінніпезі (взяло участь 35 тис. робітників) консервативний уряд Канади посилив наступ на робітничий рух. Цьому посприяли заклики деяких з шовіністично налаштованих канадців і статті у пресі проти чужоземних робітників [208, с. 131–136]. Як результат, «будь-які соціалістичні книжки тоді було заборонено. Заборонено було також видавати соціалістичні українські газети. Як пізніше й дозволено, то всі статті мали бути перекладені на англійську мову. За соціалістичну пропаганду... карано тюрмою найменше рік, а в гіршому випадку навіть депортацією. Уряд, боячися більших розрухів, ухвалив на скору руку закон, на підставі якого можна було депортувати кожного робітника... за соціалістичну діяльність», – пише Т. Кобзей [146, с. 82]. Цим законом була 98 стаття Кримінального кодексу Канади, внесена одразу після страйку міністром юстиції А. Мейганом і прийнята парламентом. Вона стосувалась заколотницької діяльності та змов.

Згідно з законом за порушення цієї статті загрожувало до 20 років ув'язнення [137, р. 117–118].

Страйк у Вінніпезі було придушено силою, серед потерпілих і вбитих були й українці. Зі слів Т. Кобзея ми бачимо, якою була імміграційна політика канадського уряду по відношенню до комуністичного руху, велику частку якого складали саме українці.

Особливості депортації були прописані у 41 статті Імміграційного акту, за якою кожна особа, яка не мала громадянства Канади, могла бути депортована, якщо вона проповідувала заколот або належала до таємної організації, яка намовляла населення проти уряду чи Конституції [68, р. 15–16]. Цю поправку було скасовано у 1928 р. [70, р. 131].

Однак якими б не були заборони уряду, комуністичний рух у Канаді не припиняв існувати, а лише зміцнювався. Стимулом до цього були наслідки більшовицького перевороту та утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Ще 1 березня 1918 р. українські комуністи закладають Товаришення «Український робітничий дім» (далі – СУРД) у Вінніпезі, яке було культурно-просвітнім товариством і за своїм статутом мало допомагати фермерам та робітникам у Канаді й на Батьківщині. Частину його засновників складали члени УСДП, котрі стали прихильниками III Інтернаціоналу [229, с. 73]. Зрозуміло, що завдання товариства у статуті складались відповідно не тільки до бажань їх засновників, а й до вимог, продиктованих урядом Канади.

Засобом здійснення мети товаришення стала культурно-освітня праця з проведенням публічних лекцій, концертів, театральних вистав, освітніх курсів, закладанням шкіл, бібліотек [146, с. 87–88], започаткуванням курсів для ліквідації неписьменності, утворенням драматичних гуртків, мандолінових оркестрів, хорів при робітничих домах і створення нових відділів товариства. Очевидно, що такі напрями діяльності СУРД подобались робітникам і фермерам Канади. Членами організації могли бути тільки робітники, а згодом і фермери, що сповідували комуністичні ідеї та були

ворожими до капіталістичних партій і організацій. Статут товариства було прийнято на його першому з'їзді в січні 1920 р., після чого до нього почали долучатись поодинокі робітничі об'єднання («Злуча» з Торонто, «Самообразование» з Едмонтону, «Дзвін» з Гамільтону, «Воля» з Монреалю тощо) [175, с. 42–43, 54–55]. Такі з'їзди проходили щороку.

Офіційним органом стоваришення у 1919 р. стала щотижнева газета «Українські робітничі вісті» з редактором Д. Лобаєм, що у 1920 р. виходить двічі на тиждень, у 1924 р. – тричі, а з 1935 р. – щодня. У 1937 р. її перейменовують на «Нашу газету» [311, р. 99], підкреслюючи цим самим її інтернаціональне, а не суто українське значення. Згідно з умовою урядового указу спершу вона друкувалась англійською та українською мовами, а з часом її було дозволено видавати лише українською.

Оскільки у цей час виникає багато фермерських об'єднань, комуністичний провід на своєму п'ятому з'їзді у Вінніпезі в лютому 1924 р. вирішує змінити назву організації на Товариство «Український робітничо-фермерський дім» [172, с. 278], а його керівництво отримує назву Центрального виконавчого комітету. Урядом Канади організацію з новою назвою легалізовано 21–24 жовтня 1924 р. До ЦВК ТУРФДому входили Д. Лобай (секретар ЦВК до 1923 р.), М. Шатульський (секретар ЦВК з 1924 р.), Т. Кобзей, Т. Кульчицький, Я. Тимочек, Ю. Люльчак та інші.

У 1922 р. з ініціативи стоваришення засновано страхове Робітниче заповогове товариство (далі – РЗТ), що надавало грошову допомогу своїм членам у випадку смерті чи хвороби й долучалось до загальних акцій СУРД. Членський внесок складав 1 долар на місяць, а з початком Великої економічної депресії в Канаді було дозволено зменшити внески за бажанням до 50 і 25 центів [175, с. 77, 154–155]. У ряди товариства входили й російські, польські, фінські відділення тощо. Першим його головою був М. Попович. У 1933 р. РЗТ нараховувало більше 6 000 членів.

Досить швидко при «домах», що постають по всій Канаді, формуються жіночі та молодіжні секції. У 1923 р. на четвертому з'їзді об'єднання жіночі

відділи при ньому утворили Секцію жінок-робітниць. У той же час було сформовано Спілку української робітничої молоді. Кількість членів і відділів стоваришення з кожним роком все збільшувалась [229, с. 73–74]. У 30-ті рр. був пік популярності комуністичних ідей у діаспорі. Так, членство організації на 1933 р. складало більше 6 500 осіб, об'єднаних у 116 загальних (чоловічих) (3 653 особи), 50 жіночих (1 438 осіб) та 55 молодіжних відділах (1 640 осіб) [175, с. 132]. Культурно-освітня діяльність товариства була представлена 75 мандоліновими оркестрами та драматично-співочими гуртками, 75 робітничими будинками, 60 бібліотеками з близько 25 000 книг та більше ніж 50 школами з близько 2 000 учнів на рік [229, с. 74]. Найбільше відділень товариство мало у великих містах та індустріальних центрах.

Ідеологія комуністів Канади не надто відрізнялась від більшовицької в СРСР. Вони раділи постанню цієї наддержави і призначеній автономії для України. Отже, українське національне питання вирішувалось шляхом утворення УСРР.

Члени цих товариств відходили від релігійних канонів. Як і більшовики, вони відзначали міжнародні робітничі свята з розряду Міжнародного жіночого дня, Дня Паризької комуни, 1 Травня, дня народження К. Маркса, дня Жовтневої революції, роковин смерті В. Леніна тощо [231, с. 62].

Одним з основних факторів, що впливав на ідеологію українських комуністів у діаспорі, була їх приналежність до Комуністичної партії Канади, заснованої у 1921 р. Цю тезу підтверджують слова члена КПК і ТУРФДому Д. Лобая: «Як засновано партію і вона почала розвиватися, її рука стала посягати на ТУРФДім, а потім і на інші організації, що заіснували в УРДомах. Робила це при допомозі партійних членів, що були в проводі ТУРФДому... Що року відбувались з'їзди ТУРФДому, а потім і інших організацій, ... І ось пару днів перед тими з'їздами завжди відбувалися тайні комуністичні наради делегатів... на яких вирішувано всі справи, що були на програмі з'їздів» [151, с. 750–751]. Окрім партійних членів ТУРФДому на

цих нарадах були представники Політичного комітету компартії. В різні роки такими були Дж. МакДоналд, засновник КПК, її секретар М. Бюгей, С. Сміт, С. Кар, секретар партії Т. Бак [151, с. 751].

Зі слів Т. Кобзея, багато членів ТУРФДому після агітацій проводу вступили до комуністичної партії й утворили українську секцію. Сама ж партія почала контролювати український робітничий рух. Одним зі способів було утворення з 5–10 осіб осередків при робітничих домах так званих партфракцій, що мали поширювати комуністичні ідеї. Керівництво в цих товариствах призначалось партією. Комуністи залишали списки своїх людей під час виборів, які могли бути поповнені членам товариства. Не можна було викреслювати зі списку партійних. Провідними діячами у громадському комуністичному русі були М. Шатульський, Д. Лобай, М. Попович, І. Навізівський, М. Ірчан та інші. Ще одним зі способів впливу КПК було поширення комуністичної нелегальної преси серед членства ТУРФДому, проведення ідеологічно-партійних курсів у Канаді, чим часто займались навчені перед цим у Москві «експерти» [146, с. 89]. Отже, провід ТУРФДому складався переважно з членів комуністичної партії. Дехто з них навіть були її засновниками.

Метою партії було організувати робітників і фермерів у спілки, а через них викликати страйки, заворушення, саботажі тощо, повалити уряд і встановити комуністичну владу [172, с. 278]. До акцій КПК долучались представники українських громадських організацій.

У перші роки діяльності партії українці користувались автономією всередині партії. Ситуація змінилась, коли керівник КПК Дж. МакДоналд під час перебування на VIII конгресі Комінтерну в Москві в липні 1928 р. запропонував ліквідувати ТУРФДім або хоча б його центральну управу й підпорядкувати його компартії. На цьому конгресі було визначено новий курс Комінтерну, що мав стати зняряддям радянської зовнішньої політики. Українсько-канадське питання було передано на вирішення комісії. Це вказувало на невизначеність становища українських громадських

комуністичних організацій у Канаді. Процес його вирішення був затянутий через міжфракційну боротьбу в КПК між більшістю Дж. МакДоналда й меншістю Бака-Сміта. Т. Бак здобув свою перевагу на пленумі ЦВК КПК у липні 1929 р. З його вказівки М. Попович перестає бути членом Політбюро, а партія розширює контроль над ТУРФДомом і братніми організаціями. М. Попович виступав проти розширення цього контролю [226, с. 272–274]. Джерелом до вивчення цих процесів в українському комуністичному блоці є його лист до однопартійців, опрацьований і виданий А. Макухом, де М. Попович говорить про «нахабну, брехливу, подлу кампанію Бака-Сміта» і про ситуацію, яка «вимагає того, щоб ми могли порозумітися, що робити, щоб рятувати вплив партії в наших організаціях і між українськими робітниками» [51, с. 272–276].

Як бачимо, у період Великої економічної депресії тиск компартії на ТУРФДім ще більш посилюється. Був час, коли вона хотіла взяти під свій контроль фінанси громадських інтернаціональних об'єднань. Цьому статись не дозволив Т. Кобзей. На XI з'їзді товариства в лютому 1930 р. члени партії наголошували на важливості участі організації у «революційній класовій боротьбі», а не культурно-освітній діяльності. Було вирішено проводити курс «політичної грамоти» по вивченню ідеології марксизму-ленінізму. Отже, він мав виховувати не вчителів, а політичних агітаторів [146, с. 122, 128–129]. Зі слів Т. Кобзея, політбюро компартії отримувало гроші з Москви на підтримку її діяльності, а ТУРФДім – ні. Тому можна зазначити, що ТУРФДім певною мірою фінансово залежав від КПК. На наступних з'їздах керівництво об'єднання почало закликати до революції та створення Радянської Канади [147, с. 28, 68]. Цей факт підтверджує і М. Шарик, коли в час економічної кризи комуністи заохочували робітників та фермерів «встановити комуністичну, «радянську» владу в Канаді. Владу, яка «віддасть» усе фермерське фермерам, а фабрики і індустрію робітникам» [159, с. 244].

Наприклад, Д. Лобай наводить цитату з промови С. Кара на XII з'їзді ТУРФДому у 1931 р.: «Вже недалеко той день, коли під проводом КПК... ми візьмемо владу в свої руки... Всі наші робітничі організації приймають заклик до світової революції і стають під провід компартії, щоб знищити цей капіталістичний лад» [151, с. 755]. У 1931 р. до Канади нелегально прибув більшовицький комісар П. Михайленко, який був представником Комінтерну і мав налаштовувати українські робітничі громадські організації на класову боротьбу [147, с. 21].

Ці зміни в комуністичному таборі не пройшли непоміченими для уряду Канади. І у травні 1932 р. було депортовано працівника друкарні видавництва ТУРФДому Д. Хоміцького та ректора Студентського інституту в Едмонтоні І. Сембая [175, с. 136].

У міжвоєнний період відомі такі акції комуністичної партії, як «голодові походи» на Едмонтон і Вінніпег із закликами до уряду відстрочити виплати боргів, підвищити закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, усунути масове безробіття; «голодовий похід» на Оттаву, захоплення державного допомогового бюро, потягів; страйки, сутички з поліцією. Під час страйків «агенти СРСР» вимагали від канадського уряду проводити торгівлю з Радянським Союзом і налагодити з ним дипломатичні відносини, що мало допомогти вийти з кризи [172, с. 279]. Як результат, вищезазначені події призвели до того, що у 1931 р. у Торонто відбувся судовий процес над комуністами (серед них були і члени ТУРФДому М. Попович та І. Бойчук), звинуваченими в заколоті та змові згідно 98 статті Кримінального кодексу. На процесі було визнано їх партію нелегальною, а участь у ній злочином. Після цього поліція час від часу проводила обшуки в робітничих домах і їх видавництвах з метою контролювати ситуацію [282, р. 279]. Пізніше, у червні 1936 р., цю 98 статтю кримінального кодексу було скасовано прем'єром Маккензі Кінгом як таку, що суперечить демократії, що легалізувало діяльність комуністичної партії [207, с. 36].

Як бачимо, у час Великої економічної депресії комуністи особливо активізувались, на що відреагував уряд Канади. Шеф поліції Дрейпер встановлював особливі едикти, якими заборонялось робітникам збиратись на мітинги на публічних площах, на роздоріжжях і в парках, влаштовувати демонстрації. Ці едикти стосувались і представників Українського робітничого дому.

У березні 1937 р. провінційний уряд М. Дюплесі у Квебеку прийняв «закон колодки». Діючи на основі закону, поліція напала на приміщення робітничих організацій, у тому числі і ТУРФДому, забороняла їм влаштовувати збори, мітинги, демонстрації. Українські інтернаціональні громадські об'єднання з цього приводу посилали резолюції та петиції до уряду провінції з вимогами скасувати закон [208, с. 167, 199, 271, 273]. А в 1940 р. уряд Канади закрити усі прокомуністичні організації й товариства, а також їх пресу [172, с. 285]. Це було пов'язано з виступом комуністів проти вступу Канади до антигітлерівської коаліції, оскільки на той час у СРСР діяв договір з Німеччиною про ненапад [222, с. 147].

Як уже зазначалось, українські комуністи в Канаді утворили Українську секцію Комуністичної партії Канади та деякий час видавали нелегальний «Бюлетень Української секції Комуністичної партії Канади». Вони створюють ряд організацій, що були підпорядковані централі партії [172, с. 280]. Загалом, на 1929 р. комуністична партія Канади нараховувала 18 тис. членів (зі звіту для Комінтерну), з яких 95 % складали фіни, українці та євреї [146, с. 134–135].

Творцями й популяризаторами ідей ТУРФДому були М. Попович, І. Навізівський та М. Шатульський. Вони писали пропагандистські тексти для преси й організаційних з'їздів, відстоювали доцільність і необхідність комуністичного устрою в Україні та Канаді. Отже, пропаганда була одним із напрямів діяльності українських комуністів у Канаді в міжвоєнний період.

У першу чергу ідеологічною зброєю комуністів була преса. Так, на сторінках комуністичних часописів «Українські робітничі вісті»,

«Фермерське життя», «Голос робітниці» публікувались статті про події в СРСР, вчення К. Маркса, В. Леніна, світовий комуністичних рух. Окремо на цю тематику виходили також брошури. 19 лютого 1921 р. офіційний орган СУРД надрукував текст «Договору між РСФРР і УСРР» [38, с. 3].

Ідеологію товариства можна вивчити також за виданнями його членів, що висвітлюють історію та напрями діяльності організації, ставлення прихильників комунізму до інших громадських об'єднань у діаспорі, оцінку ними ситуації в Україні. Такими роботами є твори М. Шатульського під псевдонімом М. Волинця «Жовтоблакитна доларохапна презва» (подано критику місії української діаспори Канади на мирну конференцію, «позичок» на ЗУНР, українську революцію тощо), «П'ятнадцять років ТУРФДім» (викладено систематизовану історію ТУРФДому і братніх інституцій), брошури «Робітник і фермер», «Обвинувачуємо вбивць Коновальця», «Німецьке чудо в Карпатах» тощо; книга П. Кравчука під псевдонімом П. Терлиці «Правнуки погані» (з критикою національно-патріотичних організацій).

Член націоналістичної організації Українського національного об'єднання М. Шарик згадує, як комуністи видавали пропагандистські книги «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Родина Щіткарів» [159, с. 57] з метою повернути на свій бік промислове та сільськогосподарське населення діаспори.

У час, коли пронаціональні організації Канади активно боролись і збирали кошти на перемогу Української революції, комуністи посприяли створенню Комітету медичної допомоги Радянській Росії і Радянській Україні у 1920 р. [231, с. 59]. Останні майже в кожному числі «Українських Робітничих вістей» закликали українських робітників і фермерів «не дати ані цента торговцям так званою «українською справою»; скликали в діаспорі робітничі мітинги, на яких протестували проти збору грошей на допомогу національно-визвольному рухові на Батьківщині. Окрім того, вони

саботували віча проукраїнських товариств, прикладом чого є збори 7 серпня 1921 р. у Вінніпезі [174, с. 91, 194].

У період громадянської війни комуністичні осередки в Канаді збирали кошти на медикаменти Червоній армії, проводили мітинги за припинення іноземної інтервенції, учасником якої була і Канада. Коли на початку 20-х рр. у СРСР був голод, українці-комуністи створили Комітет несення допомоги голодуючим, що зібрав 65 тис. доларів на допомогу своїм співвітчизникам і одночасно голодуючим Поволжя. За кращого економічного становища комуністи Канади створювали спеціальні товариства для збору матеріальних ресурсів для придбання сільськогосподарської техніки та інших машин, а також заради підготовки спеціалістів у агросфері, які готові були повернутись на Батьківщину й розбудовувати її господарство [203, с. 96–97]. Вони вивчали будівельну справу, керування трактором та автомобілем, слюсарську й ковальську роботу. Такі гуртки існували у Вінніпезі та Монреалі. Згодом об'єднавшись, вони прийняли назву Перша робітничо-агрокультурна комуністична група з Канади. У квітні 1922 р. комунари приїхали в Україну, в с. Мигаєво Одеської області. Навесні 1923 р. до них приєдналась друга група канадців українського походження, що утворюють першу канадську агрокомуна ім. В. Леніна. Інша комуна з канадських комуністів була заснована в с. Широке на Криворіжжі [270, с. 89–90].

Перша й найбільша комуна імені В. Леніна була закладена головним чином членами Товариства «Український робітничо-фермерський дім». Члени комуни (159 осіб) привезли з собою 3 трактори, 6 плугів, 7 борн, 5 сіялок, 6 снопов'язалок, токарний верстат, молотилку, 2 вантажні машини, а також насіння. Працювали вони з великим ентузіазмом, однак і їх не оминули репресії. У 1924 р. на території України діяло 9 комун, створених реемігрантами з США та Канади [203, с. 97]. Чимало канадських українців працювало в комунах ім. Дж. Ріда, «Селянська культура», «Новий світ», «Хлібороб», «Червоний прапор», «Червоний промінь», «III Інтернаціонал». У час суцільної колективізації ці комуни ліквідовувались, як і самі комунари.

Одні повертались за океан, інших відправляли до концтаборів чи розстрілювали за звинуваченням у «шпигунстві», декотрі померли від голодомору [270, с. 90–92].

Іншим напрямом допомогової діяльності комуністичного товариства став рух за приєднання Західної України до УСРР. Для цього у 1922 р. було утворено Український робітничо-фермерський комітет за визволення Східної Галичини. Першою його акцією був збір коштів (15 000 доларів) для підтримки політв'язнів та їх сімей [203, с. 97]. Насправді ж ця підтримка йшла на Закордонне бюро допомоги Комуністичній партії Східної Галичини у Відні (далі – ЗБД КПСхГ). Це підтверджує листування І. Навізівського зі згаданим бюро. Для прикладу, у листі від 28 вересня 1922 р. І. Навізівський радить ЗБД КПСхГ змінити назву на «комітет несення помочі жертвам польського терору в Сх. Галичині» [12, арк. 50], щоб уряд Канди не знав про збір коштів на компартію, так як і національно-патріотичні активісти, яких заохочували до цієї акції. За порадою І. Навізівського бюро змінило назву на Комітет несення помочі політичним в'язням Східної Галичини (з 1923 р. Комітет допомоги політичним в'язням Східної Галичини). З листа І. Навізівського до Комітету від 2 січня 1923 р. довідуємось про справжнє призначення зібраних коштів, які «в дійсності були зужиті тільки на комуністичну пропаганду» [12, арк. 156]. Його слова підтверджує й Т. Кобзей: «Гроші вислано до Відня, до так званого Тайного Комітету, але, як виявилось пізніше, ці гроші були зужили представники компартії за кордоном» [146, с. 118]. Такими були методи діяльності українських комуністів у Канаді.

У той час, коли пронаціональні товариства у діаспорі активно збирали кошти на підтримку ЗУНР, комуністи взагалі заперечували її існування: «1. Українські робітники, зібравшись 7 серпня у Вінніпезі, засуджують діяльність агентів уряду Петрушевича... 2. Збори застерігають українських робітників і фермерів Канади... перед новим обманом... який полягає у продажі бондів визволення т. зв. Галицької держави» (Резолюція віча в

Українському робітничому домі 7 серпня 1921 р.) [40, с. 50]. Такі судження комуністів пояснювались їх бажанням включити Західну Україну до складу Радянського Союзу, а не дозволити їй існувати самостійно чи приєднатись до УНР.

У 1927 р. було створено Центральний комітет несення допомоги потерпілим від повені, що зібрав 28 000 доларів жителям Галичини й Буковини. Окрім матеріальної допомоги надавали й моральну у справі боротьби з польськими загарбниками. У січні 1927 р. на VIII з'їзді ТУРФДому було видано резолюцію із закликами до канадського уряду звернути дипломатичним шляхом увагу Польщі на українське питання і припинити «знущання» над українським народом [213, с. 98–99]. У 30-ті рр. в комуністичній пресі виходили статті про польську політику пацифікації [52, с. 1]. У 1931 р. було сформовано Товариство допомоги визвольному рухові на Західній Україні (далі – ТОДОВИРНАЗУ), що через відповідні фонди мало надавати матеріальну підтримку революційній пресі, політичним в'язням та їх родинам. Його членство зросло з 3 000 у 1931 р. до 4 500 у 1939 р. [203, с. 97], що вказувало на схвалення й підтримку таких акцій українцями діаспори.

Товариство співробітничало з Центральним комітетом КП Західної України, ЦК Міжнародної організації допомоги революціонерам на Західній Україні, ЦК робітничо-селянської єдності. Воно налагодило зв'язки з українськими політичними в'язнями з польських тюрем і концентраційних таборів. За вісім років свого існування товариство переслало близько 20 тис. доларів на допомогу ув'язненим і революційному руху на Західній Україні [213, с. 101, 107, 110]. Окрім матеріальної допомоги воно надсило резолюції окупаційним урядам, організувало масові мітинги, на яких викривалась політика окупантів Західної України, «терор польської дефензиви, румунської сигуранци, чеської поліції» [212, с. 128]. Останнім актом у діяльності допомогового товариства був меморандум, вручений урядові Польщі через генерального консула Польщі в Оттаві 19 травня 1939

р. У ньому йшлося про загрозу фашизму полякам і українцям та про необхідність надання усіх громадянських прав українському народу. Копії меморандуму були вручені урядам Канади та Великобританії й зачитувались на комуністичних мітингах [213, с. 112]. ТОДОВИРНАЗУ випускало спеціальну літературу з описом подій на зазначених землях і пропагандистські листівки, зокрема книжку «Геть окупантів і УВО із Західної України», листівку «Волинь у крові – на оборону!». Основоположниками й керівниками організації були М. Ленартович, М. Кадиляк, М. Ліщинський, П. Лисець, М. Кашак, М. Чачковський, П. Арсен [212, с. 128]. При ній в останні два роки існування діяло Товариство оборони Буковини і Бесарабії [270, с. 108].

Як бачимо, у справах допомоги українцям у «старому краї» комуністи розставляють акценти. Вони, як і члени проукраїнських організацій у діаспорі, висловлюють протести проти включення західних територій України до Польщі, Румунії, Чехословаччини і прагнуть возз'єднання України, але тільки під владою більшовиків. Події ж голодомору 1932–1933 рр. в УСРР трактують як наклеп буржуазії.

Зрозуміло, що українські комуністи в канадській діаспорі, як і в інших країнах, підтримували загальний робітничий рух. Вони допомагали будувати профспілки й неодноразово були організаторами страйків. А у час громадянської війни в Іспанії 400 канадських українців боролись в інтернаціональних бригадах імені Мекензі-Папіно та Домбровського. При останній була створена сотня імені Т. Шевченка. Така участь у війні, зрозуміло, була нелегальною [270, с. 110].

У культурній сфері комуністи влаштовували для своїх прибічників концерти, ставили драматичні вистави в робітничих домах. При них діяли також мандолінові оркестри, хори, гуртки народних танців. Культурні осередки в діаспорі мали зв'язки з такими ж осередками в Україні, отримували від них спеціалізовану літературу. Підтримувались тісні контакти з Музичним товариством ім. М. Леонтовича в Києві. 15 липня 1939

р. комуністи організували Всекрайовий фестиваль української пісні, музики і танцю. Фестиваль пройшов з великим успіхом, що підтверджувала десятитисячна публіка на ньому. З 1920 р. в комуністичній пресі починають виходити твори українських та радянських письменників, поетів, таких як В. Чумак, В. Сосюра, П. Тичина, О. Вишня, В. Поліщук, І. Кулик, М. Ірчан, М. Бажан, М. Рильський, М. Шеремета. У цих творах прославлялась Червона армія і трудові подвиги робітничого класу, оспівувалась велич Радянського Союзу [213, с. 114, 120, 130–134]. Комуністи мали власні школи, де навчали дітей в прокомуністичному дусі. У 1929 р. ними було створено Студентський інститут ТУРФДім у Едмонтоні.

Комуністи підтримували й освітньо-культурні зв'язки з Радянською Україною. Вони пересилали кошти українським митцям і культурним товариствам в Україні, друкували статті з інформацією про останні літературні, драматичні, музичні новинки на Батьківщині, показували перші радянські фільми, отримували твори українських та радянських письменників, передруковували статті з радянських ЗМІ. Окрім цього, «Українські робітничі вісті» на першій сторінці започаткували рубрику «Вісті з Радянської України», в якій подавали опис економічного, культурного й політичного життя республіки [210]. На з'їзді СУРД у квітні 1924 р. було схвалено резолюцію, яка зобов'язувала Екзекутивний комітет зайнятись справою допомоги просвітнім організаціям і дитячим садкам в УСРР. На своєму з'їзді 30–31 січня 1925 р. Робітниче заповогове товариство ухвалило взяти шефство над Харківським інститутом народної освіти та обмінюватись з ним досвідом, допомагати літературою. У 1931 р. до Радянської України було відправлено делегацію на чолі з І. Навізівським, яка відвідала господарські, промислові, культурні та освітні установи й відомості про них передавала на мітингах в діаспорі [270, с. 93–95].

Ще одним завданням комуністів була дискредитація пронаціональних громадських організацій в очах українців діаспори. П. Кравчук зазначає, що «товариство вело вперту і послідовну боротьбу проти українських

буржуазних націоналістів, викривало політику уніатських ксьондзів й народовців... і націоналістичних шарлатанів, які видурювали в українських трудящих важко зароблені гроші на різні «фонди» [208, с. 149].

Комуністи, будучи ворогами націоналістичного табору, прагнули його розколоти з середини. Для цього в січні 1931 р., як зазначалось вище, була зроблена спроба створити при ТУРФДомах відділи Українських стрілецьких червоних громад для рядових стрільців. Останні нібито були введені в оману своїми старшинами, що стояли на службі в німецьких і польських панів. Однак, перше організаційне віче в Едмонтоні з цього приводу завершилось побоїщем з «жовто-блакитними стрільцями» і провалом ідеї формування таких громад [159, с. 138–146].

На Х з'їзді ТУРФДому між іншими була схвалена така постанова: «Прирікаємо, що будемо готові в кожний час дати відсіч контр-революційній українській еміграції в її зазіханнях на здобутки трудового населення Радянської України...». На XII з'їзді ТУРФДому у липні 1931 р. було прийнято резолюцію у питанні боротьби проти «українського фашизму», у якій говорилось про необхідність викривати антикомуністичну діяльність націоналістів і налаштовувати проти них робітниче населення діаспори [208, с. 176, 216]. А наприкінці січня 1933 р. всім осередкам Товариства «Український робітничо-фермерський дім» та його жіночим і молодіжним відділам була розіслана таємна інструкція «Розгорнімо ударний наступ на жовтоблакитників». В інструкції наказувалось «вирвати трудящих з під впливу» некомуністичних організацій; вступати в пронаціональні об'єднання і налаштовувати їх членів проти проводу; зривати мітинги; стежити за діяльністю цих об'єднань [230, с. 43]. Представників пронаціонального блоку в Канаді називали «капіталістичними наймитами», «фашистами», «народними зрадниками». Часто застосовували проти них силу під час зібрань та мітингів некомуністичних товариств.

Навіть у смерті Є. Коновальця звинувачували самих націоналістів. 3 червня 1938 р. хотіли провести з цього приводу віче, промовцем на якому

мав бути член ЦК Комуністичної партії Канади І. Бойчук, що планував «виголосить доклад, у якому докаже, що полковника Коновальця замордували самі українські націоналісти, які стоять на службі німецьких капіталістів», – згадував М. Шарик. Але промову так і не було виголошено через присутність українських націоналістів на цих зборах, які закінчились бійкою. З цього приводу навіть відбувся суд між двома організаціями, і націоналісти були змушені відшкодувати збитки за погром [158, с. 153–159, 170].

Напередодні Другої світової війни українські комуністи Канади виступають проти гітлерівського нацизму й націоналістичних організацій у Канаді. Вони активно публікують про це викривальні статті у своїй пресі. У Вінніпезі навіть відбувся масовий мітинг проти «терору українських фашистів» з понад 5 000 чоловік. У Торонто мітинг трудящих разом з українськими комуністами нараховував уже 15 000 осіб [261, с. 115].

Не всі українські комуністичні організації в Канаді підпорядковувались ТУРФДому. Самостійно існував «Лемко-союз», члени якого називали себе карпато-росами, а не українцями. Перше відділення асоціації виникає у 1929 р. у Вінніпезі з головою Т. Пейко, а у 1931 р. в Торонто. Ідеологічні засади їх членів базувались на комунізмі, а у сфері політики орієнтувались на СРСР. Вони підтримували зв'язки з канадським комуністичними товариствами та «Лемко-союзом» в США. У 1934 р. організація утворила свій відділ при Канадській робітничій оборончій лізі й допомагала канадським ув'язненим комуністам. Разом з представниками ліги вона проводила акції протесту проти гоніння на комуністів у Канаді. Її члени брали участь у робітничому русі, у «поході на Отаву» у червні 1935 р., в оформленні профспілок, частина з них вступила в ряди інтернаціонального батальйону Маккензі-Папіно в час війни в Іспанії. При організації карпато-росів діяли хори, драмгуртки, які проводили власні концерти та інші культурні заходи [217, с. 8–15].

Голова крайової ексекютиви УНО М. Шарик так пояснює підтримку комуністичних ідей у діаспорі Канади: «Багато з «наших» комуністів жили в

Канаді з-перед першої світової війни і відродженої української держави у 1917–1920 роках не бачили, а що їм комуністична преса і політруки зогидили, як появу «панської і німецької» затії». А ті що, прибули у час П хвилі еміграції, невдоволені своїм становищем в Україні, «очорнювали» її революційну пронаціональну владу [159, с. 83].

М. Марунчаком були зроблені підрахунки кількості пронаціональних та інтернаціональних організацій у Канаді й підбиті підсумки, за якими на 1929 р. перших було 160 у 140 поселеннях, а других – 90 у 86 [231, с. 77]. Переваги комуністів полягали у більшій координаності дій єдиним керуючим центром у Вінніпезі, у об'єднанні єдиною метою. Інші ж українські громадські організації були роз'єднані та ще й до того час від часу ворогували між собою. Важливим фактором у популярності комуністичних організацій, на нашу думку, була їх зацікавленість у справах робітників і поліпшення їх становища у діаспорі. Такої ініціативи проукраїнський блок не виявляв.

Коли ТУРФДім дійшов до піку розквіту діяльності, з України почали приходити вісті про голодомор, заслання до Сибіру, розстріли української інтелігенції та селянства (так званих куркулів). Т. Кобзей у своїх спогадах писав про реакцію членів ТУРФДому на ситуацію в Україні та долю реемігрантів-комуністів: «Ми, гурток партійних членів у проводі ТУРФДім, почали сходитись ще в 1932 році й обговорювати ці події в Україні та радились, що робити далі. В цім гуртку були: Д. Лобай, Т. Кобзей, Т. Кульчицький, ... О. Хоміцький, М. Смит, Н. Гандзюк і М. Кашак, потім до нас дійшли ще М. Змійовський, С. Хвалібога, М. Бречка, І. Гжибаковський та Т. Пилипас.

Нарешті в 1933 році наспіла вістка, що комісар [освіти] УССР Микола Скрипник... скінчив самогубством... Згодом після самогубства Скрипника скінчили самогубством П. Любченко, М. Хвильовий, потім у 1934 році арештовано Ірчана і Сембая, яких згодом розстріляли. Цього вже, як то кажуть, було нам забагато» [147, с. 29–30], враховуючи, що на нараді

ТУРФДому і братніх організацій їх діяльність визнали контрреволюційною. Всі ці новини, включно з розстрілами ідейних комуністів, призвели до розколу в інтернаціональному блоці.

В опозиції до керівників товариства опинились вищезгадані особи, які визнавали політику Москви терором. Відкритий спротив вони показали на партійній конференції у березні 1935 р. перед з'їздом у Вінніпезі. Д. Лобай засудив сталінську політику в Україні: «В цій промові я піддав гострій критиці всю русотяпську політику на Україні, заявивши відкрито, що провідних людей на Україні арештують і винищують за те, що вони українці» [151, с. 758]. Його слова підтримали Т. Кульчицький, Т. Кобзей, С. Хвалібога, М. Змійовський. Усі вони були членами Центрального виконавчого комітету, через що до наступного виконавчого комітету з них було включено лише Т. Кобзея, котрий наприкінці 1935 р. також залишає товариство. У той час Д. Лобай разом з І. Зелезом видає брошуру «За дійсне положення на Радянській Україні» з критикою сталінського терору, а опозиціонер Т. Кобзей пише одноднівку «Всім, що хочуть знати правду» [229, с. 78].

Колишні члени комуністичного об'єднання, що зрозуміли справжню роль більшовиків в Україні, створюють соціалістичну організацію «Українське робітничо-фермерське освітнє товариство» (далі – УРФОТ) з відділами у Вінніпезі й Трансконі. Офіційним органом товариства з 1936 р. стає газета «Правда» з редактором Д. Лобаєм, яка відкрито критикувала сталінізм і його антиукраїнську політику. Але організація залишалась нечисельною й непопулярною [285, р. 198–199]. Т. Кобзей був секретарем новоствореної організації і згадував про всі етапи розвитку соціалістичного руху в Канаді: «Мені, як секретареві, доручено переписатись з товаришами Довганем, Сободем та Підгайним у Детройті які кілька років раніше виступили з контрольованого комуністичною партією Союзу Українських Робітничих Організацій у ЗДА, – і так постало об'єднання канадських організацій з детройтським СУРО. Ще потім зайшла потреба скликати з'їзд

який відбувся в Торонті 30 і 31 липня та 1 серпня 1936 року. З'зд був скликаний за згодою товариств Вінніпег, Транскона і Портедж ля Прері, Українським Просвітним Товариством з Монреалю і Товариством «Каменярі» з Торонта та детройтським СУРО» [147, с. 36]. На цьому з'зді було засновано «Федерацію українських робітничо-фермерських організацій».

На наступній конференції у грудні 1937 р. Федерація українських робітничо-фермерських організацій змінила назву на Союз українських організацій, а назву газети «Правда» на «Вперед» (1938–1940 рр.). Це був вияв бажання відійти від комуністичних позицій і об'єднати всі некомуністичні організації в українській діаспорі Канади [229, с. 78–79]. Однак, маючи таке минуле, зробити це було непросто. Провідними представниками соціалістичних товариств у Канаді були Д. Лобай, Т. Кобзей, С. Хвалібога, Т. Кульчицький, Ю. Елендюк та інші.

Окрім зазначених вище організацій, соціалістичний рух у Канаді був представлений Українським трудовим об'єднанням (далі – УТО), яке вийшло з середовища УНДому наприкінці 20-х рр. ХХ ст. Його ідейним творцем був редактор «Правди і волі» М. Мандрика. УТО пов'язувало своє ідейне підґрунтя з Українською партією соціалістів-революціонерів у Празі та Українською соціалістичною радикальною партією у Львові. УТО, яке працювало майже десять років, очолювали М. Мандрика, В. Баран, В. Брилинський, Д. Гунькевич, С. Котик, В. Левицький, П. Павлюкевич, О. Басова, С. Ємчук, С. Задорожний, Н. Лібер, І. Палка та ін. [229, с. 80–81].

Як бачимо, соціалістичний рух у Канаді був нечисленним і не мав впливу в українській громаді. Основну його частину склали колишні прихильники ТУРФДому, що переоцінили значення комуністичної ідеології та дізналися правду про тоталітарний режим в УСРР.

Отже, у 1918–1939 рр. у діаспорі Канади був досить поширений комуністичний рух, який організаційно оформився в Товариство «Український робітничо-фермерський дім» (до 1924 р. під назвою

Стоваришення «Український робітничий дім») з жіночою та молодіжною секціями, Робітничим заповоговим товариством, Товариством допомоги визвольному рухові на Західній Україні. Його соціальну базу склали працівники у сфері промисловості, сільського господарства та безробітні. Пік популярності цього руху припадає на початок 30-х рр. ХХ ст., однак звістки про голодомор 1932–1933 рр., сталінські репресії, розкуркулення та розстріли ідейних комуністів призводять до зменшення членства товариств.

Ті ж прибічники комуністичного руху, що розчарувались в його постулатах і політиці більшовиків в Україні, створюють власні соціалістичні товариства у другій половині 30-х рр. Внаслідок цього розколу кількість членів ТУРФДому і братніх організацій скорочується, а його вплив на громадське життя в Канаді зменшується. А в червні 1940 р. уряд Канади взагалі заборонив діяльність Комуністичної партії Канади й суміжних комуністичних організацій, в тому числі ТУРФДому. Новий же соціалістичний рух у міжвоєнний період тільки формувався й не встиг розгорнути широкого поля діяльності. Він мав на меті об'єднати всі робітничі некомуністичні товариства.

Отже, в українській діаспорі Канади ще на початку ХХ ст. почали з'являтися перші громадські об'єднання, переважно релігійного та культурно-просвітницького спрямування. Міжвоєнний же період вирізняється формуванням мережі громадських організацій політичного характеру.

Так, у перші повоєнні роки українське громадське життя в діаспорі було представлене Українським канадійським горожанським комітетом, Українським центральним комітетом, Українською народною радою, Українським червоним хрестом, освітніми установами тощо. Їх завданням стало відстоювання прав українців на Батьківщині та в Канаді. Зазначені організації посприяли пробудженню національної свідомості та ініціативності серед українців діаспори Канади.

По містах Канади провідники українського руху проголошували й закликали з платформ: «В організації і солідарності криється сила народу». У читальнях «Просвіти» говорилось: «Знання висвободить рільника і робітника з неволі». Українці, що займались бізнесом, проголошували клич: «Ко-оперативно переможем всі труднощі». Між робітництвом закликалось: «Робітники всіх країв єднайтеся». В церквах священники проповідували: «Віра в єдину церкву спасе нас на чужині» [155, с. 99]. Такі заклики були близькі українцям діаспори у міжвоєнний період і знайшли їх підтримку. Значний масив українського населення був залучений до діяльності в громадських організаціях відповідно до їх переконань. З приходом переселенців другої хвилі імміграції з'являються нові кличі та нові ідеї в діаспорі, що знаходять своє вираження в нових об'єднаннях. Такими новими об'єднаннями стали ліберальні, націоналістичні та консервативні товариства, які в сукупності склали національно-патріотичний блок організацій у Канаді.

Спільними цілями й напрямками діяльності блоку проукраїнських організацій у Канаді в міжвоєнний період були допомога співвітчизникам в Україні у боротьбі за її незалежність, поширення української ідеї в Канаді й серед кіл світової громадськості, боротьба з розповсюдженням комуністичних ідей у громадських організаціях діаспори. Також вони ставили перед собою завдання зберігати й розвивати українську культуру, мову, традиції, національну ідентичність, сприяти ефективній соціалізації українців і налагоджувати для них механізми самоорганізації в діаспорі.

Напрямами діяльності комуністичного ТУРФДому у міжвоєнний період були допомога українським трудящим Канади та України в роки криз; наведення контактів з урядом УСРР; популяризація комуністичних ідей через агітацію у пресі, виступи на мітингах з промовами, видання відповідних книг; участь у страйках, демонстраціях, «голодових походах», запланованих Комуністичною партією Канади; освітня робота по вихованню української молоді; поширення українських та радянських культурних традицій в діаспорі. Не менш важливим напрямом роботи для комуністів була

дискредитація в очах спільноти діаспори неробітничих громадських товариств, стосунки з якими були відверто ворожі й часто переростали у фізичні розправи. Проте, як би комуністи не намагались пропагувати свої ідеї, правдива інформація про більшовицький терор у СРСР привертала основну масу населення на сторону національно-патріотичних громадських об'єднань.

ВИСНОВКИ

Проблематика формування суспільно-політичного статусу українців в умовах імміграційної політики Канади у міжвоєнний період безпосередньо та опосередковано представлена в узагальнюючих, спеціалізованих і довідкових виданнях з історії української діаспори Канади у радянських, діаспорних, зарубіжних та сучасних українських вчених. Основоположними з обраної теми стали ґрунтовний доробок діаспорного вченого М. Марунчака, роботи М. Боровика, В. Макара, С. Качараби й О. Сича. Історіографічна база дослідження проливає світло на процес інтеграції українців у поліетнічне суспільство Канади та їх соціальний статус у ньому. Однак, досі залишається ряд питань, що потребують подальшого розроблення у нових наукових працях.

Джерельна база вивчення імміграційної політики Канади у 1918–1939 рр. є значною за обсягом та різноманітною. Вона включає в себе нормативно-правові акти держав Канади, Польщі, Румунії, Чехословаччини та УСРР; справочинні документи; публіцистичні та політичні твори членів партій, громадських об'єднань та рухів; пресу органів державного управління, громадських організацій, політичних партій; статистичні матеріали; мемуари, приватне листування, особові справи потенційних емігрантів тощо. Зазначений комплекс джерел та історіографії надає можливість дослідити причини та характер еміграції українців за океан, імміграційну політику Канади та її етапи, охарактеризувати ставлення уряду і самих канадців до українських переселенців, нові умови їх проживання і шляхи пристосування до них, створення українцями громадських та освітніх установ і напрямів їх діяльності в діаспорі у міжвоєнний період.

У 1918–1939 рр. тривала друга хвиля еміграції українців до Канади, зумовлена наслідками Першої світової війни, поразкою Української революції 1917–1921 рр. та соціально-економічним, політичним становищем українців під окупаційними режимами Польщі, Румунії, СРСР та у складі Чехословаччини. Причини еміграції визначили і її характер. Число

економічних емігрантів у міжвоєнний період перевищувало число політичних. Однак, це була вже не суто заробітчанська, а й політична імміграція, яка активно включилась у суспільно-політичне життя Канади й розбудувала ряд українських громадських організацій та освітніх установ.

Більшу частину українських переселенців складали працівники у сфері сільського господарства, а меншу робітники, колишні солдати і старшини української армії, службовці державного апарату, вчителі, науковці, представники інтелігенції, священнослужителі, промисловці, люди вільних професій, великі та середні землевласники, торговці та підприємці. За статистичними підрахунками основну масу іммігрантів представляли вихідці з Галичини, на другому місці були прибулі з Волині та Західного Полісся, потім із Закарпаття та Буковини. Обмеженим був виїзд з території Радянської України. Чисельність українських переселенців до Канади у міжвоєнний період становила від 68 до 70 тис. осіб. Основними місцями їх поселення стали степові провінції: Манітоба, Альберта, Саскачеван, меншою мірою Онтаріо, Британська Колумбія, Квебек. Українці надавали перевагу поселенням у сільській місцевості, що вказувало на їх зайнятість у сфері сільського господарства. Ті, хто селився у містах і на околицях, влаштовувались на роботу на шахтах, лісопереробних, вагоноремонтних заводах, у транспортній сфері, у кравецькій й кушнірській майстерні.

Значною мірою на склад та кількість іммігрантів впливало законодавство Канади, в основі якого лежав Імміграційний акт 1910 р., поправки до якого вносились у 1919 і 1928 рр. Питаннями імміграції у Канаді займалось Міністерство імміграції та колонізації, а з 1936 р. – Міністерство гірничорудної промисловості та ресурсів. Пріоритетним уряд ставив в'їзд переселенців з Великобританії та США; на другому місці – скандинавів, швейцарців, німців, бельгійців, голландців, французів; на третьому – австрійців, угорців, румунів, поляків, росіян, литовців, латишів, естонців, чехів і словаків, жителів Югославії. Взагалі небажаними вважались вихідці з Італії, Південної Європи та Азії. Це був негласний поділ у владних колах

Канади, який не мав правового статусу. Вихідці з Центральної та Східної Європи могли бути переважно працівниками у сфері сільського господарств та членами їх родин.

У свою чергу, зміни в імміграційній політиці Канади визначались економічним становищем у країні, кон'юнктурою ринку праці, думкою роботодавців і громадськості Канади загалом. Міжвоєнний імміграційний український потік до Канади то збільшувався, то зменшувався залежно від зазначених обставин. Такими обставинами були реалії Першої світової війни, Великої економічної депресії тощо. Нормативні акти певною мірою визначали характер і склад другої хвилі еміграції українців до Канади, коригували місця розселення новоприбулих, майбутній вид їх діяльності.

Загалом міжвоєнну хвилю імміграції до Канади можна поділити на такі етапи: 1) 1918–1925 рр. (цей період позначився обмеженням імміграції у зв'язку з економічним становищем та імміграційним законодавством Канади щодо іноземців з країн-противників Великобританії у Першій світовій війні) 2) 1926–1930 рр. (етап пройшов під впливом «залізничної угоди» від листопада 1925 р., що тривала до серпня 1930 р.); 3) 1930–1934 рр. (характер цього етапу був результатом економічної кризи в Канаді й обмежувальних заходів Міністерства імміграції та колонізації); 4) 1935–1939 рр. (останній період відзначився відновленням та зростанням у незначному обсязі імміграції у зв'язку із покращенням економічного становища Канади).

На активізацію чи скорочення імміграційних процесів також впливало законодавство Польщі, Румунії, Чехословаччини та СРСР, діяльність мореплавних та еміграційних агентств, залізничних компаній та товариств допомоги українським емігрантам. Уряди Польщі, Румунії та Чехословаччини стимулювали відтік українського населення за кордон, тому що їхня політика була спрямована на зміцнення економічного й суспільного становища польського, румунського та чехословацького елемента на західноукраїнських територіях. Одним із напрямів втілення цього задуму було активне сприяння і пропаганда переселення українців. У той же час

еміграція з теренів СРСР була можлива лише в незначній кількості у 20-ті рр. ХХ ст. Само собою зрозуміло, що агітація до еміграції для мореплавних, залізничних та еміграційних компаній була вигідною, оскільки безпосередньо впливала на їх заробіток.

Товариства допомоги українським іммігрантам в основному вирішували проблеми з переселенням, поселенням і працевлаштуванням іммігрантів. Їх завдання були такими: допомога українським емігрантам у справах виїзду за кордон; підтримання зв'язків української діаспори з Батьківщиною; захист інтересів українських емігрантів перед канадським, польським, румунським, чехословацьким урядами; інформування у питаннях, пов'язаних з еміграцією.

Після Першої світової війни Канада, як і інші європейські держави, зіштовхнулася з економічною кризою і, як наслідок, – безробіттям. Учасники війни протестували проти іммігрантів, у тому числі українських, вважаючи, що ті відбирають у них робочі місця і забуваючи про те, що українці в основному працювали на фермах і освоювали прерії. Населення Канади через різноманітні робітничі страйки, в організації яких активну участь брали деякі з українських переселенців, упереджено ототожнювало більшість українців з комуністами. Були відомими акції протесту проти «залізничної угоди» 1925 р., що дозволяла масове перевезення іммігрантів з Центрально-Східної Європи. У Саскачевані наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. навіть діяв Ку-Клукс-Клан, вороже налаштований проти іммігрантів з Центральної та Східної Європи. Отже, не завжди становище українців у Канаді було задовільним, оскільки спостерігались випадки рееміграції. Лише довгі роки чесної роботи і громадської діяльності, боротьби за свій статус дозволили їм посісти гідне місце в канадському суспільстві.

Одним з критеріїв адаптації українців діаспори до нових умов життя та включення в канадське суспільство, вироблення ними певного суспільно-політичного статусу є участь у політичному житті країни. Активна участь українців у політичному житті Канади у 1918–1939 рр. пояснюється

прагненням іммігрантів інтегруватись у нове суспільство, захищати свої права й отримати політичні важелі впливу.

Іммігранти, які здобували канадське громадянство, могли обирати й бути обраними до муніципалітетів, провінційних та федеральних парламентів. Представниками до парламенту від українців були переважно юристи, вчителі, лікарі, громадські діячі, найчастіше особи з вищою освітою. У міжвоєнний період не було жодного українця міністра чи сенатора і лише один посол до федерального парламенту – М. Лучкович. Українці на той час також не мали власних партій, не беручи до уваги Комуністичну партію Канади, одними з організаторів якої вони були і яка досить довго діяла нелегально і ні разу за міжвоєнний період не сформувала свій уряд. В основному українці підтримували ті партії, членами яких були їх земляки. Це був, так званий, принцип «блокового голосування». З цього користувались канадські політики, запрошуючи представників української діаспори в ряди своїх партій і тим самим збільшуючи свої рейтинги.

До початку 20-х рр. ХХ ст. в Канаді були дві провідні політичні сили, що по чергово ділились владою – ліберальна й консервативна партії. Соціалістичні рухи в Європі, більшовицький переворот у Росії вплинули на створення нових партій у Канаді, в основному фермерських і робітничих. Такими були провінційні партії: Об'єднані фермери Онтаріо, Манітоби, Альберти; федеральна фермерсько-робітничка Прогресивна партія Канади; Комуністична партія Канади; Партія соціального кредиту, Федерація кооперативної співдружності. З утворенням нових партій у країні українці починають вступати в їх ряди, голосувати за їх представників.

Українцям вдалось ставати депутатами в місцях їх компактного поселення. Тому логічно, що найбільше число послів до провінційного парламенту було з Альберти, менше з Манітоби й найменше з Саскачевану. Українські переселенці ставили перед собою завдання боротись за свої права, зміцнювати своє соціальне становище, висувати на розгляд громадськості українське питання в Європі через участь у державному управлінні країни в

ролі голів муніципалітетів, послів до локальних та загальнодержавного парламентів.

Як результат, активна участь українців у політичному житті Канади зміцнила їх позиції в країні як повноправних членів канадського суспільства, підвищила їх суспільно-політичний статус.

Ще однією з форм пристосування до нових умов побуту в Канаді є участь українців у громадському житті. Процес створення громадських організацій був під контролем уряду Канади. Більшість українських громадських організацій у діаспорі були домініальними і мали розгалужену мережу філій по Канаді. Можливість їх легального існування в діаспорі забезпечував чартер, виданий державним секретарем. Чартери давали право на заснування відділів і вказували на територіальні межі утворення товариств. Уряд Канади мав схвалити назву та статут організації, які долучали до заяви на отримання чартеру. Зміни до статутів установ мали реєструватись завчасно в державного секретаря в Оттаві. Громадські організації могли займатись лише тим, що було прописано в чартері, що, у свою чергу, базувалося на їх заявах. Як показує досвід, канадський уряд не ставив перешкод у заснуванні та діяльності українських громадських товариств у міжвоєнний період, окрім комуністичних, підривна робота яких була орієнтована на зміну державного ладу в країні.

В українській діаспорі Канади ще на початку ХХ ст. почали з'являтися перші громадські об'єднання, переважно релігійного та культурно-просвітнього спрямування. Міжвоєнний же період вирізняється формуванням мережі громадських організацій політичного характеру.

Події Української революції 1917–1921 рр. наклали свій відбиток на представників діаспори, що активізували свою діяльність у суспільній сфері та приступили до створення нових громадських організацій. Також нова хвиля імміграції після Першої світової війни поповнює українську діаспору політичними іммігрантами. Як результат, у діаспорі засновуються Український канадський горожанський комітет, Український червоний хрест,

Українська народна рада тощо. У час другої хвилі імміграції в Канаді постають ліберальні, націоналістичні, консервативні, соціалістичні товариства з жіночими та молодіжними секціями. До них ще на початку ХХ ст. розпочали свою діяльність комуністичні громадські організації. Консервативні організації спирались на католицьку церкву й монархічні засади існування держави, ліберальні орієнтувались на православну церкву й демократію, націоналісти, як і ліберали, були більш прихильними до православ'я, але на перших порах існування української держави допускали авторитарний режим, комуністи ж не сприймали націоналістичних поглядів, виступали за більшовицький тоталітарний режим і взагалі не визнавали церкви. Важливим фактором, що пояснював популярність комуністичних та соціалістичних організацій у діаспорі, була їх зацікавленість у справах робітників і поліпшення їх становища у діаспорі. Такої ініціативи проукраїнський блок не виявляв.

Соціальну базу ліберального, націоналістичного, консервативного рухів складали переважно інтелігенція та військові, а комуністичного та соціалістичного – фермери, робітники.

Загалом представники національно-патріотичного блоку Канади ставили перед собою ряд спільних завдань: допомога співвітчизникам в Україні у боротьбі за її незалежність; пропагування української ідеї в Канаді; боротьба з проявами тоталітаризму в громадських організаціях діаспори; розбудова культурного і громадського життя в діаспорі; створення освітніх інституцій і їх фінансова підтримка; видання своєї преси; розвиток української культури. Шляхами втілення цих завдань було проведення акцій по збору коштів під час зібрань членів товариств, святкових ярмарків на допомогу потребуючим в еміграції й на Батьківщині; а також потребуючим цього освітнім, релігійним інституціям у Канаді; подання меморандумів до уряду Канади; організації протестних віч на захист національної ідеї; написання публікацій до преси щодо становища українців в Україні та діаспорі, щодо пропагандистської роботи комуністичного блоку українців у

Канаді, злodianь більшовиків на теренах УСРР; видання брошур і книг про пронаціональний рух у Канаді; начитка лекцій з назрілих питань у тогочасній політичній ситуації в Україні та діаспорі тощо; заснування шкіл, бурс, проведення освітніх курсів, публічних лекцій; створення бібліотек; постановка драматичних вистав, концертів; організація хорів та оркестрів. Незважаючи на відмінність ідеологічних орієнтирів, головною метою пронаціональних товариств була розбудова громадського життя в діаспорі, сприяння консолідації та протистояння асиміляційним тенденціям. Зазначені організації посприяли пробудженню національної свідомості та ініціативності серед українців діаспори Канади.

Інтернаціональний блок складався з комуністичних та соціалістичних організацій. Ідеологія комуністичних громадських організацій Канади не сильно відрізнялась від більшовицької в СРСР. Вони раділи постанові цієї наддержави і призначеній автономії для України, багато з їх членів належали до нелегальної Комуністичної партії Канади. Але, не перебуваючи під згубним впливом політики русифікації СРСР, українсько-канадські комуністи зберігали, розвивали українську культуру та мову. Напрямами діяльності комуністичних організацій у міжвоєнний період були допомога українським трудящим Канади та України в роки криз; наведення контактів з урядом УСРР; пропаганда комуністичних ідей через агітацію у пресі, виступи на мітингах з промовами, видання відповідних книг; участь у страйках, демонстраціях, «голодових походах», запланованих Комуністичною партією Канади; освітня робота по вихованню української молоді; поширення українських та радянських культурних традицій в діаспорі. Не менш важливим напрямом роботи для комуністів була дискредитація в очах спільноти діаспори неробітничих громадських товариств, стосунки з якими були відверто ворожі й часто переростали у фізичні розправи. Українські соціалістичні товариства у Канаді виникають внаслідок знайомства прибічників комуністичного руху діаспори з більшовицькими методами терору. Новий соціалістичний рух у міжвоєнний

період тільки формувався і не встиг розгорнути широкого поля діяльності. Він мав на меті об'єднати всі робітничі некомуністичні товариства.

Національно-патріотичні громадські організації завжди долучались до загальнодіаспорних акцій з таких важливих питань, як протест проти політики польської пацифікації, більшовицького терору, голодомору в Україні, підтримка постанов Карпатської України тощо. Зрозуміло, що члени організацій комуністичного характеру виступали за світовий робітничий рух, класову боротьбу і не підтримували акції національно-патріотичного блоку.

Як прокомуністичний (інтернаціональний), так і проукраїнський табори надавали матеріальну допомогу населенню Східної Галичини, Волині, Буковини та Закарпаття, збирали кошти для видання національної преси, організовували мітинги проти національного гніту на цих землях, писали відозви до уряду Канади тощо.

Отже, однією з головних особливостей української спільноти в Канаді стало формування громадських організацій та інституцій, що були покликані зберігати та розвивати українську культуру, мову, традиції, національну ідентичність, сприяти ефективній соціалізації українців і налагоджувати для них механізми самоорганізації в діаспорі. Громадське самоврядування для українських переселенців стало однією з форм пристосування до нового способу життя в Канаді.

Як впливає з вищесказаного, тими показниками, що визначали статус українців у Канаді були їх можливості залучення до громадського та політичного життя країни. Ці можливості диктувалися як владними колами держави, так і настроями в суспільстві й бажанням самих українців активно брати участь у суспільно-політичному житті Канади.

Таким чином, у міжвоєнний період українська діаспора створила власний механізм самоуправління та самоорганізації, цим самим заклавши базу для пристосування до нової дійсності, збереження своєї ідентичності та подальшого піднесення свого соціального статусу в Канаді. Участь українців у політичному та громадському житті країни допомогла їм консолідуватись

та сформувати свій суспільно-політичний статус в Канаді в міжвоєнний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

Ф. 430 (Товариство опіки над українськими емігрантами. 1925–1939 рр.)

Оп. 1.

1. Спр. 1. Статути, 1925–1926 рр., 37 арк.
2. Спр. 5. Примірники газети «Український емігрант», 1934–1935 рр., 6 арк.

Ф. 802 (Державне управління посередництва праці, м. Львів. 1920–1934 рр.)

Оп. 1.

3. Спр. 15. Розпорядження Головної еміграційної управи у Варшаві про права і обов'язки пароплавних товариств для обслуговування емігрантів, 5 березня 1923 р., 1 арк.
4. Спр. 188. Циркулярний лист Львівського воєводського управління про порядок еміграції осіб до Канади, 20 лютого 1923 р. – 2 арк.

Ф. 854 (Союз громадських організацій опіки над емігрантами, м. Львів. 1928–1939 рр.)

Оп. 1.

5. Спр. 15. Програма роботи Союзу, 1931 р., 4 арк.
6. Спр. 18. Звіт (керівництва) Еміграційного дому у Львові (за 1931 р.) про значення і роботу «Дому», 1931 р., 1 арк.

Центральний державний архів зарубіжної україніки

Ф. 37 (Український визвольний фонд. 1933–1992 рр.)

Оп. 1.

7. Спр. 12. Листування УВФ з ПУН про переказ коштів, співпрацю тощо, 25 квітня 1939 р. – серпень 1983 р., 96 арк.
8. Спр. 96. Збіркові листи УВФ на допомогу українським політичним в'язням тощо, 1934–17 лютого 1986 р., 165 арк.

Ф. 39 (Організація державного відродження України. 1933–2000 рр.)

Оп. 1.

9. Спр. 2. Документи (запрошення, листи, програми, проекти резолюцій тощо) з'їздів ОДВУ, 9 липня 1934–4 вересня 2000 р., б/д, 121 арк.

Ф. 41 (Селешко Михайло Дамянович (1901–1981), український журналіст та громадський діяч. 1932–1980 рр.)

Оп. 1.

10. Спр. 45. Документи (програми з'їздів, буклет, бюлетень та ін.) Братства українців католиків Канади з прим. Селешка М. Д., 22 липня 1933–1935 рр., 8 арк.

Ф. 50 (Українське національне об'єднання. 1936–1995 рр.)

Оп. 2. 1936–1995 рр.

11. Спр. 12. Свідectво про закінчення «Рідної школи» [м. Торонто] за 1942/43, 1943/44 та 1944/45 н. / р., 28 червня 1936 р., 1942–1945 рр., 56 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 6 (Центральний комітет Комуністичної партії Західної України (ЦК КПЗУ). 1917–1936 рр.)

Оп. 1. 1917–1936 рр.

12. Спр. 40. Листування з ЗБД (Закордонним бюро допомоги) з питань допомоги політв'язням Східної Галичини і фінансування органу ЦК КПЗУ «Наша правда», 1 лютого 1922 р.–17 березня 1924 р., 235 арк.

13. Спр. 217. Інтерпеляція послів польської комуністичної фракції про еміграцію, 9 червня 1925 р. – 1925 р., 5 арк.

Ф. 269 (Колекція документів «Український музей в Празі». Кінець ХІХ ст. – 1948 р.)

Оп. 1. 1911–1948 рр.

14. Спр. 107. Меморандум діяча Січових організацій в США і Канаді В. Босого до гетьманської управи в Берліні, до головної січової централі в

Чикаго, до Східної Галичини стосовно своєї діяльності в 1914–1924 рр., 1926 р., 53 арк.

15. Спр. 162. Звернення заяви, оголошення, афіши товариства Січ ім. Б. Хмельницького в Нью-Йорку, політичного товариства Українська рада в Нью-Йорку, українського товариства «Просвіта» у Буенос-Айресі, інших українських громадсько-політичних і професійних організацій і об'єднань в США і Канаді, 23 жовтня 1910 р. – 26 січня 1930 р., 127 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 4 (Управління уповноваженого Народного Комісаріату Закордонних справ СРСР на Україні, м. Харків. 1919–1925 рр.)

Оп. 1. 1919–1925 рр.

16. Спр. 141. Інструкції, циркуляри і положення, що стосуються профілю п / відділу віз і закордонних паспортів, 10 червня – 29 грудня 1922 р., 78 арк.

Державний архів Київської області

Ф. Р-111 (Киевский губернский исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (Губисполком). 1919–1925 гг.)

Оп. 4. 1921–1925 рр.

17. Спр. 1. Циркуляры и распоряжения СНК РСФСР, УССР, НКВД о порядке оформления иностранного подданства и выезда за границу лиц иностранного подданства, 21 февраля 1921 г. – 26 декабря 1922 г., 124 арк.

Ф. Р-3066 (Акционерное общество «Русско-канадско-американское пассажирское агенство» (РУСКАПА). 1926–1930 гг.)

Оп. 1.

18. Спр. 373. Дидух-Шмагай Михаил, 11 февраля 1928 г. – 18 апреля 1928 г., 15 арк.

19. Спр. 776. Машковская Ефросиния, 19 апреля 1926 г. – 3 июля 1926 г., 13 арк.

Ф. Р-4205 (Управление уполномоченного Народного комиссариата иностранных дел УССР в Киевском районе. 1921–1925 гг.)

Оп. 1.

20. Спр. 115. Циркуляры и инструкции Наркоминдела УССР, 31 июля 1922 г. – 12 июля 1923 г., 42 арк.

Державний архів Волинської області

Ф. 46 (Волинське воєводське управління, м. Луцьк. 1921–1939 рр.)

Оп. 2. 1929–1939 рр.

21. Спр. 556. Листування з Міністерством внутрішніх справ про повернення емігрантів українців до Польщі, проект договору з СРСР про сплав лісу по кордонних річках та ін., 26 березня 1930 р. – 20 грудня 1933 р., 73 арк.

22. Спр. 594. Звіт рівненського старости про службову діяльність відділів, 19 липня 1930 р. – 3 лютого 1931 р., 50 арк.

Оп. 4. 1921–1939 рр.

23. Спр. 379. Статистичні дані про кількість господарських осадників на Волині, 8 вересня 1934 р. – 22 жовтня 1934 р., 32 арк.

Ф. 397 (Луцький відділ Еміграційного синдикату. 1930–1933, 1935–1939 рр.)

Оп. 1.

24. Спр. 1. Відомості для емігрантів, 22 серпня 1930 р. – 20 березня 1933 р., 262 арк.

25. Спр. 2. Відомості Еміграційного синдикату для емігрантів, 5 січня 1935 р. – 19 липня 1935 р., 25 арк.

26. Спр. 7. Листування з центральним синдикатом про еміграцію в Канаду и списки сімей, що виїжджають на місце роботи, листопад 1937 г. – листопад 1938 г., 116 арк.

Державний архів Львівської області

Ф. 1 (Львівське воєводське управління)

Оп. 34.

27. Спр. 1022. Звіти Львівського і Жешівського відділів Польського трансатлантичного корабельного товариства лінії «Гдиня-Америка» про рух емігрантів, 1932–1934 рр., 29 арк.

Ф. 7 (Львівське повітове староство).

Оп. 3. 1919–1931, 1932–1935, 1936–1939 рр.

28. Спр. 623. Справа про діяльність бюро по організації інформації і допомоги емігрантам, 1939 р., 7 арк.

Státní ústřední archiv v Praze.

Č. f. 820 (Ruská a ukrajinská emigrace v Československé republice (RUESO). 1918–1938)

Karton 39.

29. Inv. č. 251. Jednání vñeemigrantského sjezdu organizací ukrajinských inženýrů v listopadu 1930 v Poděbradech a vytvoření Svazu organizací inženýrů a techniků – Ukrajinců v emigraci se sídlem v Paříži, 1930, 626 f.

Опубліковані джерела

30. Бак Т. Октябрьская революция и канадское рабочее движение / Т. Бак. – Москва : Государственное издательство политической литературы, 1957. – 24 с.

31. Бак Т. Тридцать лет коммунистического движения в Канаде (1922–1952) / Т. Бак. – Москва : Иностранная литература, 1954. – 240 с.

32. Биковський Л. Канада : замітки для переселенців / Л. Биковський. – Подебради : власним накладом, 1925. – С. 41–99.

33. В обороні емігрантів // Діло. – Львів, 1925. – 25 червня. – Рік ХLIII. – Ч. 138. – С. 2.

34. Витяг з першого статуту Української стрілецької громади // За честь, за славу, за народ! : збірник на золотий ювілей Української стрілецької громади в Канаді 1928 – 1978 / ред. З. Книш. – Торонто : видання головної управи Української стрілецької громади в Канаді, 1978. – С. 579.

35. Войценко О. Літопис українського життя в Канаді : у 8 т. / О. Войценко. – Вінніпег : Тризуб, 1963. – Т. 2 : Доба росту й диференціації. Роки після 1-ої Світової війни, 1919–1924. – VIII, 395 с.
36. Войценко О. Літопис українського життя в Канаді : у 8 т. / О. Войценко. – Вінніпег : Тризуб, 1965. – Т. 3 : Доба росту й диференціації. Роки 1925 – 1929. – 307 с.
37. Войценко О. Літопис українського життя в Канаді : у 8 т. / О. Войценко. – Вінніпег : Тризуб, 1969. – Т. 4 : Доба росту й диференціації. Роки 1930 – 1939. – VIII, 477 с.
38. До українського громадянства в Канаді! // Марунчак М. Г. Нація в боротьбі за своє існування : 1932 і 1933 в Україні і діаспорі / М. Г. Марунчак. – Вінніпег : накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1985. – С. 90–92.
39. Договір між РСФР і УСРР // Українські робітничі вісті. – Вінніпег, 1921. – 19 люте. – Ч. 15. – С. 3.
40. Доповідь консула Польщі у Вінніпезі Скарбека до Міністерства закордонних справ Польщі Праводержавна ситуація Східної Галичини у висвітленні української преси // Українська діаспора. – Київ – Чикаго : ІНТЕЛ, 1993. – Ч. 4. – С. 47–52.
41. Заборона на українські видавництва знесена // Українські робітничі вісті. – Вінніпег, 1919. – 5 квітня. – Ч. 3. – С. 1.
42. Зі статті «Завдання УНО в економічній ділянці». Едмонтон, 20 грудня 1932 р. [Електронний ресурс] // Українське національне об'єднання в Канаді (УНО) : документи з фондів ЦДАЗУ / Державна архівна служба України, ЦДАЗУ. – Київ : [б. в.], 2015. – С. 16–17. – Режим доступу: http://tsdazu.gov.ua/files/online/12.02.2016/z_uno_canada.pdf (дата звернення: 30. 10. 2016). – Назва з екрана.
43. Зі статті члена УНО Канади Тимоша Павличенка «Програма й тактика УНО». Едмонтон, 25 жовтня 1932 р. [Електронний ресурс] // Українське національне об'єднання в Канаді (УНО) : документи з фондів

ЦДАЗУ / Державна архівна служба України, ЦДАЗУ. – Київ : [б. в.], 2015. – С. 14–16. – Режим доступу: http://tsdazu.gov.ua/files/online/12.02.2016/z_uno_canada.pdf (дата звернення: 30. 10. 2016). – Назва з екрана.

44. Извлечение из устава Русско-канадско-американского пассажирского агентства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hisdoc.ru/papers/21518/> (дата обращения: 21.12.2016). – Название с экрана.

45. Інструкція в справі еміграції, розроблена Еміграційним управлінням Речі Посполитої 18 лютого 1928 р., Варшава // Пам'ятки : археографічний щорічник. – Київ : Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2007. – Т. 7. – С. 62–70.

46. Кам'янецький М. Німці і Україна : відносини німців до українців в протягу історії / М. Кам'янецький. – Вінніпег : Українська видавнича спілка, 1940. – 83 с.

47. Книш І. Центральна управа ОУК // На службі рідного народу : ювілейний збірник Організації українок Канади ім. Ольги Басараб у 25-річчя від заснування (1930–1955) / за ред. Ірени Книш. – Вінніпег: видання Організації українок Канади ім. Ольги Басараб, 1955. – С. 44–51.

48. Конституции государств Американского континента / под. ред. Г. С. Гурвича. – Т. 2. – Москва : Изд-во иностранной литературы, 1959. – 525 с.

49. Копія листа Червоного Хреста ССРСР, в якому відмовляється Канадському Червоному Хрестові в Канаді потребу матеріальної помочі голодуючим в Україні // Марунчак М. Г. Нація в боротьбі за своє існування : 1932 і 1933 в Україні і діаспорі / М. Г. Марунчак. – Вінніпег : накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1985. – С. 136.

50. Лазарович П. І. Союз українців самостійників і українська визвольна боротьба / П. І. Лазарович. – Вінніпег : накладом Союзу українців самостійників, 1951. – 32 с.

51. Лист М. Поповича до членів партії, відповідальних за працю в масових організаціях 17 липня 1929 р., Торонто // Пам'ятки: археографічний щорічник / ред. кол. : І. Б. Матяш та ін. – Київ : Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2007. – Т. 7. – С. 275–276.
52. На землях Зах. України лютує фашистський терор // Українські робітничі вісті. – Вінніпег, 1930. – 11 жовтня. – Ч. 121. – С. 1.
53. Павличенко Т. К. Рух національної єдності / Т. К. Павличенко. – Вінніпег : накладом Українського національного об'єднання Канади, 1952. – 31 с.
54. Пам'ятки : археографічний щорічник / ред. кол. : І. Б. Матяш та ін. – Київ : Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2007. – Т. 7. – 449 с.
55. Перший статут УНО (відбитка наголовної і першої сторінки) // На шляху до національної єдності. П'ятдесят років праці Українського національного об'єднання Канади 1932–1982 : ювілейний збірник. – Торонто : Українське національне об'єднання, крайова екзекутива, 1982. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 22.
56. Протестуймо проти винищення України Москвою : спішімо із поміччю голодуючій Україні // Новий шлях. – Едмонтон, 1933. – 14 листопада. – Рік IV. – Ч. 46. – С. 1
57. Свистун В. Наша ідеологія / В. Свистун // Союз українців самостійників : принципи і програма. – Вінніпег : видано заходом головної екзекутиви Союзу українців самостійників в Канаді, 1928. – С. 6–11.
58. Свистун В. «Український патріотизм» в Канаді – на словах і на ділі / В. Свистун. – Вінніпег : накладом Товариства культурного зв'язку з Україною, 1957. – 111 с.
59. Союз українців самостійників : принципи і програма. – Вінніпег : видано заходом головної екзекутиви Союзу українців самостійників в Канаді, 1928. – 43 с.

60. Статут і регламент Організації українських робітників клясократів Канади. – Торонто : накладом О. У. Р. К. К., 1937. – 14 с.

61. Статут Українського народного дому у Вінніпегу // Пропам'ятна книга Українського народного дому у Вінніпегу / матеріали до цієї книги зібрав і написав Семен Ковбель ; зредагував проф. Д. Дорошенко. – Вінніпег : видано заходами і коштом Українського народного дому у Вінніпегу, 1949. – С. 125–129.

62. Стечишин М. Союз українців самостійників і об'єднання українського народу / М. Стечишин. – Вінніпег : видання Союзу українців самостійників, 1933. – 37 с.

63. Стечишин Ю. Між українцями в Канаді / Ю. Стечишин. – Саскатун : видання Союзу українців самостійників, 1953. – 48 с.

64. Українська політична еміграція 1919–1945 : документи і матеріали / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, ЦДАГО України ; кол. упоряд.: В. С. Лозицький (керівник), О. В. Бажан, С. І. Власенко, А. В. Кентій. – Київ : Парламентське вид-во, 2008. – 928 с.

65. Устав товариства «Українського червоного хреста» в Канаді. – Вінніпег : накладом головного комітету Українського червоного хреста в Канаді, 1922. – 8 с.

66. Цибрівський Р. Українці в ЗСА й Канаді ідентифіковані переписами населення / Р. Цибрівський, І. Тесля. – Нью-Йорк : Український соціологічний інститут, 1975. – 32 с.

67. Чи гідний українець може бути проти цього : українці на чужині й закарпатська справа // Новий шлях. – Саскатун, 1938. – 18 жовтня. – Рік IX. – Ч. 42/2. – С. 4.

68. An Act respecting Immigration [Electronic resource] // Acts of the Parliament of the Dominion of Canada : passed in the session held in the ninth and tenth years of the reign of His Majesty King Edward VII. – Ottawa : C. H. Parmelee, 1910. – Vol. 1 : Public general acts. – Chap. 27. – 35 p. – Access

mode: http://eco.canadiana.ca/view/oocihm.9_07184/2?r=0&s=1 (last access: 20.12.2016). – Title from the screen.

69. An Act to amend the Immigration Act [Electronic resource] // Acts of the Parliament of the Dominion of Canada : passed in the session held in the eighth and ninth [i.e. ninth and tenth] years of the reign of His Majesty King George V. – Ottawa : J. de L. Taché, 1919. – Vol. 1 : Public general acts. – Chap. 25. – 15 p. – Access mode: http://eco.canadiana.ca/view/oocihm.9_08048/2?r=0&s=1 (last access: 20.12.2016). – Title from the screen.

70. An Act to amend the Immigration Act [Electronic resource] // Acts of the parlement of the Dominion of Canada. – Ottawa : Brown Chamberlin, Law Printer (for Canada) to the Queen's Most Excellent Majesty, 1928. – Chap. 29. – P. 131. – Access mode: <http://www.collectionscanada.gc.ca/obj/021017/fl/nlc011080-v6.jpg> (last access: 20.12.2016). – Title from the screen.

71. Annual report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1918. – Ottawa : J. de Labroquerie Tache, 1919. – 32 p.

72. Annual report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1919. – Ottawa : J. de Labroquerie Tache, 1920. – 38 p.

73. Basic documents in Canadian history / by J. J. Talman. – Princeton : Van Nostrand, 1959. – 189 p.

74. Burianyk W. S. U. S. – its meaning and significance / W. Burianyk. – Toronto : published by Ukrainian Self-reliance league of Canada, 1967. – 40 p.

75. Canada parliament. House of commons debates. – Ottawa : Queen's printer, 1948. – Vol. 264. – 5219 p.

76. The Canada year book 1919 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1920. – 697 p.

77. The Canada year book 1920 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1921. – 768 p. – Access mode:

78. The Canada year book 1921 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1922. – 909 p.
79. The Canada year book 1922–23 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1924. – 1038 p.
80. The Canada year book 1924 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1925. – 1016 p.
81. The Canada year book 1925 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1926. – 1080 p.
82. The Canada year book 1926 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1927. – 1057 p.
83. The Canada year book 1927–28 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1928. – 1100 p.
84. The Canada year book 1929 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1929. – 1062 p.
85. The Canada year book 1930 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1930. – 1094 p.
86. The Canada year book 1931 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1931. – 1148 p.
87. The Canada year book 1932 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1932. – 1100 p.
88. The Canada year book 1933 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1933. – 1146 p.
89. The Canada year book 1934–35 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1935. – 1235 p.
90. The Canada year book 1936 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1936. – 1154 p.
91. The Canada year book 1937 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1937. – 1126 p.
92. The Canada year book 1938 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1938. – 1141 p.

93. The Canada year book 1939 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1939. – 1190 p.
94. The Canada year book 1940 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1940. – 1142 p.
95. Canadian history in documents, 1763–1966 / ed. by J. M. Bliss. – Toronto : the Ryerson press, 1966. – XIV, 397 p.
96. A delicate and difficult question : documents in the history of Ukrainians in Canada 1899–1962 / by B. Kordan, L. Luciuk. – Kingston : the Limestone press, 1986. – 173 p.
97. Documenting Canada. A history of Modern Canada in documents / editors B. Waiser, D. de Brou. – Saskatoon : Fifth house publishers, 1992. – 702 p.
98. Gerus O. W. The Canadian-galician connection : Osyp Nazaruk in Canada, 1922–23 / O. W. Gerus // New soil – old roots. The Ukrainian experience in Canada / ed. By J. Rozumnyj. – Winnipeg : Ukrainian academy of arts and sciences in Canada, 1983. – P. 225–242. В історіографію. Див. сторінки
99. Historical documents of Canada / general editor C. P. Stacey. – Toronto : Macmillan of Canada, 1972. – Vol. V : The arts of war and peace, 1914–1945. – 656 p.
100. Historical statistics of Canada / editor M. C. Urquhart. – Cambridge : Cambridge university Press, 1965. – 672 p.
101. Hunchak N. J. Canadians of Ukrainian origin : population / by N. J. Hunchak. – Winnipeg : Ukrainian Canadian Committee, 1945. – 164 p.
102. Immigration and population statistics / Department of Manpower and Immigration. – Ottawa : Information Canada, 1974. – 111 p.
103. International migrations / ed. by W. F. Willcox. – New York : NBER, 1929. – Vol. I : Statistics. – 1110 p.
104. International migrations / ed. by W. F. Willcox. – New York : NBER, 1931. – Voll. II : Interpretations. – 672 p.
105. Joint Agreement between Canadian Pacific Railway, Canadian National Railway and Department relating to Immigration, 1 September 1925. –

Vol. 262. – 3 p. – Access mode: <http://www.pier21.ca/research/immigration-history/railway-agreement-1925> (last access: 20.12.2016). – Title from the screen.

106. Kalbach W. E. The impact of immigration on Canada's population / W. E. Kalbach. – Ottawa : Dominion Bureau of Statistics, 1970. – 465 p.

107. Origin, birthplace, nationality and language of the Canadian people (a census study based on the census of 1921 and supplementary data) / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1929. – 224 p.

108. Ostry S. The occupational composition of the Canadian labour force / S. Ostry. – Ottawa : Dominion bureau of statistics, 1967. – X, 88 p.

109. Reid J. H. A source-book of Canadian history. Selected documents and personal papers / J. H. Reid, K. McNaught, H. S. Grove. – Toronto : Longmans Canada, 1959. – XVI, 472 p.

110. Report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1920. – Ottawa : Thomas Mulvey, 1921. – 52 p.

111. Report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1921. – Ottawa : F. A. Acland, 1921. – 66 p.

112. Report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1922. – Ottawa : F. A. Acland, 1922. – 65 p.

113. Report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1923. – Ottawa : F. A. Acland, 1923. – 69 p.

114. Report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1924. – Ottawa : F. A. Acland, 1925. – 59 p.

115. Report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1925. – Ottawa : F. A. Acland, 1926. – Vol. 62. – 72 p.

116. Report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1926. – Ottawa : F. A. Acland, 1927. – 69 p.

117. Report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1927. – Ottawa : F. A. Acland, 1928. – 83 p.

118. Report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1928. – Ottawa : F. A. Acland, 1929. – 101 p.
119. Report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1929. – Ottawa : F. A. Acland, 1930. – 90 p.
120. Report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1930. – Ottawa : F. A. Acland, 1931. – 89 p.
121. Seventh census of Canada, 1931. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1936. – Vol. I : Population. Summary. – 1520 p.
122. Seventh census of Canada, 1931. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1933. – Vol. II : Population by areas. – XV, 939 p.
123. Seventh census of Canada, 1931. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1935. – Vol. III : Ages of the people classified by sex, conjugal condition, racial origin, religion, birthplace, language, literacy, school attendance, year of immigration, naturalization, etc. – XVI, 1009 p.
124. Seventh census of Canada, 1931. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1934. – Vol. IV : Cross-classification. – XX, 1413 p.
125. Seventh census of Canada, 1931 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1935. – Vol. V : Earnings of wage-earners, dwellings, families, blind and deaf-mutes. – XIVII, 1730 p.
126. Seventh census of Canada, 1931 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1934. – Vol. VI : Unemployment. – XXVII, 1319 p.
127. Seventh census of Canada, 1931 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1936. – Vol. VII : Occupations and industries. – XXVII, 1007 p.
128. Seventh census of Canada, 1931 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1936. – Vol. VIII : Agriculture. – CCXXII, 838 p.
129. Sixth census of Canada, 1921 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1924. – Vol. I : Population. – XCVII, 859 p.
130. Sixth census of Canada, 1921 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1924. – Vol. II : Population. – XLVIII, 776 p.

131. Sixth census of Canada, 1921 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1924. – Vol. III : Population. – 551 p.

132. Sixth census of Canada, 1921 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1929. – Vol. IV : Occupations. – XCVII, 837 p.

133. Sixth census of Canada, 1921 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1925. – Vol. V : Agriculture. – CXVIII, 787 p.

134. A statistical compendium on the Ukrainians in Canada 1891–1975 / ed. by W. Darcovich and P. Yuzyk. – Ottawa : University of Ottawa Press, 1980. – XXXIII, 834 p.

135. Stone L. O. Migration in Canada. Some regional aspects / L. O. Stone. – Ottawa : Dominion Bureau of Statistics, 1969. – XXIV, 407 p.

136. Tesla I. Demographic background / I. Tesla // Immigration Ukrainian Canadian / editor J. B. Gregorovich. – Toronto : Orelets press, 1976. – P. 1–54.

137. Unlawful assemblies to drill [Electronic resource] // The criminal code of Canada, section 98, P. 117–118 // Crankshaw's Criminal code of Canada: with amendments to date, commentaries, annotations, forms etc., and an appendix containing: the Canada evidence act, ... the Opium and narcotic drug act, the Ticket of leave act Canada. Laws, statutes, etc. – Toronto : Carswell Co., 1924. – CIV, 1481 p. – Access mode: https://www.collectionscanada.gc.ca/immigrants/021017-119.01-e.php?&document_code=021017-102&page=1&referer=021017-2511.02-e.html§ion_code=dp-radical&page_nbr=796&&PHPSESSID=fuqifr3hndrcs3di2j4v9laod (last access: 12.10.2016). – Title from the screen.

138. The war measures act [Electronic resource] // Acts of the Parliament of the Dominion of Canada : passed in the session held in the fifth year of the reign of His Majesty King George V. Public general acts. – Ottawa : J. de L. Taché, 1914. – Chap. 2 – 4 p. – Access mode: http://eco.canadiana.ca/view/oocihm.9_08039 (last access: 20.12.2016). – Title from the screen.

Мемуари, епістолярії

139. Брик О. С. Мої життєві студії / О. С. Брик. – Вінніпег : [б. в.], 1956. – 528 с.
140. Василичин Є. Твердою ногою по довгому шляху... / Є. Василичин // За честь, за славу, за народ! : збірник на золотий ювілей Української стрілецької громади в Канаді 1928–1978 / ред. З. Книш. – Торонто : видання головної управи Української стрілецької громади в Канаді, 1978. – С. 127–135.
141. Гавриш В. Моя Канада і я : спогади й розповіді про українських піонерів у Канаді / В. Гавриш. – Едмонтон : видано коштами автора, 1974. – 349 с.
142. Господин А. Сліди з моєї дороги : спогади вояка УГА / А. Господин. – Вінніпег : накладом читальні «Просвіти», 1986. – 41 с.
143. Гуменюк І. Мої спомини (до розвитку організованого життя українців у Східній Канаді) / І. Гуменюк. – Торонто : накладом автора, 1957. – 62 с.
144. Добра П. 20 років за океаном / П. Добра. – Ужгород: Книжково-журнальне видавництво, 1953. – 116 с.
145. З «Нового краю» : листи українських емігрантів з Канади / зібрав і упорядкував О. І. Сич. – Едмонтон : Видавництво Канадського інституту українських студій, 1991. – Довідник № 45. – 66 с.
146. Кобзей Т. На тернистих та хрещатих дорогах: спомини з півсторіччя в Канаді / Т. Кобзей. – Скрентон : видані коштом автора, 1972. – Т. 1. – 144 с.
147. Кобзей Т. На тернистих та хрещатих дорогах: спомини з півсторіччя в Канаді / Т. Кобзей. – Вінніпег : [б. в.], 1973. – Т. 2. – 122 с.
148. Кумка М. Початки руханки серед українців у Вінніпегу / М. Кумка. – Вінніпег : [б. в.], 1925. – 32 с.
149. Лист Полковника Є. Коновальця до Тураті (Володимира Мартинця) // Пам'ятки : археографічний щорічник / ред. кол. : І. Б. Матяш та

ін. – Київ : Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2007. – Т. 7. – С. 375–376.

150. Личук Ю. А. На чужині / Ю. А. Личук. – Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1964. – 198 с.

151. Лобай Д. Комуністичний рух серед українців Канади / Д. Лобай // Пропам'ятна книга Українського народного дому у Вінніпегу / матеріали до цієї книги зібрав і написав Семен Ковбель ; зредагував проф. Д. Дорошенко. – Вінніпег : видано заходами і коштом Українського народного дому у Вінніпегу, 1949. – С. 749–763.

152. Мушинка П. Із твердого кореня. Спогади про рідний край і Канаду / П. Мушинка. – Пряшів : фундація Карпати, 1996. – 168 с.

153. Пласконіс В. Вздовж і впоперек Канади... (у п'ятдесятлітній мандрівці) / В. Пласконіс // За честь, за славу, за народ! : збірник на золотий ювілей Української стрілецької громади в Канаді 1928–1978 / ред. З. Книш. – Торонто : видання головної управи Української стрілецької громади в Канаді, 1978. – С. 205–208.

154. Сікевич В. Сторінки із записної книжки / В. Сікевич. – Едмонтон : накладом автора, 1951. – Т. VII. – 75 с.

155. Спомини про переживання перших українських переселенців в Канаді / зібрав і написав В. Чумер. – Едмонтон : [б. в.], 1942. – 188 с.

156. Турківська М. І. Сторінки мого життя / М. І. Турківська // Як ми жили за океаном : розповіді репатріантів / ред О. Сусловський. – Львів : Кн.-журн. вид-во, 1958. – С. 46–53.

157. Шарик М. В боях з большевизмом / М. Шарик // За честь, за славу, за народ! : збірник на золотий ювілей Української стрілецької громади в Канаді 1928–1978 / ред. З. Книш. – Торонто : видання головної управи Української стрілецької громади в Канаді, 1978. – С. 136–150.

158. Шарик М. Важкими шляхами Канади. Боротьба за наше обличчя і волю українського народу. Спомини «З віддалі 50 літ» / М. Шарик. – Торонто : накладом українського видавництва «Пробоем», 1971. – Кн. 2. – 520 с.

159. Шарик М. З віддалі 50 літ. Боротьба за наше обличчя і волю українського народу / М. Шарик. – Торонто : накладом українського видавництва «Пробоем», 1969. – Кн. 1. – 432 с.

160. Як ми жили за океаном : розповіді репатріантів / ред О. Суслівський. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1958. – 76 с.

161. Luchkovich M. A Ukrainian Canadian in Parliament : memoirs of Michael Luchkovich / M. Luchkovich. – Toronto : Ukrainian Canadian research foundation, 1965. – 128 p.

Наукові публікації

162. Архівні матеріали з історії України в Канаді / уклад Богдан Кравченко. – Київ – Едмонтон : Археографічна комісія Академії наук УРСР, Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 1990 . – 37 с.

163. Байрак М. Українська Стрілецька Громада в Едмонтоні / М. Байрак. – Едмонтон : накладом Української Стрілецької Громади – відділу в Едмонтоні, 1978. – 240 с.

164. Баран О. Як постало Братство українців католиків Канади? / О. Баран // Життєвий досвід українців у Канаді : рефлексії / ред. кол. : О. В. Герус, І. Герус-Тарновецька, С. Ярмусь. – Вінніпег : Українська вільна академія наук, 1994. – С. 153–162.

165. Бей Л. Коротка історія Української гетьманської організації Америки / Л. Бей // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія. Економіка. Філософія. – Київ : Видавничий центр КДЛУ, 2000. – Вип. 4. – С. 295–321.

166. Белковец Л. П. Выезд за рубеж советских граждан в 1920–1930-е годы [Электронный ресурс] / Л. П. Белковец, С. В. Белковец. – Миграционное право. – 2006. – №5. – Режим доступа: <http://www.center-bereg.ru/m3335.html> (дата обращения: 21.12.2016). – Название с экрана.

167. Білецький В. Українська історіографія Канади 70–80-х рр. / В. Білецький // Міграційні рухи з Західної України до Західної Канади : матеріали спільних конференцій / ред.: Олександр Макар, Радомир Білаш. – Едмонтон : Канадський центр української культури та етнографії, Альбертський університет ; Відділ охорони історичних пам'яток, Міністерство громадського розвитку Альберти, 2002. – С. 52–59.

168. Білецький Л. Т. Літопис українсько-канадського 60-ліття : пропам'ятна книга Українського народного дому у Вінніпегу / Л. Т. Білецький. – Вінніпег : накладом Українського народного дому у Вінніпегу, 1951. – XVI, 39 с.

169. Білецький Л. Українські піонери в Канаді (1891–1951) / Л. Білецький. – Вінніпег : накладом Комітету українців Канади, 1951. – 128 с.

170. Бондаренко В. Значення вільнокозацького руху у громадсько-політичному житті української діаспори і збереженні національної ідентичності / В. Бондаренко // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті : сучасний вимір, проекція у майбутнє (у рамках Конгресу української діаспори) : збірник матеріалів третьої Міжнародної науково-практичної конференції, 23–25 червня 2010 р., Львів. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – С. 161–165.

171. Боровик М. Століття українського поселення в Канаді (1891–1991) / М. Боровик. – Монреаль – Оттава : Українська Могилянсько-Мазепинська академія наук (УММАН), 1991. – 485 с.

172. Боровик М. Українсько-канадська преса та її значення для української меншини в Канаді / М. Боровик. – Мюнхен : Український вільний університет, 1977. – 341 с.

173. Бритійська Колумбія і українці : з нагоди 30-річчя існування 20 відділу товариства Взаємної помочі у Ванкувері, Б. К. 1927–1957. – Вінніпег : видано заходами і коштом 20-го відділу «Взаємної помочі», 1957. – 198 с.

174. Верига В. За межами Батьківщини : збірник наукових статей і доповідей / В. Верига. – Львів : Інститут ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 364 с.
175. Волинець М. Жовтоблакитна доларохапна презва : як лідери українських жовтоблакитних організацій в Канаді «рятували» старий край і «допомагали сиротам» / М. Волинець. – Вінніпег : накладом Робітничо-фермерського видавничого товариства, 1932. – 256 с.
176. Волинець М. 15 років ТУРФДім 1918–1933 / М. Волинець. – Вінніпег : накладом Робітничо-фермерського видавничого товариства, 1933. – 190 с.
177. Герус О. В. Консолідація української суспільності в Канаді / О. Герус // Життєвий досвід українців у Канаді : рефлексії / ред. кол.: О. В. Герус, І. Герус-Тарновецька, С. Ярмусь. – Вінніпег : Українська вільна академія наук, 1994. – С. 115–152.
178. Гірняк В. Причини й характер другої еміграції / В. Гірняк // За честь, за славу, за народ! : збірник на золотий ювілей Української стрілецької громади в Канаді 1928–1978 / ред. З. Книш. – Торонто : видання головної управи Української стрілецької громади в Канаді, 1978. – С. 53–60.
179. Данилов С. История Канады / С. Данилов. – Москва : Весь Мир, 2006. – 256 с.
180. Данилов С. Ю. Политико-государственный механизм современной Канады / С. Ю. Данилов, В. Е. Шило. – Москва : Наука, 1991. – 136 с.
181. Дзира О. І. Преса української діаспори Канади в міжвоєнний період, як виразник думки громадськості / О. І. Дзира // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2014. – Вип. 18. – С. 446–459.
182. Дністрянський М. С. Етнографія України : навчальний посібник / М. С. Дністрянський. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 232 с.

183. Евтух В. Б. Иммигранты в инонациональной среде : проблемы адаптации / В. Б. Евтух // Миграции и мигранты в мире капитала : исторические судьбы и современное положение. – Киев : Наукова думка, 1990. – С. 170–181.
184. Евтух В. Концепции этносоциального развития США и Канады : типология, традиции, эволюция / В. Евтух. – Киев : Наукова думка, 1991. – 180 с.
185. Євтух В. Б. Закордонне українство : навчальний посібник / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, А. А. Попок. – Київ : ВІК, 2005. – 308 с.
186. Євтух В. Українські етнічні групи США і Канади : соціально-економічний аспект / В. Євтух. – Київ : Будівельник, 1980. – 42 с.
187. Євтух В. Б. Українці в Канаді / В. Б. Євтух, О. О. Ковальчук. – Київ : Будівельник, 1993. – 144 с.
188. За Україну : опис подорожі вельможного пана гетьманича Данила Скоропадського до Злучених держав Америки й Канади (осінь 1937 – весна 1938) / уложив Іван Ісаїв. – Едмонтон : накладом Союзу гетьманців державників Америки й Канади, 1938. – 318 с.
189. За честь, за славу, за народ! : збірник на золотий ювілей Української стрілецької громади в Канаді 1928–1978 / ред. З. Книш. – Торонто : видання головної управи Української стрілецької громади в Канаді, 1978. – 639 с.
190. Загляньмо в наше минуле (виписки з річників часопису «Український голос») / Ілюстрований календар «Українського голосу» на рік 1937. – Вінніпег : видання Української видавничої спілки в Канаді, 1937. – С. 163–168.
191. Зберігаючи українську самобутність : колективна монографія / В. Б. Євтух, Є. Є. Камінський, О. О. Ковальчук, В. П. Трощинський. – Київ : ІНТЕЛ, 1992. – 100 с.

192. Зубалій О. Д. Історія української діаспори : навчальний посібник для студентів вузів / О. Д. Зубалій, Б. Д. Лановик, М. В. Траф'як. – Київ : ІЗМН, 1998. – 148 с.

193. История Коммунистической партии Канады 1921–1976 : перевод с английского / ред. пер. Н. В. Мостовец. – Москва : Политиздат, 1984. – 279 с.

194. Історія української еміграції : навчальний посібник // Б. Д. Лановик, Р. Т. Гром'як, М. В. Траф'як та ін. ; за ред. Б. Д. Лановика. – Київ : Вища школа, 1997. – 520 с.

195. Казанівський В. Український народний дім у Вінніпегу (доповідь з нагоди вшанування піонерів 9 травня 1970) / В. Казанівський // Прокоп Д. Українці в Західній Канаді. До історії їхнього поселення та поступу : збірник цікавих статей і дописів для старших і молоді. – С. 324–327.

196. Качараба С. П. Еміграція з Західної України (1919–1939) / С. П. Качараба. – Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2003. – 416 с.

197. Качараба С. П. Польське еміграційне товариство у Львові (1927–1939) / С. П. Качараба // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – Вип. 34. – С. 479–485.

198. Качараба С. П. Роль мореплавних компаній та їх агентури в еміграційному русі на Західній Україні (1919–1939) / С. П. Качараба // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – Вип. 35–36. – С. 274–285.

199. Качараба С. П. Трудова еміграція із Західної України в Канаду (1919–1939) / С. П. Качараба // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – Вип. 37. – Ч. 1. – С. 350–363.

200. Ключ В. 9 июня 1935 года в СССР приняли закон о смертной казни за побег за рубеж [Электронный ресурс] / В. Ключ. – 2012. – Режим доступа: <http://topwar.ru/15206-9-iyunya-1935-goda-v-sssr-prinyali-zakon-o->

- smertnoy-kazni-za-pobeg-za-rubezh.html (дата обращения: 21.12.2016). – Название с экрана.
201. Книш З. Українська стрілецька громада в Канаді / З. Книш // За честь, за славу, за народ! : збірник на золотий ювілей Української стрілецької громади в Канаді 1928–1978 / ред. З. Книш. – Торонто : видання головної управи Української стрілецької громади в Канаді, 1978. – С. 13–52.
202. Коваль В. У. Узаємасувязі беларускай і українскай дьяспар у міжваенны перыяд / В. У. Коваль. – Мінск : РІВШ, 2012. – 313 с.
203. Ковальчук О. Солідарність українців Канади та їхніх нащадків з Україною / О. Ковальчук // Міграційні рухи з Західної України до Західної Канади : матеріали спільних конференцій / ред.: О. Макар та Р. Білаш. – Едмонтон : Канадський центр української культури та етнографії, Альбертський університет ; Відділ охорони історичних пам'яток, Міністерство громадського розвитку Альберти, 2002. – С. 96–98.
204. Когуська Н. Л. Півстоліття на громадській ниві : нарис історії Союзу українок Канади 1926–1976 / Н. Л. Когуська. – Едмонтон – Вінніпег : видано заходами і коштом Союзу українок Канади, 1986. – 1034 с.
205. Когуська Н. Л. Ювілейна книжка Союзу української молоді Канади з нагоди 25-ліття громадської праці першої організації української молоді в Канаді 1931–1956 / написала Н. Л. Когуська. – Вінніпег : видано заходами і коштом СУМК, 1956. – 222 с.
206. Колісник Д. В. Гетьманський рух і преса української політичної еміграції (1920–1930-ті рр.) / Д. В. Колісник. – Дніпропетровськ : Національний гірничий університет, 2008. – 171 с.
207. Кравчук П. Великий трудолоб / П. Кравчук // Сіяч слова правди / упорядкування, редагування, примітки Петра Кравчука. – Торонто : Кобзар, 1983. – 494 с.
208. Кравчук П. І. На канадській землі / П. І. Кравчук. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1963. – 395 с.

209. Кравчук П. На новій землі : сторінки з життя, боротьби і творчої праці канадських українців / П. Кравчук. – Торонто : крайовий виконавчий комітет Товариства об'єднаних українських канадців, 1958. – 392 с.
210. Кравчук П. І. Наша сцена / П. І. Кравчук. – Торонто : Кобзар, 1981. – 492 с.
211. Кравчук П. П'ятдесят років служіння народу : до історії української народної преси в Канаді / П. П. Кравчук. – Торонто : Українське життя, 1957. – 249 с.
212. Кравчук П. І. Українці в історії Вінніпега / П. І. Кравчук. – Торонто : Кобзар, 1974. – 169 с.
213. Кравчук П. І. Українці в Канаді : статті, нариси, памфлети / П. І. Кравчук. – Київ: Дніпро, 1981. – 232 с.
214. Краткая история Канады / составил И. М. Маланиа. – Торонто : издание главного правления Федерации русских канадцев, 1945. – 145 с.
215. Лещенко Л. Фермерское движение Канады (1900–1939 гг.) / Л. Лещенко. – Киев : Наукова думка, 1979. – 243 с.
216. Лисюк М. Л. Повоєнна українська еміграція та її роль у створенні українських громадсько-політичних організацій у Канаді (1922–1933 рр.) / М. Л. Лисюк // Магістеріум : історичні студії : зб. наук. паць. – Київ : Педагогіка, 2001. – Вип. 7. – С. 104–107.
217. Лукас М. Из Карпатских гор в Канаду : история карпато-россов в Канаде / М. Лукас. – Торонто : Общество карпаторусских канадцев, 1991. – 110 с.
218. Лучкович М. Українські переселенці і державна політика в Альберті / М. Лучкович // Ювілейний альманах для відмічення 50-ліття праці «Українського голосу» 1910–1960. – Вінніпег : накладом і друком видавничої спілки Тризуб, 1960. – С. 141–155.
219. Макара А. Ю. Канадская немарксистская историография истории украинской этнической группы Канады (критический анализ) : автореф. дисс.

... канд. ист. наук. : 07.00.09 / А. Ю. Макар ; Ин-т истории АН УССР. – Киев, 1989. – 18 с.

220. Макар В. Ю. Вплив національного відродження в західноукраїнських землях на громадську самоорганізацію українців Канади (кін. XIX – поч. XX ст.) / В. Ю. Макар, С. Г. Федуняк // Питання історії нового та новітнього часу : збірник наукових статей. – Чернівці, 1994. – Вип. 3. – С. 51–58.

221. Макар В. Імміграційна політика канадських властей : досягнення та проблеми / В. Макар // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття : доповіді та повідомлення», 16–18 травня 2000 р., Чернівці / Українське історичне товариство ; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича ; відп. ред.: Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці : Рута, 2001. – Т. 4. – С. 91–96.

222. Макар В. Ю. Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади / В. Ю. Макар. – Чернівці : Прут, 2006. – 284 с.

223. Макар Ю. Борьба национальных меньшинств в Канаде за свои права : научно-аналитический обзор / Ю. Макар, А. Сыч. – Москва : ИНИОН АН СРСР, 1985. – 68 с.

224. Макар Ю. Українсько-канадська проблематика в дослідженнях істориків України / Ю. Макар // Міграційні рухи з Західної України до Західної Канади : матеріали спільних конференцій / ред.: Олександр Макар та Радомир Білаш. – Едмонтон : Канадський центр української культури та етнографії, Альбертський університет ; Відділ охорони історичних пам'яток, Міністерство громадського розвитку Альберти, 2002. – С. 60–66.

225. Макарчук С. Динаміка української еміграції із Західної України в 20–30-ті рр. XX ст. / С. Макарчук // Українська еміграція. Історія і сучасність : (матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади) / упоряд. Ю. Ю. Сливка. – Львів : Каменяр, 1992. – С. 116–119.

226. Макух А. Невідомий лист Матвія Поповича до українців – членів партії у Вінніпезі про відносини з компартією Канади / А. Макух // Пам'ятки: археографічний щорічник / ред. кол.: І. Б. Матяш та ін. – Київ : Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2007. – Т. 7. – С. 272–275.

227. Мартинович О. Полковник Євген Коновалець у Канаді (невідомі його листи, написані у червні 1929 р.) / О. Мартинович // Пам'ятки : археографічний щорічник / ред. кол.: І. Б. Матяш та ін. – Київ : Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2007. – Т. 7. – С. 368–378.

228. Марунчак М. Г. В зустрічі з українськими піонерами Альберти / М. Г. Марунчак. – Вінніпег : Бібліотека піонера, 1965. – 88 с.

229. Марунчак М. Г. Історія українців Канади : у 2 т. / М. Г. Марунчак. – Вінніпег : накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1991. – Т. 2. – 512 с.

230. Марунчак М. Г. Нація в боротьбі за своє існування : 1932 і 1933 в Україні і діаспорі / М. Г. Марунчак. – Вінніпег : накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1985. – 143 с.

231. Марунчак М. Г. Студії до історії українців Канади : у 5 т. / М. Г. Марунчак. – Вінніпег : Українська вільна академія наук, 1973 – 1980. – Т. 5 : Розвідки та документи міжвоєнної доби. – 299 с.

232. Марусик Т. Голодомор 1932–1933 рр. в УСРР і українська діаспора Канади в історичній ретроспективі / Т. Марусик, О. Ковальчук // Матеріали Першої міжнародної конференції з канадознавства, 26–28 лютого 2010 р., Чернівці. – Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2011 – С. 75–79.

233. Марченко Н. Українські періодичні видання католицького ордену отців редemptористів в Канаді / Н. Марченко // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті : тези доповідей другої Міжнародної науково-практичної конференції, 18–20 червня 2008 р.,

Львів. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008. – С. 192–193.

234. Мاستикаш Є. Розвиток організаційної побудови системи Українського національного об'єднання Канади та його братніх організацій / Є. Мاستикаш // На шляху до національної єдності : п'ятдесят років праці Українського національного об'єднання Канади 1932–1982 : ювілейний збірник / ред. Зиновій Книш. – Торонто : Українське національне об'єднання, крайова екзекутивна, 1982. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 23–30.

235. Матяш І. Б. Архівна та рукописна україніка : зміст та обсяг поняття, проблема інкорпорації до національного архівного фонду України (на прикладі архіву Канади) / І. Б. Матяш // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – Київ : Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2007. – № 1. – С. 17–46.

236. Матяш І. Б. Архівна україніка в Канаді : історіографія, типологія, зміст / І. Б. Матяш. – Київ : Горобець, 2008. – 151 с.

237. Мелкумов А. А. Канадский федерализм : теория и практика / А. А. Мелкумов. – Москва : Экономика, 1998. – 222 с.

238. Москаль Г. Г. Трансформація інституційно-правового забезпечення міграційних процесів / Г. Г. Москаль. – Київ : Альтерпрес, 2012. – 360 с.

239. На службі рідного народу : ювілейний збірник Організації українок Канади ім. Ольги Басараб у 25-річчя від заснування (1930–1955) / за ред. Ірени Книш. – Вінніпег : видання Організації українок Канади ім. Ольги Басараб, 1955. – 500 с.

240. На шляху до національної єдності : п'ятдесят років праці Українського національного об'єднання Канади 1932–1982 : ювілейний збірник / ред. Зиновій Книш. – Торонто : Українське національне об'єднання, крайова екзекутива, 1982. – Т. 1. – Ч. 1. – 951 с.

241. На шляху до національної єдності : п'ятдесят років праці Українського національного об'єднання Канади 1932–1982 : ювілейний

збірник / ред. Зиновій Книш. – Торонто : Українське національне об'єднання, крайова езекутива, 1982. – Т. 1. – Ч. 2. – 957 с.

242. Огляд українського життя за один рік // Календар «Українського голосу» на рік 1928. – Вінніпег : видання Української видавничої спілки в Канаді, 1928. – С. 234–241.

243. Павленко М. Ставлення правлячих кіл Польщі, Чехословаччини та Румунії до інтернованих українських військових формувань (1919–1924 рр.) / М. Павленко // Четвертий міжнародний конгрес українців : доповіді та повідомлення, 26–29 серпня 1999 р., Одеса. Серія: Історія. – Одеса – Київ – Львів : Міжнародна асоціація українців, 1999. – Ч. 2 : ХХ століття. – С. 308–314.

244. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії : ставлення влади і умов перебування (1919–1924 рр.) / М. Павленко. – Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. – 352 с.

245. Патарак І. Релігійний вплив на формування громадських організацій українців у Канаді до Другої світової війни / І. Патарак // Матеріали Першої міжнародної конференції з канадознавства, 26–28 лютого 2010 р., Чернівці. – Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2011 – С. 221–226.

246. Пігуляк І. М. Українська православна церква в румунським ярмі і буковинці в Канаді / І. М. Пігуляк. – Вінніпег : з друкарні «Українського голосу», 1927. – 32 с.

247. Прокоп Д. Українці в Західній Канаді. До історії їхнього поселення та поступу : збірник цікавих статей і дописів для старших і молоді. – Едмонтон – Вінніпег : [б. в.], 1987. – 548 с.

248. Пропам'ятна книга з нагоди золотого ювілею поселення українського народу в Канаді / уложена українськими католицькими священниками під проводом свого єпископа. – Йорктон : накладом єпископського ординаріату, 1941. – 338 с.

249. Пропам'ятна книга з нагоди 50-літнього ювілею Союзу українок Канади, відділ «Доньки України». – Монреаль : Союз українок Канади, 1976. – [36] с.

250. Пропам'ятна книга Українського народного дому у Вінніпегу / матеріяли до цієї книги зібрав і написав Семен Ковбель ; зредагував проф. Д. Дорошенко. – Вінніпег : видано заходами і коштом Українського народного дому у Вінніпегу, 1949. – 863 с.

251. Рендюк Т. Г. Українці в Румунії та румуни в Україні : проблеми минулого та сучасне становище / Т. Г. Рендюк. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. – 293 с.

252. Руснак І. Розвиток українського шкільництва в Канаді (кінець XIX – XX століття) / І. Руснак. – Чернівці : Рута, 2000. – 363 с.

253. Сапеляк О. Інформаційно-видавнича праця Товариства опіки над українськими емігрантами / О. Сапеляк // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті : сучасний вимір, проекція у майбутнє (у рамках Конгресу української діаспори) : збірник матеріалів третьої Міжнародної науково-практичної конференції, 23–25 червня 2010 р., Львів – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – С. 475–478.

254. Серкіз Я. Львівське товариство опіки над українськими емігрантами (1925–1939 рр.) / Я. Серкіз // Українська еміграція. Історія і сучасність : (матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади) / упоряд. Ю. Ю. Сливка. – Львів : Каменяр, 1992. – С. 334–339.

255. Ситник В. Кооперативна справа в стрілецькій громаді / В. Ситник // За честь, за славу, за народ! : збірник на золотий ювілей Української стрілецької громади в Канаді 1928–1978 / ред. З. Книш. – Торонто : видання головної управи Української стрілецької громади в Канаді, 1978. – С. 89–97.

256. Сливка Ю. Суспільно-політичне життя українців Канади в дзеркалі західноукраїнської преси (20–30-ті роки) / Ю. Сливка // Українська

еміграція. Історія і сучасність : (матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади) / упоряд. Ю. Ю. Сливка. – Львів : Каменяр, 1992. – С. 140–153.

257. Сорока-Цюпа О. С. История Канады / О. С. Сорока-Цюпа. – Москва : Высшая школа, 1985. – 304 с.

258. Сорока-Цюпа О. С. Рабочее движение в Канаде (1929–1939) / О. С. Сорока-Цюпа. – Москва : Издательство Московского университета, 1977. – 268 с.

259. Стечишин М. «Взаїмна поміч» – її цілі і розвій / М. Стечишин // Ювілейна книжка українського товариства Взаїмна поміч / впорядкував В. Батицький. – Вінніпег : накладом українського товариства Взаїмна поміч, 1935. – С. 5–10.

260. Стечишин Ю. Історія українського інституту ім. Петра Могили в Саскатуні / Ю. Стечишин // Ювілейна книга 25-ліття Інституту ім. Петра Могили в Саскатуні. – Вінніпег : видано заходами і коштом Інституту ; з друкарні «Українського голосу», 1945. – С. 17–258.

261. Сыч А. И. Иммиграция и ее место в социально-экономическом развитии Канады (1900–1939 гг.) : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.03 / Александр Иванович Сыч ; Черновицкий гос. ун-т им. Ю. Федьковича. – Черновцы, 1994. – 459 с.

262. Терлиця М. Правнуки погані : українські націоналісти в Канаді / М. Терлиця. – Київ : Радянський письменник, 1960. – 306 с.

263. Тесля І. Українці в Канаді – їх розвиток і досягнення / І. Тесля, П. Юзик. – Мюнхен : Український технічно-господарський інститут, 1968. – 78 с.

264. Тишков В. А. Истоия Канады / В. А. Тишков, Л. В. Кошелев. – Москва : Мысль, 1982. – 268 с.

265. Трощинський В. П. Українці в світі / В. П. Трощинський, А. А. Шевченко. – Київ: видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 15. – 352 с. – (Серія: Україна крізь віки).

266. Тюрменко І. Архівні фонди Канади як джерело до вивчення українознавчих проблем ХХ ст. / І. Тюрменко // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті : тези доповідей. Перша міжнародна наукова конференція, 8–10 березня 2006 р., Львів. – Львів : Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка». – С. 309–311.

267. Українська діаспора : соціологічні та історичні студії / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, А. А. Попок, О. В. Швачка. – Київ : Фенікс, 2003. – 228 с.

268. Українська еміграція : від минувшини до сьогодення / Б. Д. Лановик, М. В. Траф'як, Р. М. Матейко та ін. ; за ред. Б. Д. Лановика. – Тернопіль : Чарівниця, 1999. – 512 с.

269. Український народний дім у Вайті, Ман. : пропам'ятна книга у 60-ліття зусиль і праці (1919–1979). – Winnipeg : published by Ukrainian National Home of Vita, 1979. – 64 с.

270. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків : до 100-річчя прибуття перших українських поселенців до Канади : збірник / авт. кол.: А. М. Шлепаков та ін. – Київ : Дніпро, 1990. – 231 с.

271. Українські нац. організації // Календар «Нового шляху» на рік 1935. – Саскатун : накладом видавничої спілки «Новий шлях», 1935. – С. 68–75.

272. Українці в зарубіжному світі / за ред. А. М. Шлепакова. – Київ : Наукова думка, 1991. – 139 с.

273. Фігус-Ралько А. А. Українська Канада / А. А. Фігус-Ралько ; упоряд., авт. передмови М. С. Тимошик. – Київ – Вінніпег : Наша культура, 2001. – 142 с.

274. Шваб А. Соціальна структура міжвоєнної еміграції з Волині / А. Шваб // Питання історії Нового та новітнього часу : збірник наукових статей. – Чернівці : Рута, 2000. – Вип. 7. – С. 279–289.

275. Шлепаков А. Н. Международные миграции прошлого и настоящего : к оценке моделей и методов исследования / А. Н. Шлепаков // Зарубежный мир : социально-политические и экономические проблемы / АН УССР, Ин-т социал. и экон. пробл. заруб. стран ; [редкол.: А. Н. Шлепаков и др.] – Киев : Наукова думка, 1983. – Вып. 3. – С. 79–85.

276. Ювілейна книга апостольського екзархату українців католиків Саскачевану 1905–1955 з приводу золотого ювілею Саскачевану / матеріали зібрані Володимир Івашко і Богдан Казимира. – Саскатун : published by The Ukrainian catholic council of Saskatchewan, 1955. – 214 с.

277. Ювілейна книга з нагоди 30-літньої діяльності жіночого товариства при кафедрі св. Івана в Едмонтоні : історія відділу Союзу українок Канади 1926–1956 / збрала і зредагувала Д. Е. Яндова. – Едмонтон : [б. в.], 1956. – 216 с.

278. Ювілейна книжка Союзу українок Канади з нагоди 10-літнього існування 1926–1936. – Саскатун : видано заходом централі Союзу українок Канади, 1937. – 100 с.

279. Ювілейна книжка українського товариства Взаїмна поміч / впорядкував В. Батицький. – Вінніпег : накладом українського товариства Взаїмна поміч, 1935. – 112 с.

280. Ювілейний альманах для відмічення 50-ліття праці «Українського голосу» 1910–1960. – Вінніпег : накладом і друком видавничої спілки Тризуб, 1960. – 288 с.

281. Юкас М. Канадки українського походження та їх внесок у розвиток країни / М. Юкас // Українська еміграція. Історія і сучасність : (матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади) / упоряд. Ю. Ю. Сливка. – Львів : Каменярі, 1992. – С. 72–83.

282. Avery D. Divided loyalties : the Ukrainian left and the Canadian state / D. Avery // Canada`s Ukrainians negotiating an identity / ed. by Lubomyr Luciuk and Stella Hryniuk. – Toronto – Buffalo – London : published in association with

the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press, 1991. – P. 271–287.

283. Background paper – Canada not-for-profit Corporations Act [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.ic.gc.ca/eic/site/cd-dgc.nsf/eng/cs05170.html> (last access: 20.12.2016). – Title from the screen.

284. Canada`s Ukrainians negotiating an identity / ed. By Lubomyr Luciuk and Stella Hryniuk. – Toronto – Buffalo – London : published in association with the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press, 1991. – 510 p.

285. Carynnyk M. Swallowing Stalinism : pro-communist Ukrainian Canadians and Soviet Ukraine in the 1930s / M. Carynnyk // Canada`s Ukrainians negotiating an identity / ed. by Lubomyr Luciuk and Stella Hryniuk. – Toronto – Buffalo – London : published in association with the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press, 1991. – P. 187–205.

286. Corbett D. Canada`s immigration policy. A critique / D. Corbett. – Toronto : University of Toronto press, 1957. – XII, 215 p.

287. The Dominion Companies Act amendment Act, 1917 [Electronic resource]. – Access mode: <http://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/canlawtt38&div=72&id=&page=> (last access: 20.12.2016). – Title from the screen.

288. England R. The colonization of Western Canada. A study of contemporary land settlement / R. England. – Toronto : McClelland and Stewart, 1936. – 341 p.

289. Gibbon J. Canadian mosaic: the making of a Northern nation / J. Gibbon. – Toronto : McClelland and Stewart, 1938. – 455 p.

290. Harasym R. T. Ukrainians in Canadian political life, 1923–1945 / R. T. Harasym // A heritage in transition : essays in the history of Ukrainians in Canada / ed. by M. Lupul. – Toronto : published by McClelland and Stewart, Ltd., 1982. – P. 108–125.

291. Harasymiw B. Looking for the Ukrainian vote / B. Harasymiw // Canada's Ukrainians negotiating an identity / ed. by Lubomyr Luciuk and Stella Hryniuk. – Toronto – Buffalo – London : published in association with the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press, 1991. – P. 362–376.
292. A heritage in transition : essays in the history of Ukrainians in Canada / ed. by Manoly R. Lupul. – Toronto : McClelland and Stewart, 1982. – 344 p.
293. The immigration program / Kanada Department of Manpower and Immigration. – Ottawa : Information Canada, 1974. – 233 p.
294. Journal of Ukrainian studies / Canadian Institute of Ukrainian Studies. – Edmonton, 1991. – Vol. 16. – Summer – winter. – 247 p.
295. Kaye V. Settlement and colonization / V. Kaye, F. Swyripa // A heritage in transition : essays in the history of Ukrainians in Canada / ed. by Manoly R. Lupul. – Toronto : McClelland and Stewart, 1982. – P. 32–58.
296. Kaye-Kysilev`kyj V. J. Slavic groups in Canada / V. J. Kaye-Kysilev`kyj. – Winnipeg : published by the Ukrainian Free Academy of Sciences, 1951. – № 12. – 31 p. – (Slavistica, No. 12).
297. Kitzan Chr. Lloyd, George Exton [Electronic resource] / Chr. Kitzan // Dictionary of Canadian biography. – Toronto – Quebec : University of Toronto ; Université Laval, 2014. – Vol. 16. – Access mode: http://www.biographi.ca/en/bio/lloyd_george_exton_16E.html (last access: 16.12.2016). – Title from the screen.
298. Krawchuk P. Our history. The Ukrainian labour-farmer movement in Canada 1907–1991 / P. Krawchuk. – Toronto : Lugus publications, 1996. – 487 p.
299. Luciuk L. Y. Searching for place : Ukrainian displaced persons, Canada, and the migration of memory / L. Y. Luciuk – Toronto – Buffalo – London : University of Toronto press, 1953. – XXV, 576 p.
300. Martynowych O. T. Political activity in Western Canada, 1896–1923 / O. T. Martynowych, N. Kazymyra // A heritage in transition : essays in the history

of Ukrainians in Canada / ed. by Manoly R. Lupul. – Toronto : McClelland and Stewart, 1982. – P. 85–107.

301. Martynowych O. T. The Ukrainian bloc settlement in East Central Alberta, 1890–1930 : a history / O. T. Martynowych. – Edmonton : Alberta culture, 1985. – 421 p.

302. Martynowych O. T. Ukrainians in Canada : the formative period, 1891–1924 / O. T. Martynowych. – Edmonton : Canadian institute of Ukrainian studies press, University of Alberta, 1991. – XXXI, 562 p.

303. Satzewich V. The Ukrainian Diaspora / Vic Satzewich. – Routledge – New-York, 2002. – 238 p.

304. Swyripa F. Ukrainian Canadians : a survey of their portrayal in English-language works // F. Swyripa. – Edmonton : The University of Alberta press, 1978. – 169 p.

305. Ukrainians in Alberta / Ukrainian Pioneers' Association of Alberta. – Edmonton : Ukrainian Pioneers' Association of Alberta, 1975. – 564 p.

306. Wiseman N. Ukrainian-Canadian politics / N. Wiseman // Canada's Ukrainians negotiating an identity / ed. by Lubomyr Luciuk and Stella Hryniuk. – Toronto – Buffalo – London : published in association with the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press, 1991. – P. 342–361.

307. Woycenko O. Community organizations / O. Woycenko // A heritage in transition : essays in the history of Ukrainians in Canada / ed. by M. Lupul. – Toronto : published by McClelland and Stewart, Ltd., 1982. – P. 173–194.

308. Young Ch. The Ukrainian Canadians. A study in assimilation / Ch. Young. – Toronto : Nelson, 1931. – XIV, 327 p.

309. Yuzyk P. For a better Canada : a collection of selected speeches delivered in the Senate of Canada and at banquets and conferences in various centres across Canada / by Paul Yuzyk. – Toronto : Ukrainian national association, [1973]. – 352 p.

310. Yuzyk P. Ukrainian Canadians : their place and role in Canadian life / P. Yuzyk. – Toronto : Ukrainian Canadian business and professional federation, 1967. – 104 p.

311. Yuzyk P. The Ukrainians in Manitoba : a social history / P. Yuzyk. – Toronto : University of Toronto press, 1953. – 232 p.

Енциклопедично-довідкові видання

312. Енциклопедія історії України : в 10 т. / Інститут історії України НАН України. – Київ : Наукова думка, 2003–2013. – 10 т.

313. Енциклопедія сучасної України : в 15 т. / Інститут енциклопедичних досліджень НАН України ; ред. кол.: І. М. Дзюба та ін. – Київ : 2014. – 15 т.

314. Енциклопедія українознавства : в 10 т. / гол. ред. В. Кубійович. – Париж – Нью-Йорк : Молоде життя, 1954–1989. – 10 т. – 4016 с.

315. Зарубіжні українці : довідник / С. Ю. Лазебник (кер. авт. кол.), Л. О. Лещенко, Ю. І. Макар та ін. – Київ : Україна, 1991. – 252 с.

316. Українське зарубіжжя : бібліографічний покажчик (1900 – травень 2002) / Інститут досліджень діаспори ; упоряд. І. Винниченко. – Київ : Рада, 2002. – 346 с.

317. Ukraine : a concise encyclopaedia / ed. by V. Kubijovych. – Toronto : University of Toronto press, 1971, 1988. – 1394 p.

318. Ukraine and Ukrainians throughout the world. A demographic and sociological guide to the homeland and it`s Diaspora / ed. by A. Pawlizcko. – Toronto – Buffalo – London : University of Toronto press, 1994. – XXXIII, 508 p.